

Л.Н.ТОЛСТОЙ
ОЛѢАННАРГА

ШКОЛА БИБЛИОТЕКАЗЫ

Л.Н.ТОЛСТОЙ ОЛГАННАРҒА

ЧООХТАР,
БАСНЯЛАР,
НЫМАХТАР

«ЛЕВ ТОЛСТОЙ ПАЗА ОЛГАННАР»

Хакасская областная
БИБЛИОТЕКА

ХЫЗЫЛЧАР КНИГА ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ХАКАСИЯДАҒЫ ПОЛІГІ
АБАКАН • 1985

Перевод на хакасский язык
М. Н. Чебодаева и С. Е. Карачакова

*Текст печатается по изданию:
Л. Н. Толстой для детей (в сокращении).
Изд-во «Детская литература», 1975 г.*

[53] Толстой Л. Н.

Для детей. Рассказы, сказки, басни. Перевод на хакасск. яз. Фото с рисунков И. Архангельской, А. Бакулевского, Л. Гладневой, И. Кузнецова, Л. Кузнецова, Г. Никольского, А. Пахомова, 200 с. с ил. (Школьная б-ка).

В книге помимо рассказов, сказок и басен, написанных Толстым специально для своих учеников, крестьянских ребят, имеется раздел «Лев Толстой и дети». В нем воспоминания учеников яснополянской школы, внуков Толстого о том, как дедушка рассказывал им «Сказку об огурцах» и т. п.

Т 4702010100 — 02 55 — 85
М 147 (03) — 85

© Хакасское отделение
Красноярского книжного
издательства, 1985 г.

ХАЙХАСТЫҢ ҮҒРЕТЧИ

Кресен палаларын пайның чуртынзар кирбеңер. Тас ограданың озаринда иргі парк хойығ көгерчеткен, анда, арығдағы ла чіли, хусхаңахтар көглескеннер. Ікі хыринда тоғылах башняахтар турған, аллығ ограда ізігінең пахлаза, хазыңнар аразындағы ап-арығ иде сыбырыл парған аллея, ағастар кистінде амыр пылтаңнапчатхан көл ле (пруд) көрін-ңең. Анда, тізең, парктың істінде турған улуғ турада, пай паза саблығ граф чуртапчатхан.

Аннаңар олғаннар уғаа хайхас парғаннар, хачан оларны поэның чуртынзар граф хығырча тіп истіп салғаннарында! Ибіре прай аалларча андағ хабар тарап сыххан. Граф оларны нимее хығырча полчаң? Пічікке үгредерге сағынчам, теен одыр.

Ол туста городтарда даа школалар асхынах полғаннар, аалларда, тізең, — уламох. Аалда пічікчі кізі пірее-пірее ле табылчаң. Анзы даа көбізін пірее дьячок ла полчаң. Прай аал ағаа пазыр чөрчең. Сынап пірее пічік пастырып аларға кирек полыбысса — апар пир ағаа пис пе алай ба он ма ахча, ол пас пирер. Книгалар даа, газеталар даа чох полған. Пірее үлүкүнде тигірибзер ле чөр килзе, чобағлығ аар то-ғыстаң тынағ паза өрініс полчаң...

Амды, тізең, граф поэы, кресен олғаннарына школа азып, оларны анда үгретчең одыр.

Олғаннар үрүккеннер, туртухханнар. Че молчаан күн читкенде, чахсы киптерін кискеннер, кемнің пар полған наа хастырых өдігі, аны кизіп, хырыхпаан састарын піреезі хаях-наң, піреезі, тізең, кваснаң даа сыйбап алып, өөрнең графтың

чуртынзар пар сыхханнар. Анзы күскүзін полған, чўс чыл азыра мының алнында. Күскү ағастар сарығ паза хызыл пўрлерінең олғаннарның пастары ўстўнде сыбдырасчатханнар. Кўлдегі күскү суғ хыймырабин харалып пылтаңнаан.

Палалар, графтың ах туразы хыринзар табыс-тубус чох пастырғлап киліп, анда турыбысханнар. Ікі хадыл тас тура оларға уғаа улуғ пілдір парған, олар постары чіңірі¹ хырлығ чабызах турачахтарда чуртап өскеннер ноза. Палалар, анда турып, графты сахтааннар.

Граф кірлессер сых килген — чалбах чарынның, пик пўдістіг, хара сағаллығ. Хойығ кўміскелері алтынаң граф оларзар хази кўрібіскенде, олғаннар кўмес чочып таа парғаннар. Че анаң граф кўлінібіскен, оларнаң чоохтас сыххан — сах андох олғаннарның туртуғызы иртіп парған, оларға олаңай ла паза истіг ле пілдірібіскен. Пастағы тоғазығдаңох ынағлас пасталған. Соонаң, тізең, ўгретчее кўўленіс тее тўреен, илееде олғаннарның чўреенде ол кўўленіс прай чуртасха халған.

Ўгретчі граф кізі полған, аны «сірернің сиятельствоңар» тіп адирға кирек полған. Че граф іди адаттырарға хынмаан.

«Мині «сірернің сиятельствоңар» тіп адабаңар, минің адым Лев Николаевич, мині іди ле адаңар», — теен ол.

Аяс Ачыхтағы (Ясная Полянадағы) школа прай пасха школаларға тўйй нимес полған. Мында, урокка алай ба тынаға хығырып, саңыцах сыңырабаңаң. Парталар орнына узун столлар паза скамейкалар турғлачаңнар. Олғаннар піреезі ікілердең, піреезі ўзердең, піреезі, тізең, пизердең дее одырғлачаңнар. Олғаннарнаң айғасчаңнар Лев Николаевич Толстой паза ўгретчі Петр Васильевич Морозов.

Мына нима чоохтаан ол уроктардаңар Петр Васильевич:

«Ікі пала пічік хығырчаң, ікізі буквалар алай ба сўстер пасчаң, ўзінчізі саннар пасчаң, тўртінчізі хоос хоостаңаң. Пір сўснең, полғаны ла, нимее хынза, аны итчең. Арали хысхырыстар ла истіліп одырчаң: «Лев Николаевич, піссер киліп, кўрдек: орта хығырчабыс па?» — тіп.

Граф, парып, кўрчең.

¹ Чіңірі — сар. сызыр.

Иртен алты ба алай читі бе часта турчазың, аннаң орай ниместе, олғаннар, тізең, сах андох килген полчаңнар. Хай піреелері тасхар хар тастазып ойнапча, піреелері школада айғас парча.

Школазар пірееде чай даа іспин парарға киліс парчаң, анда кўн тооза айғасчаңмыс. Сіерер сурарзар: олғаннар хақан азыранчаң полғаннар за? Олар, үгренчең часха тың даа хайбин, поли ла чөрцеңнер. Піреезі парча, піреезі килче, іди иртен иртөктең орай иирге читіре.

Графтың пірее иирде поэның школада айғасчаң оңдайы чох пол парза ла, олғаннарны школадаң, хайди тидірлер, сүрібісчеңнер. Анда даа графнаң піс нимес, че хадағчы сүрібісчең. Піс іди сүрерге оларны тідінмеңеңміс, пірееде ле прайзы стол алтында узуғлабыссалар, усхурып алып, нандырыбысчаңмыс. Анда даа графнаң піс оларны аалға читіре үдес салчаңмыс».

Олғаннар школазар постарының на көңнінең чөрцеңнер, пір дее кізі оларны күстебеен. Оларның полғаны ла андағ нименең айғасчаң, хайзына аның көңні чатхан, хайзы ағаа хының пілдірген — сан санирға ба, пічік пазарға ба алай хоос хоостирға ба.

«Уғаа ла тың сохтаныстар школада хақан даа полбачаңнар, — тіп чоохтапча Петр Васильевич, — пірееде ле хайдағ полза алығ, сох пала, киліп, школа істінде пірее тасхархы ойынны ойнап пастабысса, андағ сох паланы олғаннар постары сах андох школадаң сығара хостабысчаңнар, пір дее туртуғыс чох».

Лев Николаевич поэы даа сағысха кир полбаан, хайди сохтанғаны үчүн, урокта ситкіп одырбааны үчүн піреезін пыролирға киліскенін. Че олғаннар үгренерге хайди күстенчеткеннерін көріп, ол махтирға хынчаң полтыр оларны: «Іди, іди, чахсы иттірзің, чахсы пастырзың» тіп.

Аның хынчаң үгренцілерінің пірсі кічицек Оля Ершова полтыр. Пірееде піди полчаң — Оля пөгінін пөк салза, Лев Николаевич Оляны, көдіріп, шкаф үстүне одыртып салча. Анаң пасха үгренцілерге чоохтапча: «Сіерер дее, олох чіли, үгреніңер!» тіп.

Оңарылыстығ, ноо даа паланың шкап үстүнде одыары килібісчең.

Позының, уроктаң на пасха, прай маң тузын Лев Николаевич олғаннарнаң хада иртірчең полған. Олар хада арығзар, суғзар чөрцеңнер. Хысхызы чидіп, тирең иде хар чаап, көллер тооп парза — андада тоозылбас-парбас хынығ паза көгліг ойыннар пасталчаңнар. Ёгретчінең хада олғаннар тағ үстүнең улуғ соорнаң тайчаңнар, харнаң миргелезіп ойначаңнар, графты аңдарып алып, «ўўнчек ас» тіп хысхырызып, пірсі пірсінің үстүне күрегізіп аңдарылчаңнар... Улуғ көлде, лус үстүндегі харны күреп, арыглап, чылғаях тимнецеңнер. Анаң анда, пірсі пірсін сүрізіп, конькиліг ойлас чөрцеңнер. Че Лев Николаевичті чидіп аларға сидік полған, конькиліг ол уғаа маңат чылчаң.

Лев Николаевич олғаннар күстіг паза чапчаң өссіннер тіп сағынчаң. Оларны ол крокет ойнирға, турникте тартынарға ўгретчең. Пірее пала турникке чалтанмин тыыныбысчаң, че анаң, көдіре дее тартын полбин, чирзер дее тұзіре сегірерге хорығып, турникте іди ле салбаңнап турыбысчаң. Прай класс паза ўгретчі позы даа, аны көре, хатхырызып, сала тал парбачаңнар. Че Лев Николаевич андағ даа паланың көңнін көдірерге пілчең, чапчаң тудынғаннарын ідөк махтап пілчең. Аннаңар ағаа пір дее пала хомзынмачаң.

Наа чылға графтың туразында олғаннарға сыбы турғысханнар. Андағ ўлўкўнні хызығып ла чуртаан, сыбыра астап чөрген кресен палалары хақан даа көрбеен полғаннар. Онча частаңох сығара олар, ағас салда соонча чөріп, хыра тартчаңнар паза хыра пораналачаңнар. Олған тустары оларның уғаа ирте тоозыл парчаң полған. Пірее хақан пірее дее кізі оларға Наа чыл сыбызын чазирдаңар сағынған полды ни? Андағ хынығ ойын пайлар палаларына ла тимнелчең полған. Амды, тізең, кресен палаларының алнында графтың туразының ізігі азыл парған. Мында оларға прай ла нимелер хайхастығ полған — тайлығас, чылтырах поллар даа, пөзік потолоктар даа, чалбах көзенектер дее... Прай нима мында оларға уғаа пай пілдірген, андағ пай тураны олар тұстерінде дее көрбеен полғаннар!

Тураның заллары, тізең, олаңай ла арығ паза чарых пол-

ғаннар, хазартылған стенеліг. Улуғ пайларның нимелері: торғы даа, кілің дее, аарлығ кибістер дее — анда чох полғаннар. Пу тура книгаа ла уғаа тың пай полған, аймах-пасха тіллернең пазылған муңар книгалар ағас тасхахтарда паза стеллажтарда турғлааннар. Пу тура ідөк музыкаа пай полған — азыранцаң залда ікі маңат аарлығ рояль турған. Че тал хастырығы өдіктіг паза киден көгенектіг олғаннар анзын хайдаң пілзіннер зе!

Че хайдағ уғаа хайхастығ ниме полип көрін парған оларға түбен-аймах ойнацаң нимелернең чазалған, чарых оттарынаң чалтырап турчатхан улуғ сыбы!

Сарығ хаях үлүкүнге Лев Николаевич пазох той салған. Ол плинелер чирге прай ааллардаң олғаннарны чыып алған. Улуғлардаң хайзы хынғаннары килзіннерөк теен.

Плинее килген аалчылар көп полған, тураа даа сыыспинчатханнар. Чағынхы паза ыраххы ааллардаң чыылғаннар, апсахтар паза инейлер хаңаалығ килглееннер. Плинелерні ікі песте пызырып, чадап ла маңнан турғаннар. Столлар үстүне хаях, өреме, эңігей турғысхлап салғаннар. Пастап улуғ частығларны азырааннар. Анаң олғаннарны одыртханнар. Лев Николаевич, столлар хыринца пас чөріп, чөптер пир турған, уятпин азыраныңар, плинее хаяхты халын сүртіңер, эңігейнең өремені аябаңар тіп.

Лев Николаевич поэзы даа, олғаннарнаң хада плине чіп, махтапчатхан: «Хайдағ маңат плинелер! Хайдағ көпсік плинелер!»

Палаларнаң ынағласханы Лев Николаевичтің чуртазына көп өрініс ағылған. Олғаннарға, тізең, илбек писательнең ынағласханы тың улуғ часка полған. Андағы үгретчілер постарының үгретчізі чох пір күн дее истенминібіскеннер. Соонаң аның үгретчілерінің пірсі, Василий Морозов, үгретчізіне хайди хынғанынаңар мына піди пасхан:

«Лев Николаевичке минің хынызым ханыма паза сөөгіме сиип парған осхас полған. Аннаңар сағынмин, минің пір минута даа иртпинчеткен осхас пілдірген. Ол хыныс көңнімде прай пасха хыныстарымнаң күстіг полған. Аны миннең сынап пылап алған ползалар, пілбинчем, хайди мин чуртап аларқыпын ни».

Олғаннарның хайзы-да иткен хоос халған. Хооста күрезіг көзіділ партыр. Олғаннар күресче, үгретчілері, тізең, мындох хости турып, көөктір парча.

Хоостың иң пулиинда чүрексіністіг хыныстың паза алғыстың сөстері пазыл партыр:

«Лев Николаевич, хынчаң на пістің кізібіссің син!»

Лев Николаевич олғаннарны пічікке ле үгрет салардаңар сағысырабаан. Ол ідөк оларны істеніске хынарға, істеністі улуғлирға үгрет саларға харасхан. Часхы читкендөк, ол поэзының хыраларында олғаннарға алынча кизек чирлер чар пирген. Анда ол үгреткен, хайди хыраны синирге, хайди хыраны таарыға тимнирге, хайди ағаа удобрение чайарға, хайди таарирға. Ол туста аалларда агрономнар чох полғаннар ноза, иреннер, иргі ле ондайнаң тартып, таарып, чирні чохсырадып, асхынах ас чыып, өзөк турчаңнар. Лев Николаевич олғаннарны ідөк малны паза хусты хайди чахсы өскірегіне, яблоко ағазын паза огород тамағын орта мааннирына үгреткен, аймах-пасха аал хоных машиналары хайди пүдірілгенінеңер чоохтап турған...

Лев Николаевич поэзының прай чуртазында олғаннарға паарсах полған. Оларның үчүн аның чүрегі ағырчаң, сағысырачаң. Кресен палалары аалларда хайдағ харасхыда паза хызығыста чуртапчатханнарын ол көрчең паза пілчең. Тоғысчыларның палалары городтарда хайди аар паза өрініс чох чуртапчатханнарын ол көрген паза пілген.

Ух сохчаң фабрикада, таң чарызох, хайдағ сығырыстар истілче полчаң? Ноға олар анда таң чарирдаң орай иирге читіре хаталча полчаңнар?

Лев Николаевич ух сохчаң фабриказар парған. Анаң, чүрегі ағырып ала, поэзының дневнигінде ол піди пас салған:

«Ух сохчаң фабриказар чөргем. Сығырыстар оолах, 5 часта станок кистінзер турып, 8 часха читіре анда турчатханнын таныхтапчатхан полтыр. 8 часта чай ізіп алып, 12 часха читіре пазох турча, анаң 1 частаң 4 часха читіре турча, 4 час чарымнаң турып, 8 часха читіре турча. Іди күннің сай. Ана ноо-нине полған сығырыстар, хайзын піс төзекте чатхан тустох истіпчебіс».

Гудок сығырызынаң пис час иртенде станок кистінде то-

ғынарға турып, олох гудокнаң иирде сигіс часта ла тоғызын тоос салчатхан оолах хайди чуртап алар? Хақан ол үгренер, книгалар хығырар, ойнир?

Орёл губерниясындағы Мальцевтің хрусталь заводында Лев Николаевич полтырох. Андар чөрген соонда, дневнигінде ол піди пас салтыр:

«10 частығ хызычахтар 12 час хараағызын тоғынарға турыбысчалар, анаң анда 12 час кўнөрткізіне теере турчалар, 4 часта, тізең, школаа парчалар, хайзында оларны команданаң «сағал, чалаас аар, осьтар» тіп сөстерге үгретчелер...».

Лев Николаевич чох-чоостарның палалары піди уғаа иреелесте чуртапчатханын амыр чўрекнең сыдап көр полбақаң. Че хайди оларға полызып алқаң, хайди оларның чуртазын алыстырып алқаң, хайди оларның чуртазын сала даа чарых паза сағыстығ идіп алқаң?

Оларны пічікке үгредерге кирек, оларны книга хығырарға үгредерге кирек, олар чарыхсар харазар үчўн, оларның көңілерін усхурыбызарға кирек.

Позының Аяс Ачыхтағы даа үгренцілерін Лев Николаевич идөк книгаа хынарға көніктірерге харасхан. Олар үгретчінің туразынзар книга алып аларға ноо даа туста килцеңнер, көңілеріне кірер книганы постары таллап алқаңнар. Лев Николаевич оларға хақан даа чоохтақаң:

«Хығырып алзаңар — пазох киліңер!»

Че олғаннарға чарас, оңарылыстығ паза хынығ книгалар ол туста уғаа асхынах полған. Андада прай чир ўстўне саблан парған илбек писатель, поэы одырыбызып, олғаннарға чоохтар пас сыххан — олаңай ла, че оңарылыстығ, хынығ паза үгредігліг чоохтар. Аның сағызынаң, олғаннарға кирек полчатхан чоохтар.

Лев Николаевич Толстой ол туста поэының улуғ романнарын пасчатхан полған. Андағ тоғыс, аның көп кўзін кирексіп, көп тузын ал турған полған.

Андағ даа полза, ол олғаннарға үгренцең книгалар паза-рына артых кўзін дее, тузын даа таапчатхан. Иди ол «Наа азбуканы» паза төрт алынча чардыхтығ «Хығырқаң орыс

книгаларын» пас салған. Пу книгаларға ол иледе көп хыныҭ чоохтар, баснялар паза нымахтар пасхлап салған.

Тиксі Россияда көп чыллар аразында олғаннар аның книгалары хоостыра хығырарға үгрингеннер. Сағамғы тусха читіре пістің совет школабыстың азбукаларында паза хрестоматияларында аның нымахтары паза чоохтары печатталчалар. Сірер дее оларны хығырчазар.

Чуртазы ин париганда, Лев Николаевич поэнының ибінде пазох хатап удурлаан чўреене аарлығ аалчыларны — үгринчі олғаннарны. Ол Туладағы тоғысчыларның палалары полғаннар. Олар пічік хығырарға аның книгазынаң үгринген полғаннар. Июнь айның пір тың изіг кўнінде олар писательге тоғазып аларға килгеннер.

Иргі парк істіне олған ўннері тол парған — Толстойзар пір саңай тоғыс чўс кізі килген! Олар постарының үгретчілерінең хада отрядтарнаң пастырғаннар. Алцаастабас ўчўн, полған на отрядтың пос алынча өңніг чаламалары полғаннар — хызыл, көк, ноған...

Толстой кірлессер сых килген — кирі, хазар парған хыр састығ, хаас хурыцах хурчан салып, холында таяғастығ. Анаң ол пазох олғаннарнаң хада парк аразынча пастыр чўрген, прай ла нимедеңер олардаң сурағлаан, чоохтасхан оларнаң, суғзар ал чўрген... Иирзер олғаннар аның нанчылары пол парғаннар. Нанчадып, олғаннар анынаң чылығ анымчохтасханнар. Хынза, олғаннарның ўннері аның даа соонда ағаа ўр истіл турған поларлар:

«Анымчох, ағал Хынцаң на ағабыссың син!» — тіп хысырысхан ўннері.

Пу книгада андағ чоохтар чыыл парғаннар, хайзыларын Лев Николаевич Толстой пас салған сірерге, кічіг хығырыҭчылар. Піс ізенчебіс, оларны хығырып алып, сірер илбек писательге ідөк хыныбызарзар, хайди хынғаннар ағаа аның үгринчілері постарының прай чуртазында.

Л. Воронкова

ЧООХТАР

ХУЗЫЧАХ

Полған ниме

Сережаның төреен күні полған, ағаа көп аймах-пасха сыйыхтар сыйлап пиргеннер: пырланцыхтар, адыцахтар, хоостар. Че прайзынаң артых сыйыхты Сережаа тайызы сыйлап пирген — хусхацахтарны тутчаң сөзірбені. Ол іди иділген ниме: рамацахха чардыцах хазал партыр, ағаа сө—

зірбе хазал парған. Чардыцахха тамағастар ур салып, аны тасхар турғыс саларға кирек. Хусхацах, учух киліп, чардыцахтың үстүне одырыбызар, чардыцах кире тұс парар, сөзірбе аны үстүнең позы ла чаабызар. Өрін парып, Сережа, іцезінзер чүгүр килген сөзірбезін көзідерге. Іцезі чоохтапча:

— Чахсы нимес ойнаацах. Хусхацахтар сағаа нимее кирек? Ноға син оларны иреелирге итчезің?

— Мин оларны клеткаа одыртып салам. Олар көглезерлер, мин оларны азырап турам.

Сережа, тамағастар таап алып, чардыцах үстүне ур салған, анаң аны садта турғыс салған. Турған, турған ол анда, хусхацахтар учуғыс килерін сахтап. Че хустар, оолахтаң хорығып, сөзірбезер учухпааннар. Анаң Сережа азыранарға парыбысхан, сөзірбезін андох халғыс салып. Азыранып алып, көрзе, сөзірбезі чабыл партыр, аның алтында пір хусхацах тырбаңнапча. Сережа өрін парған, хусхацахты тудып алып, ибзер ағылған.

— Іцең! Көріңердек, мин хусхацах тудып алдым, пу, неке, торчых! Чүрегі чи аның хайди сабылча.

Іцезі сөлеен:

— Пу сарығ паар тіп хусхацах. Че көр, иреелебе аны, позыдыбыссаң, аннаңох артых поларцых.

— Чох, мин аны азырим, суғарам.

Одыртып салған Сережа сарығ паарны клеткаа, анаң ікі күн ағаа тамағастар ур пир чөрген, суғ турғыс пирчеткен, клетказын арығлаан. Ұзінці күнінде ол хусхацағын ундуп салған, суун даа ағаа алыстыр пирбеен. Андада іцезі ағаа чоохтаан:

— Амды көрчезің, хусхацағыңнаңар син ундуп салғазың, позыдыбыс аны, артых полар.

— Чох, мин аны паза ундубаспын, мин ағаа амох суғ ағылып, турғыс пирем, клетказын арығлабызам.

Сережа, холын клетказар суғып, арығлап сыххан, сарығ паарыцах, тізең, хорых парып, клетка эмектеріне сабын сыххан. Сережа, клетканы арығлап салып, суғ ағыл килерге парған. Іцезі көр салған, оолах клетказын чабарға ундут салтыр, хысхырча ағаа:

— Сережа, клетканы чаап сал, хусхаңағың, сығара учуғып, чоо сабын салбазын!

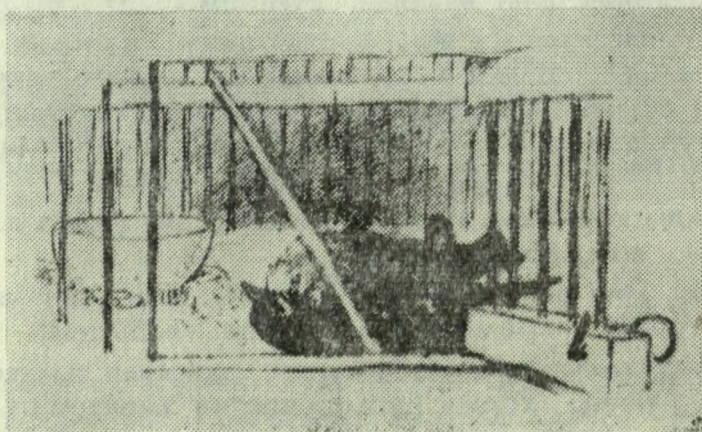
Ол чооғын даа тоосхалахта, сарығ паарыцах, ізікті таап, өрін парып, ханаттарын на чаза тутхан, горница істінче көзенексер учух парир. Че көзенек сүлейкезін көрбин, ағаа урунып, көзенек иркініне напли тўс парған.

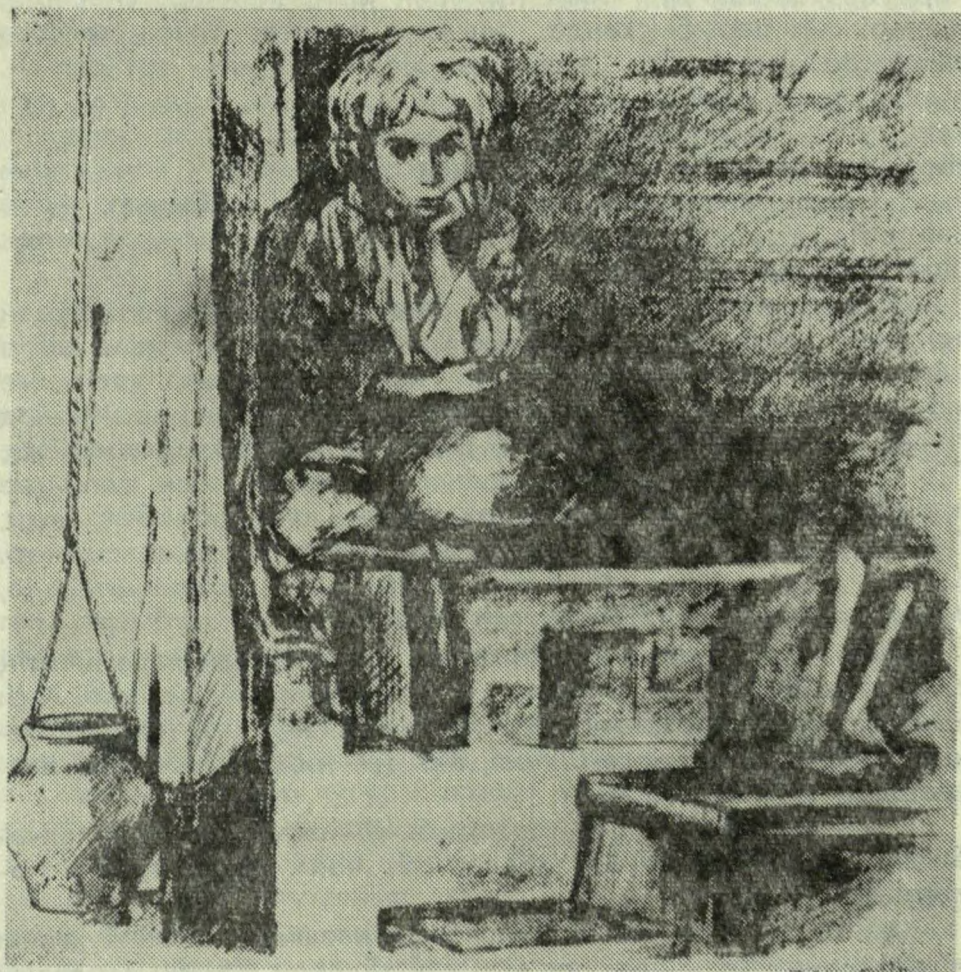
Сережа, ойлап киліп, хусхаңахты холға алып, аны клетказар апарған. Сарығ паарыцах ам даа тіріг полған, че көксінде чатхан, ханадыцахтарын тарбайтып салып, аар тынастап ала. Сережа, аны көріп-көріп, ылғап сыххан.

— Іцең! Ниме идим амды мин?

— Амды пір дее ниме ит полбассың.

Сережа, кўн тооза клеткадаң хыя парбин, сарығ паарыцахсар ла көр турған, сарығ паарыцах, тізең, ідөк ле көксінде чадып, аар паза удаа тынчатхан. Сережа узирға парчатханда, сарығ паарыцах тірігөк полған. Сережа ўр узуп полбин чатхан, полған на сай, харағын чабыссох, ағаа сарығ паарыцах көрін килчеткен, хайди ол чадып тынастапчатханы. Иртен, хақан Сережа клетказар пас парғанда, ол көр салған, хайди сарығ паарыцах амды ойда чатхан, азахтарын чыы тартынып, тыып парып. Аннаң пеер Сережа паза хақан даа хустарны тутпас пол парған.

ІНЕК

Полған ниме

Өкіс ипчі Марья поэының іңезінең паза алты палазынаң чуртаан полған. Олар чох чуртааннар. Че халғанчы ахчала-рына кўрең інекті садып алғаннар, олғаннарға сўт ползын тіп. Улуғ олғаннары Кўрең інегіңекті чазыда хадарқаңнар паза

ибде артхан-халған чіңең нименең азырачаңнар. Пірсінде, іңелері сых парыбысханда, иң улуғ оолағас Миша, халасха тасхахсар хол сунып, андартын чірче түзіріп, оот салған. Миша хорых парған, іңезі аны хырызар тіп, оодылған чірченің улуғ кизек сўлейкелерін чыып алып, тасхар апарып, тизек алтына көом салған, кичіңек сўлейкелерін, тізең, прай чыып алып, лоханказар тастабысхан. Іңезі, хабынып, чірче хайда тіп сурғанда, Миша пір дее ниме чоохтабаан; ол кирек ідөк ле халған.

Пазағы күнінде азыранып алған соонда, іңелері Кўрең інегіңекті азырирға ідіс-хамыс чуған суғлығ лоханын сығар парған, көрзе — Кўрең інегіңек мөңіс турча, пір дее ниме чібінче. Аны имнирге пір инейекті хығыр килгеннер. Инейек тіпче: «Інееңер чуртап полбас, аны итке соғыбызарға кирек». Пір иренні хығыр килгеннер, інекті соғарға. Анаң олғаннар истіп халғаннар, хайди тасхар Кўрең інек орлабысханын. Палалар прайзы, пес ўстўнзер сығып алып, ылғас сыхханнар. Кўрең інекті соғып, теерізін сойып, идін оохтапчатханда, аның тамағында сўлейке таап алғаннар.

Анаң піліп алғаннар, ідіс-хамыс чуған суғнаң хада інектің тамағына сўлейке кір парып, ол өлерге чөрген полтыр. Аны истіп салып, Миша уғаа тың ылғап сыххан, анаң іңезіне чірчедеңер чоохтап пирген. Іңезі, пір дее ниме тібин, позы ылғап сыххан. Анаң ол теен:

— Кўрең инеебісті өдір салдыбыс, інек садып алчаң ахчабыс амды чоғыл. Кічіг палалар сўт чох хайди чуртир поларлар?

Миша, уламох тың ылғап, інек пазынаң иткен хуйғаны чіпчеткеннерінде дее, пес ўстўнең түспеен. Кўннің хараазын ол түзінде көрчең, хайди Василий тайызы Кўрең інектің пазын, мўўстерінең тудып алып, апарчатханын, інектің харахтары ла тозырайысхлапча, мойны хызыл ханнығ. Аннаң пеер олғаннар сўт чох чуртааннар. Ылўкўннерде ле сўт полчаң, хақан Марья іңелері хонқыхтарынаң пірее горшогас сўт кілеп килзе. Пірсінде ол аалдағы пай ипчее паланы көрчең кізі кирек полибысхан. Инейек хызына чоохтапча:

— Мині позыт, пала аларға пар көрим, арса, худай полызып, олғаннарыңнаң чалғызаан даа сыдазарзың. Мин,

тізең, пірее чыл пазынаң, худай пирзе, інек алқаң даа ахча тоғын килем.

Ідөк ит салғаннар. Инейек пай ипчізер парыбысхан. Марьяа, тізең, олғаннарынаң хада уламох аар полибысхан. Олғаннар сүт чох пір чыл чуртааннар: чалғыс кисель ле паза суға халас тоғырап алып ла азыранчаңнар, хуруғ ла сөөктері халған, сырайлары чазарта тартып парған. Пір чыл иртіп парған, инейек, ибзер киліп, чибіргі салковай ағылған.

— Че, хызым! — тіпче, — амды інек садып аларбыс.

Марья өрін парған, прай палалары өрінчелер. Инейекнең Марья базарға тыхтаныбысханнар інек садып аларға. Хонcych ипчінең сурынғаннар палаларын көр пирерге, хонcych Захар иренні постарынаң хада парарға сурынғаннар, інек таллирға. Худайға пазырып алып, городсар чөрібіскеннер. Олғаннар, азыранып алып, тасхар сыхханнар, көрерге: інек ағылирлар ба тіп. Олғаннар үзүр сыхханнар: хайдағ інек полар — күрең ме алай хара ба. Анаң чөптескеннер, хайди аны азырирлар. Сағааннар олар, сағааннар күн тооза. Аал тастынзар пір верстаца парыбысханнар інекті удурлирға. Пүлес полибысханда, нандыра айлан килгеннер. Паза ла көрер ползалар — ууцалары одыр салған хаңаа чолча киліп одыр, соондағы тегілек хыринда мүүстерінең хаңааға палғалған чохыр інек пастырча, аның соонца іцелері пастырып, сымығаснаң аны сүріп одырча. Олғаннар, андар чүгүріс парып, інекті көрглееннер. Анаң халас, от тудынглап алып, аны азырааннар.)

Іцелері, ибзер кіріп, чалаастан салған, анаң хол чызынчаан паза көнегін тудынып алып, тасхар сыххан. Інектің хыринзар одырып алып, аның имцектерін чысхлабысхан. «Худай абацах, алғыста!» — тіп сыбыранып алып, інектің сүдін саап сыххан. Олғаннар, тізең, ибіре одырглап алып, көрчеткеннер, хайди інектің имцектерінең көнексер сүт сірли түзіп, іцелерінің салаалары алтынаң сүт чырлап ах сыххан. Іцелері чарым көнекче сүт саап алған, анаң олғаннарға иирде азыранарға пір горшогас сүт ур пиріп, пасхазын күрүпсер апар салған.

НИМЕ ТІГЕРГЕ ЁГРЕНІП АЛҒАНЫНАҢАР ПІР ИПЧІ ХАЙДИ ЧООХТААН

Чоох

Хақан мағаа алты час полғанда, мин іземнең пірее ние тигерге сурынғам. Ізем теен: «Син ам' даа кігізгің, син іценең салааларыңны ла хазирзың», че мин пір дее салынмин турғам.

Андада ізем, сундуктаң пір хызыл ис кизегі сығарып, мағаа пирген; анаң іцені хызыл чіпнең саптап алып, мағаа көзіт пирген, хайди тударға кирек.

Мин тік сыххам, че пір тиң чолли тік полбаам: пірде арам чөрібісчем, пірде, чіктің уғаа хыринзар хазап, өтіре тали тартыбысчам. Анаң мин іценең салаамны хазап алғам, ылғабасха иткем, че ізем анцада миннең сурыбысхан: «Хайди полдың?» Мин, тыстан полбин, ылғап салыбысхам. Андада ізем мині ойнирға ызыбысхан.

Хақан мин узирға чадыбысханымда, минің хараама тікчеткен чіп чоллары ла көрінчеткеннер; мин хайди табыраанча ние тигерге ёгреніп алардаңар ла сағын чөргем, мағаа анзы уғаа сидік пілдірген, мин ағаа хақан даа ёгрен полбасынтіп сағынчаңмын.

Амды мин улуғ өс парғам, ние тигерге хайди ёгреніп алғанымны оңнабинчам даа; хақан мин позымның хызыцағымны ние тигерге ёгретчетсем, хайхапчам, хайди ол іцені орта тут полбинча.

ФИЛИБІЧЕК

Полған ние

Пір оолағас полтыр, ады Филипп. Пірсінде прай ла олғаннар школаа пар сыхханнар. Филипп пөрігін хапхан, парар-гох итче. Че іцезі ағаа теен:

— Хайдар син, Филибічек, тыхтаныбыстың?

— Школаа.

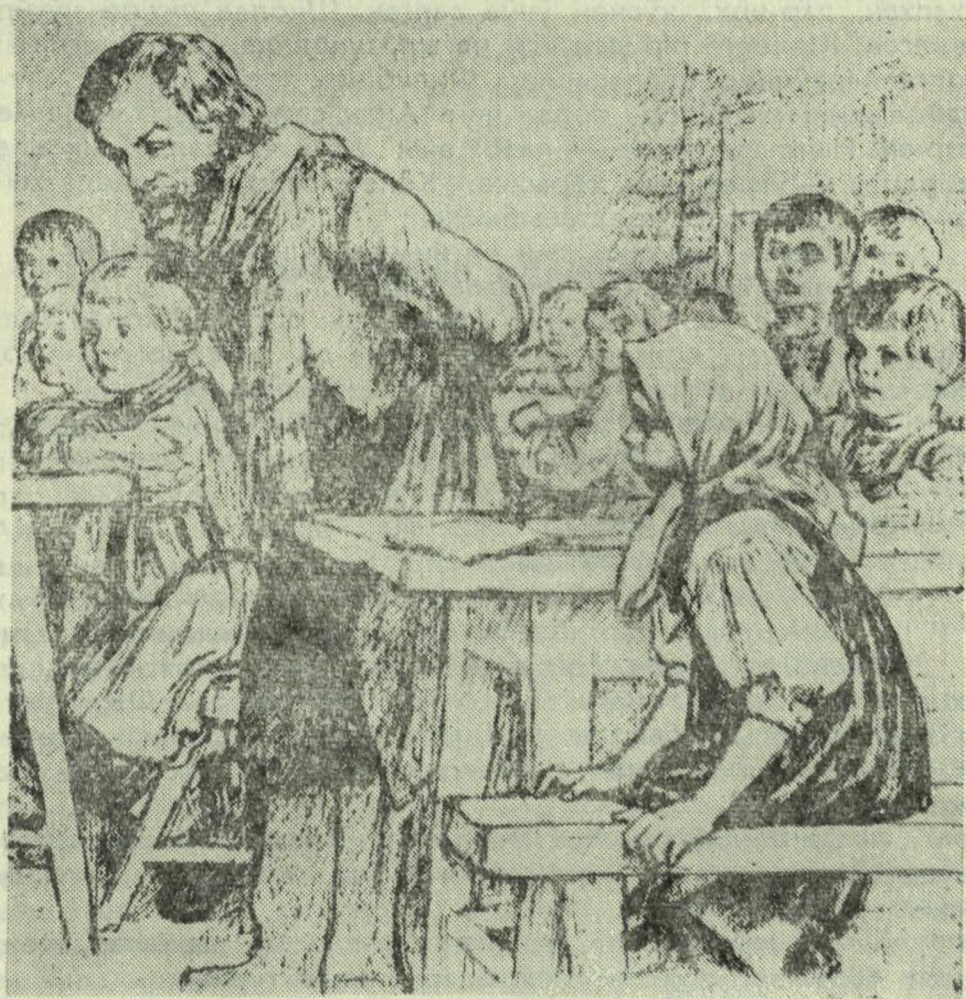
— Син ам даа кічігің, парба. — Іцезі аны ибде халғыс салған.

Олғаннар школаа парыбысханнар. Пабазы пая иртен-неңөк арығзар чөрібіскен, іңезі пайға тоғынарға парыбысхан. Ибде Филибіцекнең пес үстүндегі ууңазы ла халғаннар.

Филибіцекке чалғысхан эрістіг полибысхан, ууңазы узу-бысхан, андада ол пазох пөрігін тілеп сыххан. Позынин таппин салып, пабазының иргі пөрігін кизіп алып, школазар чөр сыххан.

Школа аал тастында, тигіриб хыринда турған. Хақан Филибіцек поэының ибінең ырах ниместе парчатханда, адайлар ағаа теңмееннер, олар аны таныпчатханнар. Че хақан

ол пасха таныбас туралар хырина читкенде, Жучка адайах, сыға хонып, ўр сыххан. Жучканың соонча — улуғ Волчок тіп адай. Филибічек чўғўр сыххан, адайлар — соонча. Филибічек хысхыр сыххан, сўрнўк чўрібізіп, аңдарыл парған. Пір ирен, сых киліп, адайларны сўрібіскен, чоохтапча:

— Хайдар син, табанах, чалғызаан чўғўрчезің?

Филибічек пір дее ниме тапсабаан, идектерін не холға

хапхан, пар-чох кўснең ўкўс салған. Школаа читіре чўгўр килген. Кірлесте пір дее кізі чоғыл, школада, тізең, истілче: олғаннар ўннері кўўлесчелер. Филибіцек хорых парған: «Ўгретчі мині сўрібізер полза чи?» Анаң сағын сыххан, ниме итчең. Нандыра парза — пазох аны адай чіп салар, школаа кірерге — ўгретчідең хорыхча. Көнектіг пір ипчі школа хыринча парчадып, чоохтаныбысхан:

— Прайзы ўгренче, син чи нимее мында турчазың?

Андада Филибіцек школаа кірген.

Сенектөк пөрігін суурып алып, ізік асхан. Школаа толдыра олғаннар полған. Прайзы ниме-де хысхырысханнар, хызыл шарфтығ ўгретчі тура ортызынча пас чөрген.

— Син нимее? — тіп хысхырған ол Филибіцекке. Филибіцек, пөрігіне ле тыыныбызып, пір дее ниме чоохтанмаан.

— Син кемзің зе?

Филибіцек тапсабаан.

— Алай син тілі чохсың ма?

Филибіцек, уғаа хорых парып, чоохтан полбинчатхан.

— Че, андағда пар ибзер, чоохтанарға хынминча ползаң.

Филибіцек, тізең, өрініснең пірее ниме чоохтирчих, че хорых парғанына тамағы аның хуруп парған ноза. Ол, ўгретчізер көріп, ылғабысхан. Андада ўгретчі аны аяп парған. Оолағасты ол пазынаң сыйбап, олғаннардаң сурған, ноо паладыр пу.

— Ол Филибіцек, Костяхахтың туңмазы, ол хацанох школазар сурынған, че іцезі ыспинча аны, амды ол школазар сым-туюххан килді.

— Че, андағ полза, ацаңнаң хости одыр лавказар, іцеңнең сурынарбын, сині школазар позыт турзын.

Ўгретчі Филибіцекке буквалар көзіт сыххан, Филибіцек, тізең, оларны таныпчатхан, хығырарға көмес пілгенөк.

— Чедек, позыңның адын пўдір сал.

Филибіцек теен:

— Хве-и-хви, ле-и-ли, пе-ок-пок.

Прайзы хатхырыбысханнар.

— Ай-да ир, — теен ўгретчі. — Пічік хығырарға сині кем ўгреткен зе?

Филибіцек, тідінібізіп, чоохтаан:

— Костячах! Мин өткінмін, мин сах андох прай оңнап алгам. Мин уғаа чапчаңмын!

Үгретчі хатхырыбысхан, анаң теен:

— Махтанарын тохтат тур син, пастап үгренип ал.

Аннаң пеер Филибічек олғаннарнаң хада школаа чөр сыххан.

ӨРТ ҮЗІРЦЕҢ АДАЙЛАР

Полған ниме

Удаа іди пол парадыр, городтарда өртке күйібіскен тураларда палалар халча, оларны сығарып алчаа чох улыбысча, палалар, хорых парып, чазыныбысчалар, тапсабин, пөк парчалар, түдүн аразында, тізең, оларны көр таап полбассың. Аның үчүн Лондонда¹ палаларны тілирге адайларны үгредіп алғаннар. Андағ адайлар өрт үзірцеңнернең хада чуртапчалар. хақан пірее тура күйібіссе, өрт үзірцеңнер адайларын ысчалар палаларны сығарарға. Андағ пір адай Лондонда он ікі паланы өрттең осхыр халған; ол адайның ады Боб полған.

Пірсінде тура күй сыххан. Өрт үзірцеңнер андар читкенде, пір ипчі, турадаң сыға салып, оларзар ойлап килген. Ылғап ала, ол чоохтаан, турада ікі частығ хызычаам халған тіп. Өрт үзірцеңнер Бобты ызыбысханнар. Боб, пасхысча чүгүр парып, тура істіндегі түдүн аразында чіт парған. Пис минута пазынаң турадаң ол сыға хонған, тістерінде, көгенее-нең хаап алып, хызыцахты ағылған. Іңезі, хызычаан хаап алып, хызычаа тіріг халғанына өрініп, ылғаан. Өрт үзірцеңнер адайны, иркелеп, ибіре саринаң көрглееннер — өртке күйбеен ме тіп; че Боб пазох туразар таласхан. Өрт үзірцеңнер сағынчалар, турада, арса, ам даа пірее тіріг ниме пар полқаң ма тіп, анаң аны позыдыбысханнар. Адай туразар ойлабысхан, түрчедең андартын, тістерінде ниме-де ызырынып алып, чүгүр килген. Хақан чон адай ниме хаап килгенін көр салғанда, прайзы хатхырысхлабысханнар: адай улуғ ончаацахты ағылған.

¹ Лондон — англичаннарның өөн городаы.

АРЫҒДА КҮГҮРТТІГ НАҢМЫРҒА ПАСТЫР САЛҒАНЫНАҢАР ООЛАҒАС ХАЙДИ ЧООХТААН

Полған ниме

Хақан мин кічицек полғанымда, мині арығзар мискелеп ызыбысханнар. Мин арыға читкем, мискелер тееріп алғам, анаң ибзер парарға иткем. Кинетін харасхы пол чөрібіскен, наңмыр чаап сыххан, тигір күзүреп сыххан. Мин, хорых парып, улуғ дуб ағас төзінде одыр салғам. Уғаа чарых иде тигір чазынни түскен, харахтарым ағыра түзіп, мин оларны нуубысхам. Пазым үстүнде ниме-де мыңырап, күзүри түскен; анаң ниме-де пазымнаң саабысхан. Мин аңдарыл парғам, анаң наңмыр тохтаанча іди чатхан полтырбын. Хақан мин оңарыл килгенімде, прай арығда ағастардаң суғ тамчыхтары тамқылааннар, хустар сарнасханнар паза күн сустары ойнааннар. Улуғ дуб ағазы сын партыр, төкпезінең түдүн сыхчатхан. Минің ибіре дуб ағастың тахпайлары чатхлааннар. Көгенегім почылама ол полған, идіме чапсынғлапчатхан; пазымда сізік полған, сала ағырчатхан. Мин, пөрігімні таап алып, мискелерімні хаап алып, ибзер чүгүр сыххам. Ибде пір дее кізі чох полған; мин стол істінең халас алып алғам, пес үстүне сых парғам. Хақан усхун парғанымда, пес үстүнең көрчем, минің мискелерімні, харып алып, стол үстүне турғыс салтырлар, олохта ла чирге чөрлер. Мин хысхырыбысхам: «Ноға сірер мин чох чіпчезер?». Олар тіпчелер: «Ноға узупчазың, за? Кил табырах, чі».

ӨРТ

Полған ниме

Күскү хыра тузында иреннер паза ипчилер тоғысха пар-
ҕлабысханнар. Аалда улуғлар паза кічіглер ле халҕлааннар.
Пір турада ууца паза аның палазының ўс палацахтары хал-
ғаннар. Ууца, пес одын салып, тынанып аларға чадыбысхан.
Ағаа сеектер чыылызып, ызырып чархандырғаннар. Ууца, па-
зын хол чызынчағынаң чабынып, узи пирген.

Пала палацахтарының пірсі, Маша (ағаа ўс час полған),
пес азып алған, оодылған той ідіс кизегіне андартын ізіг
көстер салып алып, сенексер сыххан. Сенекте, тізен, поомнар
чатханнар. Ипчилер оларны поом палғацаң поостар идерге
тимнеен полғаннар. Маша көстер ағылып, оларны поомнар
алтына салып, ўбўр сыххан. Чічірге от тамылыбысханда, ол

өрін парған, туразар кіріп, андартын Кирюшка туңмачағын чидін килген (ағаа пір час чарым на полған, ол ам на пас чөріп пастаан полған), ағаа чоохтапча:

— Көлдек, Килюска, мин хайдағ пес одын салғам.

Поомнар чалбыранып, тыңырас сыххан полғаннар. Сенекке ыс тол парғанда, Маша, хорых парып, туразар кире ойлаан. Кирюша, иркінде тунчуғын оода аңдарыл парып, ылғабысхан. Маша аны туразар кире сөртеп алып, олар ікөлең лавка алтында чазыныбысханнар. Ууцалары, пір дее ниме испин, узупчатхан.

Улуғ оолағас Ваня (ағаа сигіс час полған) тасхар полған. Хацан ол сенектең ыс поғырапчатханын көр салғанда, ойлап парған, ізік азып, ыс өтіре туразар кіріп, ууказын усхурыбысхан; че ууказы, уйғудан алаң ас парып, палаларны ундуп салған, тасхар ла сыға хонып, чон чыырға хончыхтарзар чүгүр сыххан. Маша ол туста лавка алтында одырған, тапсабин; кічицек оолағас ла, тунчуғын ағырта аңдарыл парып, хысхырчатхан. Ваня, аның табызын истіп салып, лавка алтынзар пахлабысхан, анаң Машаа хысхырыбысхан:

— Чүгүр, көй парарзың!

Маша сенексер ойлаан, че ыс паза от өтіре анда иртіп алчаа чох полған. Маша нандыра айланған. Андада Ваня, көзенек көдіріп, ағаа андар кірерге чоохтаан.

Маша көзенектең сығып алғанда, Ваня кічіг туңмазын, хаап алып, андарох сөзірген. Че туңмазы аар полған, аказына удурласхан. Туңмазы ылғаан, Ваняны сасхлаан. Ваня ікі хати аңдарылған, туңмазын көзенекке читіре сөртеп парғанча, тура ізігіне от тамылыбысхан полған. Ваня, туңмазының пазын көзенексер киріп алып, позын аннаң андар сығарып аларға харасхан, че кічицек оолағас (уғаа тың ол хорых парған полған), хольцахтарынаң аказына ла тыыныбызып, аны чир дее салбиныбысхан. Андада Ваня Машаа хысхырған:

— Тарттах аны, пазынаң хап! — позы кистінең іткен.

Іди ле хайди полза олар оолағасты көзенектең сығара тартып алғаннар, паза постары даа чадап ла тасхар сығып алғаннар.

АҒАЗЫНА ААР МАТКАЛАРЫН ТААП ПИРГЕНІНЕҒЕР ООЛАҒАС ХАЙДИ ЧООХТААН

Чоох

Минің ағам чайғызын аар тутчатхан орында чуртаан. Хақан мин андар парзам, ол мағаа мөөт пирцең.

Пір хатап мин, андар парып, аар уялары аразынча пас-тыр париғам. Аарлардаң мин хорыхпақаңмын, ағам мині ўгрет салған полған аар уялары хыринча ағырин чөрерге. Аарлар даа мині танықаңнар, сахпақаңнар. Пір аар уязында нима-де уғаа күзүрепчеткенін истіп салғам. Мин, ағамның турақағынзар кіріп, ағаа прай аны чоохтап пиргем.

Ол, миннең хада парып, поэтыңнап алып, чоохтаан:

— Пу уядаң пір рой сыххан, иң пастағызы, иргі матказы-наң; амды, тізең, мында чиит маткалар өс парған полар. Пу

оларның күзүрегі. Олар таңда пасха ройнаң сығара учу-
ғарлар.

Мин ағамнаң сурғам:

— Маткалар хайдағ полчалар?

Ол теен:

— Таңда кил: худай пирзе, рой чарылар, — мин сағаа
көзіт пирем, мөөтнең сыйлимох.

Хақан мин ікінчі күнінде ағамзар килгенімде, аның сене-
гінде, өнетін тимнелген орында, ікі рой аарлары күүлесчет-
кеннер. Ағам мағаа сырайыма туу кизіп аларға сөзірбецек
пирген, аны мойнымда пладыцахнаң палғабысхан; анаң чабых
пір рой аарлар уязын тудынып алып, аар туралары турчатхан
орынзар апарған. Холындағы уяда аарлар күүлескеннер.
Олардаң хорығып, мин холларымны ыстан ізебінзер чазыр
салғам; че мин матканы көріп аларға сағынчатхам, аннаңар
ағамның соонча пастырғам.

Аарлар турчатхан орында ағам пір хуруғ колодазар пар-
ған, аның ахсынзар ағас көлбецек турғызып, холындағы рой
уязын азыбысхан, анаң андағы аарларны көлбецексер хах-
табысхан. Аарлар көлбецекче колодазар чылысхлап сыххан-
нар, күүлеп ала, ағам, тізең, сыбырғыцахнаң оларны хыймы-
ратхлаан.

— Мына, тізең, матка! — Ағам мағаа сыбырғызынаң
көзіткен, анда мин хысхацах ханадыцахтың узун аарны көр-
салғам. Ол пасха аарларнаң хада чыл парып, колода істінзер
кір чөрібіскен.

Анаң ағам, минің пазымнаң сөзірбецекті суурып алып,
турацахсар пастырған. Анда ол мағаа улуғ кизек мөөт
пирген, аны чіп, мин прай наахтарымны паза холларымны
мөөт ле ит салғам.

Хақан ибзер килгенімде, ічем теен:

— Ағаң сині, сохтанчыхты, пазох мөөтнең азыраан ноо.

Мин, тізең, ағаа нандырып теем:

— Мин ағама кичее чиит маткалар чыылыс парған уяны
таап пиргенім үчүн, ол мағаа мөөт пирген, пүүн, тізең, піс
ағамнаң ройны колодаа одыртхабыс.

СЛОН

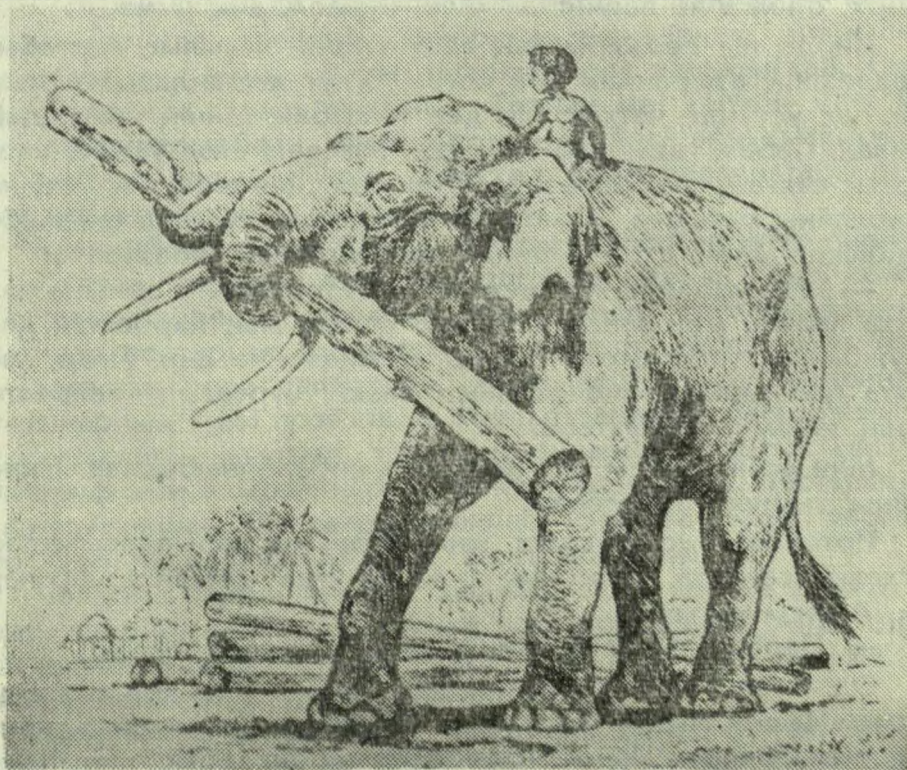
Полған ниге

Пір индеецтің слоны пар полған. Ээзі аны, хомай азырап, көп тоғындырчаң. Пір хатап слон, тарын парып, поэның ээзін азахнаң пазыбысхан. Индеец үреп парған.

Андада индеецтің ипчизі сыхтап сыххан, анаң поэның палаларын слонзар ағылып, слонның азағы алтынзар оларны тастағлабысхан. Ол ипчі теен:

— Слон! Син оларның пабазын өдір салғазың, оларны өдірібөгіс.

Слон палаларзар көрген, көрген, анаң улуғларын, хободынаң хаап алып, ағырин көдіріп, аны поэның мойнынзар одыртып алған. Аның соонда слон, ол оолағастың чооғын истіп, ағаа тоғын сыххан.

УЛУҒ ХАРЫНДАЗЫНА ОЛ НОҒА ХЫНЧАТХАНЫНАҒАР ПІР ИРЕННІҢ ЧООҒЫ

Мин идөк тее харындазыма хынчам, че аннаңох артых мин ағаа хынчам, ол минің орныма солдатха парғаны үчүн. Мына кирек хайди полған: жребий тастап сыххабыс. Жребий мағаа түс парған, мағаа парарға кирек полған солдатха, мин, тізең, андада ипчі алып пір неделя ла пол парған полғам. Чиит ипчімнең чарыларға мин хынминчатхам.

Іңеңебис сыхтап сыххан, анаң чоохтапча:

— Петрацах хайди парар, ол чиит нөзе.

Итчең оңдай чоғыл, мині тыхтап сыхханнар. Ипчім мағаа көгенек тік пирген, мағаа ахча чыып пиргеннер, таңдазында мағаа городсар парарға кирек полған. Іңеңебис уғаа чобалған-ылғаан, минің, тізең, парарға кирек полчатханын сағынзамох, өлімге ле парчатхан чили, чўреем ачи түсче.

Иирде піс семьябыснаң азыранарға чыылыс парғабыс. Пірдеезінің азыранчаа даа чоғыл. Улуғ харындазым, Николай, пес үстүнде чатхан, пір дее тапсабин. Минің чиит ипчім ылғаан. Пабам тарынцах одырған. Іңеңеем стол үстүне каша турғыс салған, че пірдеезі ағаа теңмеен. Іңеңеем пес үстүнең Николайны хығырча азыранарға. Николай түс килген, кірөстенібіскен, анаң, стол хыринда одырып алып, чоохтапча:

— Уғаа чобалба, іңеңеем. Мин Петрацахтың орнына солдатха парам, мин аннаң улуғын. Арса, маң пирбеспін дее. Службамны тооссамох, ибзер айланам. Че син, Петр, мин чохта пабаңаамнаң-іңеңеемнің амыр чуртазын хайралла, минің ипчімні хыйыхтаба.

Мин өрін парғам, іңеңеем дее чобалбиныбысхан. Николайны тимнеп сыхханнар.

Иртенінде, усхун киліп, минің орныма харындазым парчатханын сағысха киргенімде, мағаа уғаа хомай пілдір парған. Анаң мин теем:

— Парба, Николай, минің теезім, минөк парам.

Ол, тізең, табыс-тубус чох тыхтаннача. Мин дее тыхтаныбохчам. Піс ікібіснең городсар парғабыс. Ол стройға турча, мин турыбохчам. Піс ікібіснең чахсы оолларбыс, турып са-

ғыпчабыс, че пісті брактабинчалар. Улуғ харындазым, минзер көріп, хатхырыбысхан, анаң чоохтапча:

— Чидер, Петр, пар ибзер. Че минің үчүн чобалбаңар, мин позым көңнінең парчам.

Ылғабызып, мин ибзер чөрібіскем. Амды, тізең, харындазымны сағын килземөк, аның үчүн чуртазымны даа пирібізерцікпін осхас...

ХООСХА ПАЛАЗЫ

Полған ниме

Харындас-пиче — Васянаң Катя полтырлар; оларның хоосха пар полтыр. Часхызын хоосха чіт парған. Олғаннар аны прай чирде тілееннер, че таап полбааннар. Пір хатап олар, аңмар хыринда ойнапчадып, истіп салғаннар — пастарының үстүнде ніскечек үннернең кемнер-де мяңнасча. Вася пасхысча аңмар хыры алтынзар сых парыбысхан. Катя, тізең, алтында турып, сурлача: «Таптың ма? Таптың ма?» Че Вася ағаа нандырбаан. Илееде полғанда, Вася ағаа хысхырған:

— Таап алдым! Пістің хоосха... аның палацахтары пар; уғаа маңаттар; кил пеер табырах.

Катя, ибзер ойлап парып, сүт таап, хоосхаа ағыл пирген.

Хоосха палалары пизөлең полғаннар. Хақан олар, көмес өзіп алып, төреен пулуңнарынаң сығып пастааннарында, олғаннар постарына пір хоосха палацағын таллап алғаннар, ах азағастығ пора палацахты, анаң аны ибзер ағылғаннар. Олғаннарның іцезі прай пасха хоосха палацахтарын кізілерге пирглебіскен, мынзын, тізең, олғаннарына артыс салған. Олғаннар аны азырааннар, анынаң ойначаңнар, постарынаң хада узутчаңнар. Пір хатап олғаннар ойнирға чолзар парғаннар, хоосха палацағын хада алып алғаннар.

Чолдағы чіңірни чилічек хыймыратхан, хоосха палацағы, тізең, чіңірнең ойнаан, олғаннар ағаа өрінгеннер. Анаң олар чол хыринда ачығ от таап алғаннар, аны чул сыхханнар, хоосха палацағын ундуп салғаннар.

Кинетін олғаннар истіп салғаннар, хайди кем-де: «Нандыра, нандыра!» хысхырыбысхан — көрзелер, чалаң аңцы

ойладып одыр, алнынча ікі адай чүгүрче — хоосха палазын чағын көр салып, аны хаап аларға итчелер. Хоосха палазы, тізең, алығ, тизіп ойлир орнына, чирге пөк парып, арғазын пүгүрелтіп, адайларзар аңдыпча. Катя, адайлардаң хорых парып, хысхырыбысхан, анаң хыя чүгүр сыххан. Вася, тізең, пар-чох күснең хоосха палазынзар чүгүр парып, адайларнаң пір тиңе ағаа читкен. Адайлар хоосха палазын хаап аларға иткеннер, че Вася, хоосха палазының үстүне чадыбызып, аны адайлардаң чаабысхан.

Аңцы, ойлат киліп, адайларны хыя сүрібіскен, Вася, тізең, хоосха палацағын ибзер ағыл килген, паза аны чазызар хада ал чөрбецең.

ЧИСТЕК СӨӨГІ

Полған ниме

Іңе кізі слива чистектерін садып алтыр, палаларына аны олар азыранып алған соонда пирерге иткен. Чистектер стол үстүнде табахта чатханнар. Ваня сливаны хақан даа чібеен полған, ибіре пас чөріп, оларны чыстап ла чөрген. Слива чистектер аның көңніне уғаа кіргеннер. Пірее чистек чіп көрері килген. Аннаңар ол чистектер хыринда ла пас чөрген. Хақан горницада пір дее кізі чох пол парғанда, ол, тыстан полбин, пір чистегесті алып, чібіскен. Азыранар алнында ічелері слива чистектерін санабысхан, көрзе — пір чистек читпинче. Аны ол апсағына чоохтаан.

Азыранчатханда, пабалары теен:

— Олғаннар, пірееңер, арса, пірее чистекті чібіскен?

Прайзы тееннер:

— Чох.

Ваня, рак ла чіли, хызар парып, идөк теен:

— Чох, мин чібеем.

Андада пабалары теен:

— Пірееңер аны чіп салғаны чахсы нимес, че хыял анзында нимес. Хыял мында полча, чистектернің сөөктері, сынап піреезі аны чіп пілбин, чистек сөөгін тамағынзар азырыбысса, пір күн пазындох үреп парар. Мин анзынаң хорыхчам.

Ваняның сырайы чазарта тартып парған, анаң ол сөлеен:

— Чох, мин чистектің сөөгін көзенектең сығар тастабысхам.

Прайзы хатхырыс сыхханнар, Ваня, тізең, ылғабысхан.

ХЫЗЫҒАХ ПАЗА МИСКЕЛЕР

Полған нима

Ікі хызыцах ибзер мискеліг парчатханнар.

Оларға тимір чол кизіре иртерге кирек полған.

Олар, машина ам даа ырах полар тіп сағынып, чир үлген чолға сығып, рельсалар кизіре пар сыхханнар.

Кинетін машина күзүреп килген. Улуғ хызыцағы нандыра чүгүрген, кічии, тізең, чолны кизіре ойлабысхан.

Улуғ хызыцах туңмазына хысхырча:

— Нандыра килбе!

Че машина, чағыннап, уғаа күзүрепчеткенде, кічиг хызыцағы чахсы истіп полбаан, ол, улуғ пицезі нандыра хығырча тіп сағынған. Аннаңар ол рельсалар кизіре нандыра чүгүр сыххан, анаң, сүрнүк парып, мискелерін чай салып, оларны теер сыххан.

Машина чағын килібіскен, машинист пар-чох күзінең сығыртхан.

Улуғ хызыцах хысхырған:

— Мискелеріңні тастабыс!

Кічицек хызыцах, тізең, мискелерін чыыртыпча тіп сағынып, чолца үмектеп чөрген. Машинист машиназын тохтат полбаан. Машина, пар-чох күзінең сығыртып, хызыцахтың үстүне чөрібіскен.

Улуғ хызыцах хысхырып ылғабысхан. Чол парчатханнар вагоннар көзенектерінең пахлапчатханнар, кондуктор, тізең, хызыцах хайди пол парғанын көріп аларға поездтің хузуруғынзар ойлаан.

Поезд иртіп парғанда, прайзы көр салғаннар, хызыцах рельсалар аразында, пазын түңере тут салып, чатча, хыймырабинча.

Соонаң, поезд илееде оортах ырап парыбысханда, хы-

зыцах пазын көдірібіскен, анаң, тізектене тур киліп, мискелерін чыып алып, пичезінзер ойлап сыххан.

ХАРА ХУС

Полған ниме

Хара хус талайдаң оортахта, улуғ чол хазында, чоон ағас үстүнде уя идіп, палаларын өскірчеткен.

Пір хатап ол ағастың хырында чон тоғынчатханда, хара хус, айғахтарында чоон палых тудына, уязынзар учуғып одырған. Кізілер, палыхты көр салып, ол ағасты ибірібіскеннер, анаң, хысхырызып ала, хара хусты тастарнаң миргелеп сыхханнар.

Хара хус палығын түзірібіскен, кізілер, тізең, аны алып алғаннар, анаң чөрібіскеннер.

Хара хус уязының хабырғазына одырыбысхан, хара хус палалары, тізең, пастарын көдіріп, сыыхтас сыхханнар: олар азыранарға кілееннер.

Хара хус майых парған, пазох талайзар учухчаа чох полған; ол, уязынзар түзіп, палацахтарын ханаттарынаң чаап, оларны иркелеен, түрче сағып алыңар теен чіли, оларның чүгіцектерін сыйбағлаан. Че ол палацахтарын нинце артых иркелезе, анзылары анцох тың сыыхтааннар.

Андада хара хус, олардаң хыя учух парып, ағастың чогархы салаазында одыр салған...

Хара хус палалары уламох өзелістіг сығырысхлап, сыыхтасхлап халғаннар. Анчада хара хус, поэзы кинетін тың хысхырыбызып, ханаттарын чаза тудып, талайзар учух парыбысхан. Ол андартын орай иирде ле айланған. Ол чир паарли паза амыр учуххан, айғахтарында аның пазох пір чоон палых пар полған.

Ағасха чағдап одырып, ол хайбағынған — арса, чағында пазох кізілер полчаң ма тіп, анаң ханаттарын табырах чаба тудыбызып, уязының хабырғазына одырыбысхан.

Хара хус палалары, пастарын көдіріп, ахсыларын азын салғаннар, хара хус, тізең, палыхты үзе тартхлап, палаларын азырап салған.

ПАЛАЛАРЫН ПҮҮР ХАЙДИ ҮГРЕТЧЕ

Чоох

Мин чолца парчатхам, кинетін кистімде табыс истіп салғам. Хой хадарчатхан оолах хысхырған полтыр. Чазыңа чүгүріп, ол кемзер-де көзіткен.

Андар айланып, көрзем — чазыңа ікі пүүр чүгүр парир: пірсі чоон, пірсі чиит. Чииді тутхлап салған хурағанахты арғазында апарған, тістерінең аның азахтарын ызыр салып. Чоон пүүр соонца ойлаан.

Пүүрлерні көр салып, мин оолахнаң хада оларның соонца ойлап, хысхырыс сыххабыс. Пістің табызыбысха адайлығ иреннер ойлас килгеннер.

Кирі пүүр, адайларны паза чонны көр салғандох, чиит пүүрзер ойлап парып, аның хурағанын суура тартып, пазынаң арғазынзар тастабысхан, анаң ікі пүүр, уламох табырах чүгүріп, түрчедең харахха көрінмес парыбысханнар.

Анаң оолах кирек хайди пол парғанын чоохтап пирген: тирең оймахтаң чоон пүүр, сыға хонып, хурағанахты хаап, тутхлабысхан, анаң апар сыххан.

Ағаа удур пүүр палазы сығара ойлап киліп, хурағанға тыыныбысхан. Кирі пүүр хурағанны апарарға чиит пүүрге пирібіскен, позы, тізең, ниикке хости ойлап сыххан.

Хақан хыял килгенде ле, кирі пүүр, үгредиин тохтадып, хурағанны позына алып алған.

ТІРГЕЗЕК ТІП ПОРААТАЙНЫ ХОЛНАҢ АЗЫРААНЫНАҢАР ПІР ИПЧІ ХАЙДИ ЧООХТААН

Чоох

Пістің тураның көзенегі халхазының кистінде пораатай, уя чазап алып, анда пис нымырха тууп салтыр. Мин пичеле-рімнең хада көргем, хайди пораатай, пірер чіңірекнең паза чүгіцекнең көзенек халхазы кистінзер тазып, анда уязын чазапчатханын. Соонаң, тізең, хақан ол анда нымырхаларын тууп салғанда, піс тың өрін парғабыс. Пораатай, паза пеер чүгіцектер паза чіңіректер тазыбин, уя пазарға одырыбысхан. Ікінці пораатайы — піске чоохтааннар, оларның пірсі ирі, пірсі, тізең, ипчізі полча тіп — ипчізіне хурттар ағылып, аны азыраан.

Нинче-де кўннер ирткен соонда, піс, көзенек халхазы кистінең хусхацах палалары сиихтасханын истіп салып, пораатайның уязында ние пол парған тіп, андар пахлаабыс; уяда ханаттары даа, чүглері дее чох, хуба чалаас пис кічицегес палацахтар чатханнар; тумзуғастары оларның сап-сарығ паза нымзағастар, пастары улуғ.

Олар піске уғаа соғын пілдір парғаннар, піс оларға паза өрінминібіскебіс, пірееде ле олар хайди полчатханнарын көр салқаңмыс. Іцелері олардаң удаа учуғыбысчаң азыралға, хақан ол айлан килзе, палацахтары сиихтаспинаң сарығ тумзуғастарын асчаңнар, іцелері оларға ағылған хурттарын үлестір пир турқаң.

Неделя пазынаң кічицек пораатайлар, сала өсклеп, чүгіцектернең чабынып, сіліг арах улыбысханнар. Андада піс пазох оларны удаа көр сыххабыс. Пір хати піс иртен пораатайларыбысты көрерге халхазар килзебіс, кірі пораатайның халха хыринда өліг чатханын көр салғабыс. Піс сизін салғабыс, пораатай, халха үстўне хараазын тўнеп аларға одырып, узи пирген полар, халханы чаап, аны чоо хыстып салған поларлар.

Піс кірі пораатайны, көдіріп, оттар аразынзар сал салғабыс. Кічіг палацахтары сиихтасханнар, пазыцахтарын сығарып, тумзуғастарын асханнар, че оларны азырачаң іцелері чох полған.

Улуғ пицебіс чоохтаан:

— Оларның амды іцелері чоғыл, кем оларны азырир; че оларны азырап өскір салаңар!

Піс өрін парғабыс, коробкацах алып, андар хлопчатка чаңынын төзебіскебіс, анаң палацахтарны уязы көзінең андар салып алып, поэбыс комнатазынзар чоғар апарғабыс. Анаң сомысханнар хас килгебіс, халасты сүтке чібідіп, пораатай палацахтарын азырап сыххабыс. Олар чахсы чееннер, пазыцахтарын сіліккеннер, коробкацахтың хабырғазына тумзуғастарын арығлааннар, прайзы уғаа чалахай полғаннар.

Іди піс оларны кўн тооза азыраабыс, оларға уғаа өрінгебіс. Пазағы иртенінде, коробкацахсар пахлап көргенібісте, иң не кічицегес палацах өліг чадыр, азахтары хлопчатка чаңынға путхалыс партыр. Піс аны сығар силібізіп, пасхазы ідөк путхал парбазын тіп, хлопчатка чаңынны сығарып, аның орнына коробкацах түбіне оттар паза торбас төзеп салғабыс. Че иирзер паза ікі палацах, чүглерін тарбайтып, ахсыларын азып, харахтарын чаап, өлібөк партырлар.

Ікі кўн пазынаң төртінці палацах өлібөк парған, пір ле палацах тіріг халған. Піске тееннер, оларны синінең иртіре азырап салған поларзар тіп.

Пицебіс ылғаан өлген пораатайларына, түгенці тіріг халғанын поэы чалғызаан на азырап сыххан, піс тоғыртын на көр чөргебіс. Халғанцы — пизінці пораатайах — хазых өскен, чапчаң хайын чөрген, чалахай полған; піс аны Тірігезек тіп адачаң полғабыс.

Пу Тірігезек, илееде ўр чуртап, учух чөрген паза поэының солазын пілцең.

Пицебіс пірееде «Тірігезек, Тірігезек!» тіп хысхыр сыхсох, ол учух килцең, пицебістің иңніне, пазына алай ба холына одырыбысчаң, ол аны азырачаң.

Соонаң өс парып, пораатай поэы азыран сыххан. Ол пістің горницабыста чоғар чуртачаң, пірееде көзенектең сығара учуғыбысчаң, че тўнирге хақан даа поэының орнынзар, коробкацахсар, учух килцең полған.

Пір хатап ол иртен коробкачағынаң пір дее чирзер учухпаан, чүглері аның өл поэыбысханнар, оларны ол тарбайтхан, өл парифанох пораатайлар чіли. Пицебіс аның хыринаң хыя

сыхпиныбысхан, ағаа полысхан; че анзы пір дее ниме чібеен, суғ даа іспеен.

Ўс кўн ол іди ағырған, төртінцізінде ол парған. Пораатайны, азахтарын чыы тартынып, өліг, ойда чатчатханын көр салып, піс, прай ўс пице, уғаа ылғас сыхханыбыста, іцебіс ниме пол парғанын пілерге чоғар ойлап килген. Хақан ол кір килгенде, стол ўстўнде өліг пораатай чатхан, аны көр салып, ол чобаабысты оңнап салған. Пицебіс нинце-де кўн азыранмаан, ойнабаан, ылғап ла турған.

Тірігезекті піс, иң не чахсы сўбўректерібіснең сарып, ағас харчағасха салып, садта, оймағаста, көм салғабыс. Аның ўс-тўне төңейек иде чир урып, тазыцах сал салғабыс.

АЛА ПАРЫС ПАЗА АДАЙЫЦАХ

Полған ниме

Лондонда сас аңнарны көзіткеннер, көрген ўчўн төлегні ахчанаң алай ба сас аңнарны азырирға адайнаң паза хоосханаң алғаннар.

Пір кізі аңнарны көріп аларға иткен; ол, тасхар пір адайыцахты тудып алып, аң көзітчеткен чирзер кірген. Көрерге аны позытханнар, адайыцағын, тізең, алып алғаннар, анаң аны ала парысха чирге тасти пиргеннер.

Адайыцах, хузуриин пўре тартып, клетканың пулиинзар сыын парған. Ала парыс, ағаа чағын пас парып, чыстап көрген аны.

Адайыцах, ойда чадып, азағастарын чоғар көдіріп, хузуриин пулғап сыххан.

Ала парыс сарсых холынаң аны тўңдере айландырыбысхан.

Адайыцах, тура хон киліп, ала парыстың алнында кизін азахтарына турыбысхан.

Ала парыс, адайыцахсар көріп, пазын пірде пір саринзар айландырған, че ағаа теңмеен.

Хақан ээзі ала парысха ит тасти пиргенде, ала парыс, иттең пір кизегес чара тартып, адайыцахха артыс салған.

Иирде, хақан ала парыс узирға чадыбысханда, адайыцах, аның хыринда чадып, пазын ала парыстың азағына салған.

Ол тустаң пеер адайыцах ала парыснаң хада пір клеткада чуртаан. Ала парыс ағаа теңмеңең, хада азыраңаң, хости узуңаң, пірееде, тізең, хада ойнаңаң.

Пір хати пай кізі, аңнарны көрерге киліп, поэнының чіт парған адайыцағын танып салған; теен, пу минің адайым, анаң аң көзітчеңнің ээзінең сурынған адайын ағаа айландыр пирерге. Адайны ээзіне айландыр пирерге иткеннер, че адайыцахты клеткадаң сығарып алар үчүн хығырзаларох, ала парыс түктерін тырбайтып, ыыран сыхча.

Іди ала парыснаң адайыцах пір клеткада пір чыл чуртап салғаннар.

Пір чыл пазынаң адайыцах ағырыбысхан, анаң өл парған. Ала парыс нима чібинібіскен, адайыцахты ла чыстапча, чалғапча, азағынаң сыйбапча.

Адайыцах өл парғанын оңнап салып, ала парыс кинетін атыххан, түктерін тырбайтыбысхан, хузуриинаң поэнының хабырғаларын чара тартып пастаан, анаң клетканың хабырғазынзар сегірген, пиктеглерні паза полны кимірген.

Күн тооза ол сайланған, клеткача аңдар-мыңдар ла атығып, орлаан, анаң, өліг адайыцахтың хыринда чадып, амырап парған. Ээзі өліг адайыцағын алып аларға иткен, че ала парыс адайыцахсар пірдеезін чағын итпеен.

Ээзі сағынған, ағаа пасха адайыцахты пирзе, ала парыс поэнының чобаан ундуп салар тіп. Аннаңар клетказар пасха тіріг адайны кирибіскен; че ала парыс аны сах андох ора-чара тартыбысхан. Анаң ол, өліг адайыцахты алын азахтарынаң хуцахтап алып, пис күн іди чатхан.

Алтынчы күнінде ала парыс өл парған.

ХАСТАР ХАЙДИ РИМНІ АРАЧЫЛАП ХАЛҒАННАР

История

Пістің эра пасталар алнында, 390-чы чылда, галлар тіп сас чоннар римдегілердең тоғыр чаанаң кірібіскеннер. Римдегілер оларға сыдап полбааннар, піреелері, городтаң сығып, тисклебіскеннер, піреелері, тізең, кремльде пиктенібіскеннер. Кремльлері оларның Капитолий тіп адалған. Городта чалғыс сенаторлар ла халғаннар. Галлар, городсар кіріп, прай сенаторларны хырып, Римні өртебіскеннер. Римнің ортызында кремль ле — Капитолий ле халған, андар галлар чит полбааннар. Капитолийде ис-пай көп парып піліп, галлар аны тонап аларға харасханнар. Че Капитолий чікім тағ үстүнде турған: пір саринда стенелер паза халха полған, пасха сари, тізең, чікім чар полған. Хараазын галлар Капитолийзер чар алтынаң сығып пастааннар: олар пірсі пірсін көдіре хапханнар паза пірсі пірсіне чыданы паза хылысты пиріп одырғаннар.

Иди олар көөлче чарның үстүне сығып алғаннар — чалғыс таа адай оларның сағбазын испеен.

Олар стене азыра сых париғанда ла, кинетін хастар, чонны сизін салып, ханаттарын сабынып, тапсас сыхханнар. Римдегілернің пірсі усхун парған, стенезер ойлап парып, андар сых килген пір галлны чар алтынзар түзіре сазыбысхан. Галл, аңдарылып, поэнаң хада пасхаларын аңдар парыбысхан. Андада римдегілер, ойласхлап киліп, чар алтынзар төгелерні паза тастарны тастап, көп галларны чобат салғаннар. Аның соонда Римге хабазығ киліп, галларны сүрібіскеннер.

Ол тустаң пеер римдегілер, пу күнге чарыдып, постарының үлүкүнін пастап алғаннар. Городча чазан салған худай сүмекчіннері иртіпчелер: оларның пірсі хасты хуцахтап апарча, аның соонча, пағнаң палғап алып, адайны сөзір парчалар. Ибіре чыылысхан прай чон хасха, пазырып, улуғ алғызын читірче, хасха сыйыхтар читірчелер, адайны, тізең, ағаснаң соғып, соғып, чоо саап салчалар.

ТАЛАЙНЫҢ СУУ ХАЙДАР ПАРЧА!

Сағыныс

Тағдағы, ойымдағы хара суғлардаң, ылбаң састардаң аххан суғ чулыцахтарға пірікче, чулыцахтардаң аххан суғ улуғ нимес суғларға хозылча, улуғ нимес суғлар улуғ суғларға пірікче, улуғ суғлар, тізең, талайларзар ахчалар. Пасха хыринаң талайларзар пасха суғлар ахчалар, чир пүткели прай суғлар талайларзар ахчалар. Талайның суу хайдар парча? Ноға талай пір дее азыхпинча полчаң?

Талайның суу тубаннаң көдірілче; тубан, чоғар көдіріліп, пулуттарға айлан парча. Пулуттарны чил, сүріп, прай чир үстүнце таратча. Пулуттардаң суғ чирзер тоолапча. Чирде ол суғ ылбаң састарға паза чулыцахтарға хозылча. Чулыцахтардаң суғларзар ахча, суғлардаң — талайзар. Талайдаң суғ пазох пулуттарзар көдірілче, пулуттар, тізең, пазох прай чир үстүнце тарапчалар...

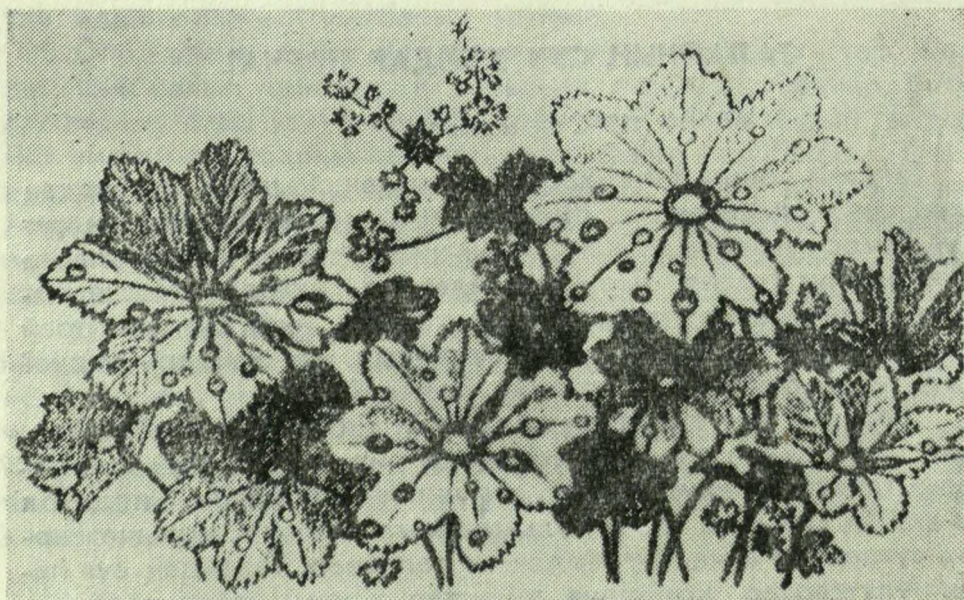
ОТТАҒЫ АРЧЫ ХАЙДАҒ ПОЛАДЫР

Сөснең хоостааны

Чайғызын, аяс кўнде, иртен арығзар парзаң, ачыхтағы оттарда алмазтар көрінчелер. Прай ол алмазтар, кўн харағында чалтырап, аймах оңнернең — сарығ даа, хызыл даа, көгілбей дее оңнернең сағылысчалар. Хақан чағын пас парып, ол нимелер полчаң тіп, ситкіп пахлазаң, көрерзің, ол арчы тамцыхтары, оттарның үс пулуңнығ пўрлерінің үстүнде чыылғлап парып, кўнге сағылысчатхан полтырлар.

От пўрінің істі, кілің не осхас, тўгдўр паза нымзағас. Тамцыхтар, анда ағахтанып, пўрге сиип полбинчалар.

Арчылығ пўріцекті сиберлебин ўзіп алзаң, көрбин дее халарзың, арчы тамцығазы хайди, чалтырах шарик полып, от сабы хыринча чылбыри халғанын. Пірееде андағ от пўрі аяғазын ўзіп, аны көөлце ахсыңзар ағылып, арчы тамцыцағын ізібіссең, ол арчы хайдағ даа іскен суғдаң татхынның пілдір парча.

НЫМЫРТ

Чоох

Пір нымырт ағазы, чоллахти одыртылған чистектіг ағазатар аразында өс киліп, ол ағазатарға өзерге харығ полыбысхан. Ыр сағынғам мин, нымыртты узурцаң ма алай узурбацаң ма: аны мин аяпчатхам. Ол нымырт хорбаланып нимес, че алынча ағаснаң өскен, төзінде чалбағы ўс харысча, пөзігі, тізең, төрт хуласча, чоғар хойығ азырлан парыбысхан, тўгдўр, пўкўлее поэы өтіг, аппағас, маңат чыстығ чахаяхтарнаң чабын салған. Аның чызы оортахтынох сабылцаң. Мин аны узурбасчыхпын даа, че пір тоғынчыбыс мин чохта аны узурып пастабыстыр (аның алнында мин ағаа прай нымырттарны узур саларға чахаан полғам). Мин килгенімде, нымырт ағазын ол ортызына даа читіре тоор париган полған, палтызын иргі орынзар кире саабысса, нымырт ағазының сўзўні солчыхтап турған. «Паза итчең ниме чоғыл, ўлўзі андағ полар», — тіп сағын салғам, анаң поэым, палты алып алып, ол иреннең хада тоор сыххам.

Ноо даа тоғысты идерге көгліг; тоорарға даа көглігөк. Мин, нымырттаңар саңай ундуп салып, аны табырағынча аңдарып алардаңар ла сағынчатхам. Тынастаанча тоғынып алып, мин палтымны хыя сал салғам, анаң, ол иреннең хада нымыртты холнаң ідіп, аны аңдарып аларға сіренгебіс. Піс аны чайхабысхабыс: ағас пўрлері прай ла сірлезібіскеннер, ўстўбіске андартын арчы тамцыхтары тоолап сыхханнар, маңат чыстығ ах чахаяхтарының пўрічектері тўсклееннер.

Олох туста — ниме-де хысхырыбысхан на чіли — ағастың өзені мыңыри тўскен; піс уламох тың сіренібіскебіс, анчада — ниме-де ылғабысхан чіли — өзені тыңырап сыххан, анаң ағас аңдарыл парған. Нымырт ағазы, кизе тоорылған орын ўстўнең чарылғлап парып, илеңнеп ала, салааларынаң паза чахаяхтарынаң от ўстўне чадыбысхан. Аңдарылған соонда, салаалар паза чахаяхтар тўрче сірлезіп тохтап парғаннар. — Эх! — Аарлығох кирек чізе! — теен ол ирен. — Тіріг ниме аястығ!

Мин, тізең, аны аяныма сыдап полбин, табырағынча пасха тоғысчыларзар пастырыбысхам.

АҒАСТАР ХАЙДИ ЧӨРЧЕЛЕР

Чоох

Пір хати піс көл хыриндағы улуғ нимес төңде хорба ағастардаң сарсых азах чолын арығлаабыс. Тігенек, тал, тирек хорбыларын иледе көп кизе саап салғабыс — анаң нымырт урун парған. Нымырт ағазы чол ортызында өскен, ағас он частаң асхынах полбаан полар, андағ ол чоон паза кирі полған. Мин пілгем, пис чыл ла мының алнында сад арығлалған полған. Мин пір дее піл полбиныбысхам, мындағ кирі нымырт мында хайди өс парған полчаң. Піс аны узурывызып, аннаң аңдар пар сыххабыс. Аар иде, пасха кизек ағастар аразында, пасха мындағох нымырт ағазы өскен, аңзы мынзынаңох чоон полған. Аның чилегезін көріп, піліп алғам, ол кирі липа ағастың төзінде өстір. Липа ағас позының салааларынаң ағаа өзерге пирбинібістір, андада нымырт көні сабын чирце пис аршинча төзеп килібістір, анаң, чарыхха сығып алып, пазын көдіріп, чахаяхтан сыхтыр. Аның чилегезін кизе саабызып, мин таңнап парғам, нымырт ағазы позы уғаа час полған, чилегезі, тізең, ірік. Узурыв алған соонда, иреннернең хада піс аны хыя сөзір сыххабыс; че, ханча даа сөзірзебіс, аны орнынаң тибірет полбаабыс: ол позының орнына чапсын парған на осхас полған. Мин теем:

— Көріңердек, арса, пірее нимее хаап парған.

Тоғысчы, аның алтынзар кіріп, хысхырған:

— Аның чилегезі пасха ноза, мына чолда!

Мин парып, көрзем, сынаң даа андағ.

Нымырт ағазы, липа ағас ағаа өзерге пирбинчеткенде, липаның алтынаң чолзар сығып алтыр, иргі чилегезінең үс аршинге ырап. Мин кизе сапхан чилегезі ірік паза хуруп парған полған, наа чилегезі час полған. Нымырт піл салған одыр липаның алтында чуртас ағаа чох поларын, анаң сөө тартынып, салаазынаң чирге хази тыыныбысхан, салаазынаң чилеге сығарып алған, иргі чилегезін тастабысхан. Андада ла мин оңнап алғам, хайди ол чолдағы пастағы нымырт өзіп алған полар, ол ідөк көскен полар, че иргі чилегезін саңай тастабызарға маңнанған полар, аннаңар миң аны таппаам.

ХОЗАННАР

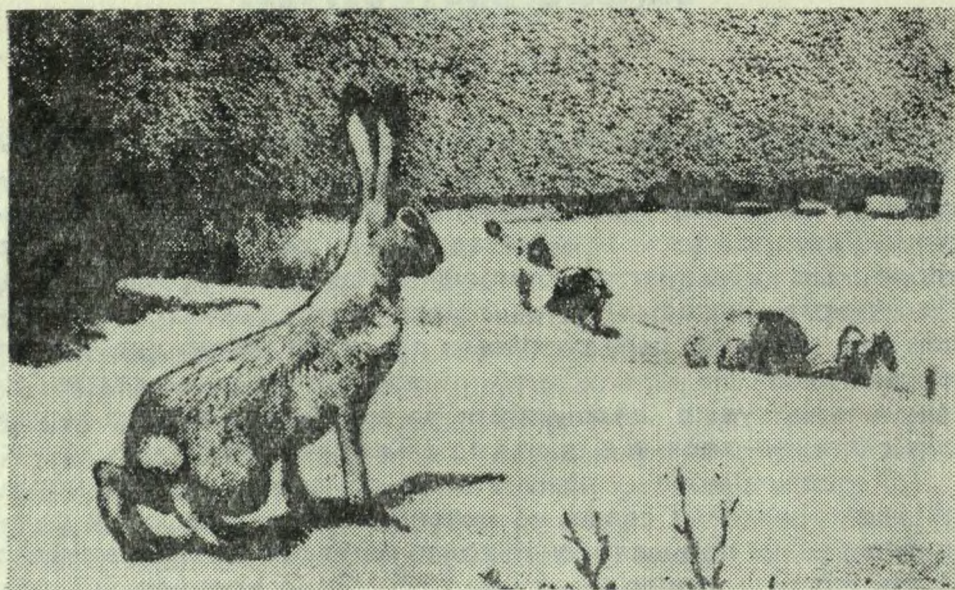
Сөснөң хоостааны

Хозаннар хараазын азыранчалар. Хысхызын арыгдағы хозаннар ағас хастырығынаң азыранчалар, чазы хозаннары — күскүде таарылған хулғаларнаң паза отнаң, үртүн хозаннары — үртүнде халған тамағастарнаң. Пір хараада ла хозаннар харца іле көрінчеткен, тирең істер сал парыбысчалар. Хозаннирға хынадырлар — кізілер дее, адайлар даа, пүүрлер дее, түлгүлер дее, хусхуннар даа, хара хустар даа. Сынап хозан олаңай ла көні чөрген полза, иртен аны сах андох ізінең таап, тудып аларчыхтар; че худай ағаа хортых хылых пир салған — хортых хылығы ла аны арачылап халча.

Хараазын хозан, чазыца паза арыґа хорыхпин чөріп, көні істерін халғыс салча; че иртенгізі ле читсөк, аның ыырчылары усхун парчалар, анаң хозан истіп сыхча пірде адайлар үрізін, пірде соорлар ығырасханын, пірде иреннер үннерін, пірде арыґа пүүр мыцырап чөргенін, андада хозан хорыхханына аар-пеер ле атых сыхча. Алнынзар атығып-атығып, пірее нимедең хорых парып, поэыныңох ізінче нандыра чүгүр сыхча. Пазох пірее нимені истіп салзох — сегір парифан озынаң хыя атығып, паяғы ізінең тимер тоғыр сегір сығар. Пазох пірее ниме тохли түссе — хозан пазох нандыра айланып, пазох пасха саринзар атых сығар. Таң чарып килзөк, ол чадыбызар.

Иртенінде аңчылар хозанның істерін үзүр сыхчалар, ікілер хадыл істернің паза ырах атығыстарның аразында пухалызып, хозанның көйтігіне хайхасчалар. Хозан, тізең, көйтік-тенерге дее сағынмаан полған. Ол прай ла нимедең хорыхчатхан.

ПОРА ХОЗАН

Сбснең хоостааны

Хысхызын аал хыринда пір пора хозан чуртаан. Хараа полыбысханда, ол, пір хулағын көдіріп, тыңнанған; анаң, ікінці хулағын көдіріп, сағалларын хыймырадып, чыс тартып көрген, анаң кизін азахтарына одырып алған. Анаң ол, тирең харча пір-ікі хати сегіріп, пазох кизін азахтарына одырып алып, ибіре харахсын сыххан. Прай ибіркі саринда, хардаң пасха, пір дее ниме көрінмеен. Хар салғахтана чадып, сахар ла чіли, чалтырасхан. Хозанның пазы ўстўнде соох оор турған, ол оорның өтіре улуғ чарых чылтыстар көрініскеннер.

Таныс ўртўнзер чидіп алар ўчўн, хозанға улуғ чолны кизіп аларға кирек полған. Улуғ чолдаң соор табаннары хыцырасханы, аттар пырғырысханы паза соорға таарлаан оттар сыбдырасханы истілген.

Хозан чол хыринда пазох тохтабысхан. Иреннер соорларынаң хости, узун тоннарының мойдырыхтарын көдіріп алып, пастырғаннар. Оларның сырайлары көмес ле көрінгеннер. Оларның сағаллары, көміскелері, кірбіктері аппағас

полғаннар. Ахсыларынаң паза пурнуларынаң оор сыхчатхан. Аттары оларның тирлеп партырлар, тирлеріне хыро чапсын-
ғлап партыр. Аттары, хомуттарын ітклеп, оймах-осхылда
пірде чідіп, пірде сых килчеткеннер. Иреннер, пірде аттарын
сүрізіп, пірде оларның алнына кіріп, аттарын хамчынаң
чыртханнар. Ікі апсах хости парған, пірсі пірсіне адын хайди
оғырлатханын чоохтаан.

Соорлар иртклеп парыбысханда, хозан, чолны кизіре
чүгүрібізіп, көөлче үртүнзер парған. Соорларнаң хада пар-
чатхан пір адайах хозанны көр салған. Ол үр сыххан, анаң
хозанның соонча чүгүр сыххан. Хозан үртүнзер көртіктер
үстүнче чүгүрген: көртіктер хозанны көдіргеннер, адай,
тізең, онынчы хаалағдох көртікке патып парып, тохтабысхан.
Андада хозан тохтабысхан, кизін азахтарында түрче одырып
алып, үртүнзер көөлче пар сыххан. Чол пастыра ол күскүде
таарылған арыс хыразындағы көк хулғаларда ікі хозанға тоғас
парған. Олар анда азыранып, ойнапчатханнар. Хозан арғыс-
тарынаң ойнап алған, оларнаң хада соох харны хазып, аның
алтындағы көк хулғаларны чіп алып, аннаң аңдар пар сыххан.
Аалда сымзырых турған, оттар чарыбаан. Тасхар турада
ылғапчатхан паланың на үні паза тура ағазында пірееде соох
тыңыри түскені ле истілчеткен. Хозан, үртүнге чидіп, анда
арғыстарын таап салған. Ол арығлалған үртүнде арғыстари-
наң ойнап алған, олар чіп пастаан үүнцектең сула чіп алған,
көртік тастаан хыр үртүнче поом хурутчаңа чидіп, анаң
солаас өтіре поэның тирең оймағынзар нандыра пар сыххан.
Іскеркі тигір төзінең таң кизеріп одырған, чылтыстар саны
асхынах улыбысхан, чирнің үстүне соох оор уламох хойығ
көдірілген. Чағынхы аалдағы ипчілер усхунып, суға парғаннар;
иреннер үртүннең мал азығы тазааннар, палалар хысхырыс-
ханнар, ылғасханнар. Чолца уламох көп соорлар чылысхан-
нар, иреннер уламох тың истілдіре чоохтасханнар.

Хозан, чолны кизіре сегір парып, иргі інінзер килген,
аннаң көмес чоғар иде наа орын таап, харны хазып алған,
анаң көчігінең наа інзер чадып, хулахтарын арғазына сөөде-
салып, харахтары азыхха узубысхан.

ЧАЛАҢ ЧӨРГЕНІНЕҤЕР ПІР ИРЕН ХАЙДИ ЧООХТААН

Чоох

Пістің пір кирі апсах полған, ады Пимен Тимофеевич. Ағаа тоғызон час полған. Ол, ниме дее итпин, палазының палазында чуртаан. Арғазы аның пүгүрел парып, ол таяхтығ, азахтарын ағырин чылдырып чөрген. Тістері аның чох полғаннар, сырайы чыырылыс парған. Алтындағы ирні сірлескен; чөрчетсе паза чоохтанчатса, ирнілерін таптанчаң, ниме чоохтапчатханын оңнап алчаа чох полған.

Піс төрт харындас полғабыс, прайзыбыс чалаң чөрерге хынчаңмыс. Че андағ чөріске пістің амыр адыбыс чох полған. Пір кирі атнаң на чөрерге піске чаратчаңнар; аны Хара адыцах тіп адачаңнар.

Пір хатап іцебіс піске чалаң чөрерге чаратхан, піс прайзыбыс ат хазаазынзар парғабыс. Атнаң чөрцең кізі піске Хара адыцахты изерлеп пирген, прайзыбыстаң пурнада ағаа улуғ харындазыбыс мўнген. Ол ўр чөрген: ўртўнзер паза аал ибіре чөр килген, нандыра айланып одырғанда, піс хысхырыс сыххабыс:

— Че, амды чўгўрт кўр!

Улуғ харындазыбыс Хара адыцахты азахтарынаң паза сыхмыхнаң хамчылап сыххан. Хара адыцах пістің хырибысча ойлабысхан.

Улиибыстың соонаң пасха харындазыбыс атха мўніп алған. Ол даа ўр чөрген, Хара адыцахты, сыхмыхнаң хамчылап, тағ төзінең пеер ойлатхан. Ол ам даа чөрерге иткен, че ўзінчі харындазыбыс позын табыраанча мўнділерге сурынған. Ўзінчі харындазыбыс ўртўнзер парғанох, садты ибір киліп, аал аразынча чөргенөк, анаң тағ төзінзертін ат хазаазына читіре ойлатхан. Хақан ол піссер чит килгенде, Хара адыцах сыылада тынастаан, аның мойны паза чарыннары, тізең, тирге харал парған полғаннар.

Минің теезім чит килгенде, хайди чахсы чөр пілчеткенімні көзідіп, харындастарымны хайхадарға сағыныбысхам, — Хара адыцахты прай кўзімнең хамчылап сыххам, че Хара адыцах ат хазаазынаң хыя парарға хынмаан. Мин ханча даа

аны чыртсам, ол чүгүрерге хынмаан, пастырыснаң на парған, анда даа нандыра ла айлан турған. Атха тарынып, мин аны сымыхнаң паза азахтарымнаң пар-чох күзімнең хамчылаам.

Мин аны иң ағырсымның чирлерінең сабарға харасхам, сымығымны сындыр салып, холда халған сымых сынығынаң атты пазынаң саап турғам. Че анда даа Хара адыцах чүгүрерге хынмаан. Андада мин аны нандыра айландырып, ат көрцең кізізер пастыр киліп, аннаң пик арах сымых пирерге сурынғам. Че ол мағаа теен:

— Чидер сірерге чөрерге, пиг палазы, түзіңер. Нимее атты иреелирге?

Хомзын парып, мин чоохтанғам:

— Хайди за, мин пір дее чөрбедім ноза?

Көр, мин хайди ойладам! Пирдек, чахсы идіп, мағаа пик арах сымых. Мин аны ізідібізем.

Андада ат көрцең кізі, пазын чайхап, сөлеен:

— Эх, пиг палазы, атты аяцаң чүрееңер чоғыл. Нимее аны ізідерге? Ағаа чибіргі час ноза. Ат майых парған, чадап ла тынча, ағаа хоза кирі дее. Ол уғаа кирі ноза! Ол Пимен Тимофеевич ле осхас ноза. Сірер Тимофеичке мўніп алып, аны күзінең иртіре сымыхнаң хамчылирцыхсар ба. Хайди за, аябасчыхсар ба?

Мин, Пименні сағысха кир киліп, ат көрцеңнің чооғын искем. Аттаң түзіп, ол хайди хабырғаларын кире тартынып, тумзухтарынаң аар тынып, саях пол парған хузуриицаан хыймыратчатханын көріп, атха сидік полчатханын мин оңнап салғам. Мин, тізең, сағынчатхам, мағаа хайдағ көгліг, ағаа сах андағох пілдірче полар тіп. Хара адыцахты мин уғаа аяп парып, аның тирліг мойнын охсанып, аны сохханым үчўн пыромны тастирға сурынғам.

Аннаң пеер мин улуғ өс парғам, аттарны хақан даа аяпчам, аттарны иреелепчеткеннерін көрземөк, Хара адыцахнаң Пимен Тимофеевичті хақан даа сағысха кир килчем.

ЯКОВТЫҢ АДАЙЫ

Пір ағас хадағцызының ипчізі паза ікі палазы пар полтыр: оолах паза хызыцах. Оолахха читі час, хызыцахха, тізең, пис час. Оларның ах сырайлығ паза улуғ харахтығ тұгдұр адай пар полтыр.

Пір хатап ағас хадағцызы, арығзар парчадып, ипчізіне чахаан, палаларны ибдең позытпассың, хараа тооза тура хыринча пүүрлер чөріп, адайны хабарға иткеннер тіп. Іцелері чоохтанған:

— Олғаннар, арығзар парбаңар, — поэы, тізең, тоғынарға одырыбысхан.

Іцелері тоғынарға одырыбысханда, оолах поэының хыс туңмазына сөлеен:

— Арығзар параң, мин кичее анда яблоня ағазы көргем, яблоколары пыс парған полғаннар.

Хызыцах теен:

— Параң.

Анаң олар арығзар ойлабысханнар. Тоғызын тоос салып, іцелері олғаннарын хығырған, че олар чох полғаннар. Анаң ол, кірлеске сығып, оларны хығыр сыххан. Палалар чох полғаннар. Ирі, ибзер киліп, сурған:

— Олғаннар хайдадыр?

Ипчізі чоохтаан, пілбинчем тіп.

Андада ағас хадағқызы ипчізіне тарыныбысхан, анаң олғаннарны тілеп ойлабысхан.

Кинетін ол истіп салған: адай хыңзыпча. Андар чүгүр парып, көрер полза, олғаннар, ағас төзінде одырып, ылғас-чалар, пүүр, тізең, адайға тыыныбызып, аны тутхлап парир. Ағас хадағқызы, палтызын хаап, пүүрні чоо саабысхан. Анаң, палаларын на хуцахтап алып, ибзер чүгүр сыххан.

Олар ибзер читкенде, іцелері ізік пиктебіскен, анаң олар азыранарға одырыбысханнар. Кинетін олар истіп салғаннар: ізік тастында адай хыңзыпча. Олар, тасхар сығып, адайны туразар кирип аларға иткеннер, че адай сылых ла хан полған, чөр полбиныбысхан. Олғаннар ағаа суғ паза халас ағыл пиргеннер. Че адай ізерге дее, азыранарға даа хынмаан, оларның холларын на чалғаан. Анаң адай, чалбағынча чадып, паза хыңзыбыныбысхан. Олғаннар сағынғаннар, адай узу-бысты тіп, адай, тізең, үреп парған.

АБАНЫ ХАЙДИ ТУДЫП АЛҒАННАР

Индірікі город губерниясында абалар көп. Иреннер, кішіг аба палацахтарын тудып алып, азырапчалар оларны паза плесет саларға ұгретчелер. Анаң олар абаны чонға көзіт чөрчелер. Пірсі абаны чидін чөрче, пірсі, тізең, өскее чўленіп алып, плесет салча паза барабан тохлатча. Пір ирен абаны ярмарказар ағылған. Анынаң хада чөрген аның чеені, өскіліг паза барабанның. Ярмаркада чон көп полған, прайзы абаны көріп, иренге ахча пирчеткеннер. Иирде ол ирен абаны кабак хыринзар ағылған. Анда аны плесет салдырған. Иренге пазох ахча пиргеннер паза араға пиргеннер. Ол арағаны ізібіскен паза арғызына ізерге пиргенөк. Абаа даа пір чірче араға ізіртібіскен. Хараағызы чағдап килгенде, ирен чеенінең паза абанаң хада хонарға чазызар парған. Абалығ оларны хондырарға прайзы хорыххан. Ирен чеенінең паза абанаң хада, аал тастынзар сығып, ағас төзінде узирға чадыбысханнар. Ирен, абаның ілчірбезін поэның хурына палғап, чадыбысхан. Ол көмес изірік полған, аннаңар табырах узубысхан. Чеені аның узубысханох. Олар, пик узуп, иртенге читіре пір хати даа усхунмааннар. Иртен ирен, усхун парып, көрзе, аба аның хыринда чоғыл. Ол, чеенін усхурып алып, анынаң хада абаны тілеп чўгўр сыххан. От узун полған. От аразында абаның ізі көрінген. Ол чазы пастыра арығзар парыбыстыр. Пу ікөлең аның соона кіргеннер. Арығ хойығ ағастығ полған, аны өтіре парарға сидік урунған. Чеені чоохтанған:

— Тайың, абаны піс таап полбаспыс. Че таап алзабыс таа, аны тут полбаспыс. Нандыра айланаң.

Че ирен анынаң чараспаан. Ол теен:

— Аба пісті азыраан, сынап піс аны таап полбин салзабыс, піске кілен чөреге киліс парар. Мин нандыра айланмасын, че түгенчі дее күзімнең аны тілирбін.

Аннаң андар парып, олар пір ачыхха читкеннер. Пўрўңкі полыбысхан. Иреннер, майых парып, тынанып аларға одырыбысханнар. Кинетін олар истіп салғаннар, олардаң ырах ниместе ілчірбе сығдыри түскен. Ирен, тура хонып, ағырин теен:

— Пу аба. Китеп парып, аны тудып аларға кирек.

Ілчірбе сығдыраан саринзар парып, ол абаны көр салған. Ілчірбедең поэып алар үчүн, аба аны алын азағынаң тартхлаан. Иренні көр салғанда, аба, хорғыстығ орлап, тістерін ырсайтыбысхан. Чеені, хорых парып, тис ойлирға иткен: че ирен аны холынаң хаап алған, анаң хада абазар парғаннар.

Аба, уламох тың орлап, арығзар чүгүрген. Ирен көрче, абаны піди тут полбаадағ. Андада ол чееніне сөлеен, өскее чүленіп, плесет саларға, барабан тохладарға, поэы, тізең, абаа андағох үннең хысхыр сыххан, хайди ол хысхырцаң полған аны чонға көзітчетсе. Аба ағастар аразында кинетін тохтабысхан, ээзінің үніне тыңнанып, кизін азахтарына тур килген, анаң айлахтан сыххан. Ирен, ағаа уламох чағын кіріп, хысхырцаан на хысхырған. Чеені, тізең, плесет ле салып, барабанын тохлатхан. Ирен, абаа чағын иде парып алып, кинетін атығып, аның ілчірбезін хаап алған. Андада аба, орли түзіп, тис чүгүрерге иткен, че ирен аны поэытпаан, анаң пазох аны чонға көзідерге ал чөр сыххан.

БУЛЬКА

Офицернің чооғы

Минің чоон тумзухтыг адайым полған. Аны Булька тіп адақаңнар. Ол чулхум хара түктіг полған, алын азахтарының на пастары ах полғаннар.

Прай андағ адайларның алтындағы наах сөөгі үстүндегі-зінең узун поладыр, аннаңар үстүндегі тістері алтындағыларының кистіне кір парча; че Бульканың алтындағы наах сөөгі алнынзар іди килибіскен полған, хақан алтындағы паза үстүндегі тістерінің аразына салаа даа сыып парчаң. Бульканың сырайы чалбах полған; харахтары улуғ, хап-хара паза чылтырах; тістері паза азығлары хақан даа тастында хазарысчаңнар. Ол негрге төөй полған. Булька амыр адай полған, кізіні хаппаңаң, че ол уғаа күстіг паза пик хабыстыг полған. Пірее нимее тыыныбызар полза, тістерін ызырынып, сүбүрек ле чіли, салбаңнаңаң, харчыхты ла чіли, аны чара тартып алчаа чох полған.

Пір хатап аны абаа позытханнар, ол, абаның хулағына тыыныбызып, пиявка хурт ла чіли, салбаңнаан. Аба аны алын азахтарынаң сапхан, поэына чапсыра хысхан, пірде пір саринзар тастаан, че азыр полбаан, анаң пазын төзене аңдарылған, Бульканы ылцырада пазыбызар үчүн; че Булька пір дее салынмаан, соох суғ урып ла чарып алғаннар.

Мин аны, күчүгестөк алып, азырап, өскіріп алғам. Хақан мин службаа Кавказсар париғанымда, аны хада апарарға хынмин, аны чаптыр салып, сым-туюххан аннаң чөрібіскем. Пастағы станцияда пасха аттар көлілген хаңааға ла одырарға чөргенімде, кинетін көр салғам, чолца хайдағ-да хара паза чылтырах нима тоғыланып одыр. Ол поэының чис мойнағынаң чылтырап одырған. Булька полтыр. Ол пар-чох күзінең станциязар учух килиген. Анаң, мағаа чит килип, холымны чалғабызып, хаңаа көлегінде чадыбысхан. Тілі пір ая синінче сых килген. Тілін пірде кире тартынып, сілегейін азырып, пірде пазох пір ая синінче сығар кил турған.

Мин соонаң искем, ол минің соомда, раманы тали саап, көзенектең сығара атығып, көнізінең минің ізімче, чолца, үкүс салтыр. Іди күн ізиинде чибіргіче верста чүгүртір.

БУЛЬКА ПАЗА КАБАН

Чоох

Пір хатап Кавказта піс кабаннар аңнирға парғабыс. Булька миннең хада ойлап килген. Чүгүрцең адайлар наа ла сүр сыххан полғаннар, оларның табызын истіп салып, Булька арығзар ойлабысхан. Пу кирек ноябрь айда полған: ол туста кабаннар паза олаңай даа сосхалар тың симіс поладырлар.

Кавказта, кабаннар чуртапчатхан арығларда, сиңмінніг чіцең нимелер көп полча: тағ винограды, торымнар, яблоколар, грушалар, ежевикалар, желудьтар, хазалцых ағас чистектері. Хақан прай пу чіцең нимелер пызып, сооxxа хаптырыбыссалар, — кабаннар, тосханча азыранып, симір сыхчалар.

Ол туста кабан, уғаа симіс полып, адайлардаң тизіп, үр чүгүр полбинча. Ікі часча сүрдірген соонда ол, хойығ ағас аразына кіріп, тохтабысча. Андада аңчылар, ол турыбысхан орынзар парып, аны анда атыпчалар. Адайлар үргені хоостыра піліп аларға чарир, кабан турча ба алай чүгүрче бе. Сынап ол чүгүрче полза, адайлар, сохтырған на чіли, хыңзызып үрчелер: че сынап ол турча полза, адайлар, кізее ле чіли, улуп ала үрчелер.

Ол аңнаста мин арығча үр чүгүр чөргем, че мағаа кабанның чолын тоғыр кизерге пір хати даа киліспеен. Хайди полза мин, чүгүрцең адайларның улустығ сөөде үрізін истіп салып, ол орынзар ойлаам. Кабанға мин чагдап париғам. Ағастар мыцыраанын истіпчеткем. Ол кабан, адайларға хостадып, мыцыраан. Че адайлар үрістерінең пілдірген, олар кабанны абылапчатханнар. Кинетін мин истіп салғам — кистімде нима-де сыбдыри түскен, көрзем, Булька. Ол, чүгүрцең адайлардаң арығда астых халып, амды, тізең, оларның үрізін истіп салып, минөк чіли, пар-чох күзінең аңдар тоғылан париған одыр. Ол ачых кизіре, пөзік оттар аразынча ойлаан, мағаа аның хара пазы паза ах тістері аразында ызырын салған тілі ле көрінген. Мин ағаа хысхырғам, че ол хайбағынмаан, миннең иртіре ойлап парып, ағас аразында чіт парған. Мин аның соонча чүгүргем, че мин нинце ыразам, арығ аңдох хойығ полып одырған. Ағас салаалары пөриимні суура

тартханнар, сырайымнаң сапханнар, хазалчыхтар кибіме ілінгеннер. Адайлар үрізіне чағын даа ползам, мағаа пір дее ние көрінмеен.

Кинетін мин истіп салғам, адайлар тың үріс сыхханнар; ние-де матап мыңыри түскен, анаң кабан, хазыр тынастап, хырлап сыххан. Чир дее мин сағын салғам, амды Булька, ағаа чидіп алып, анынаң харбас сыхты полар тіп. Мин, түгенці кўзімні салып, ағастар өтіре ол орынзар ўкўс салғам.

Иң хойығ ағастар аразында мин чохыр чўгўрцең адайны көр салғам. Ол пір ле орында ўрген паза улаан, аннаң ўсче хаалағда ние-де харалып айлахтанысхан.

Чағын араx парып, мин кабанны көр салғам, анаң истіп салғам, хайди Булька өтіг табыснаң сыыхти түскен. Кабан, хорхлабызып, чўгўрцең адайзар сегірген, анзы, хузуриин на чаба тудынып, хыя атыххан. Мағаа кабанның хабырғазы паза аның пазы көрін парған. Мин, хабырғазынаң көстеп, атыбысхам. Мин теерте атханымны көр халғам. Кабан, хорхлабызып, ағастарны мыңырадып ала, миннең тис сыххан. Адайлар, сыых-саах түзіп, аның соонца ўргеннер, мин ағастар аразынца андарох таласхам. Кинетін, сала ла азағым алтында нимес, мин ние-де көріп, истіп салғам. Ол Булька полған. Ол, хыйын чадып, хыңзаан. Аның алтында хан чайылған. Мин сағын салғам: адайым пар халтыр: че мағаа сағам анда тохтирға маң чох полған, мин аннаң андар маңзыраам.

Тўрчедең мин кабанны көр салғам. Адайлар аны кистінең хапханнар, ол, тізең, пірде аархы саринзар, пірде пееркі саринзар айланған. Мині көр салғанда, кабан минзер сегірген. Мин аны ікінцізін хамахти теедег атыбысхам, хатығ хылы чырли түзіп, кабан хырлап сыххан, анаң илеңнеп-илеңнеп, прай поэынаң чирзер аар кўзўри халған.

Хырина читкенімде, кабан өліг полған, пірде анда, пірде мында ла теерізі тартылыза түсчеткен. Че адайлар, постарының тўктерін тырбайтып салып, піреезі кабанны харнынаң паза азахтарынаң хапханнар, піреезі, тізең, палығдаң аххан ханны чалғааннар.

Мында мин, Бульканы сағысха кирип, аны тілеп пар сыххам. Ол, мағаа удур чызын килиріп, өстеен. Мин, аның хыринзар парып, мўкейіп, палиин көргем. Ол харнын чара

тартырт салтыр, тастына сых парған ічегезі хуруғ от пүрлерінче сөртенген. Арғыстарым чит килгенде, Бульканың ічегелерін оңдайлап пирип, харнын тағырап пиргебіс. Теерізің хазап, харнын тағырапчатханда, ол минің холларымны чалғап чатхан.

Кабанны, арығдаң сығара тартып алар үчүн, ат хузуриина палғабысхабыс, Бульканы, тізең, ат үстүне салып, ибге читіріп, алғабыс. Булька, алты неделяча ағырып, чазылып алған.

МИЛЬТОН ПАЗА БУЛЬКА

Чоох

Мин фазан хусты аңнирға өнетін адай садып алғам. Ол адайның ады Мильтон полған: ол пөзік, хуруғ сөөк, халбах хулахтығ паза андағох ирінніг, уғаа кўстіг паза хыйға адай полған. Бульканаң олар ызырыспацаңнар. Булькаа пір дее адай хақан даа харыспаан. Ол поэының тістерін не көзітсөк, адайлар, хузурухтарын чаба тудынып, хыя пастырцаңнар. Пір хатап мин Мильтоннаң фазан хусха аңнап парғам. Кинетін Булька арығзар соомнаң ойлап килген. Мин аны сүрібізерге иткем, че чир дее сүр полбаам. Аны ибзер апар саларға, тізең, ырах полған. Ол мағаа харығ полбас тіп сағынып, аннаң аңдар пар сыххам; че Мильтон от аразында фазан хусты, сизініп, тілеп сыххандох, Булька алнына кире ойлап, аар-пеер ле кір сыххан. Ол фазан хусты Мильтоннаң пурнада таап аларға кўстенген. Ол, от аразында нима-де истіп, сегірген, айлахтанған; че аның чыс тартчаа уян, чалғызаан іс таап полбин, Мильтонзар көрген, Мильтон хайдар парза, аңдарох чүгүрген. Мильтон, чыс хаап, істес сыхсох, Булька алнына сығара ойлапча. Мин Бульканы нандыра хығырғам, чыртхам, че аны пір дее тыс полбаам. Мильтон хусты тілеп сыхсох, Булька, алнына кіріп, ағаа харығ полған. Аңназым ардап парды тіп сағынып, мин ибзер айланарға даа идібіскем, че Мильтон Бульканы хайди алахтырардаңар миннең артығох сағынып алтыр. Ол піди иткен: Булька аның алнына кірзөк, Мильтон, сын ізін тастап, тоғыр пасха саринзар айланып,

андар істезеңік полыбысча. Булька андар ойлабыссох, Мильтон, минзер айланып, хузуриин пулғабызып, сын ісче пар сыхча. Булька пазох Мильтонзар ойлап килче, алнына кірче, Мильтон, тізең, пазох тоғыр пасха саринзар онча хаалағ өнетін идіп, Бульканы хаңыртыбысча, анаң мині пазох орта існең апар сыхча. Бульканы ол іди ле хаңыртып, поэна харығ поларға пирбеен.

ЧЕРЕПАХА

Ч о о х

Пір хатап мин Мильтоннаң аңнап парғам. Арығ хыринда ол ниме-де тілеп сыххан, хузуриин сөөде тудып, хулахтарын көдіріп, чыс тартынған. Мылтиимны тимнеп алып, аның соонча парғам. Мин сағынғам, ол торлаңаны, фазан хусты алай хозанны тілепче полар тіп. Че Мильтон, арығзар парбин, чазызар парған. Мин, аның соонча парып, алнынзар көргем. Кинетін ол тілеен нимені көр салғам. Аның алнынча, пөрік улиинча ла, улуғ нимес черепаха чүгүрген. Узун мойынның хара-пора, чалаас пазы аның, соғах палазы ла чіли, алнынзар сөө тартыл партыр; черепаха чалаас азахтарынаң аллығ хаалаан, арғазы, тізең, аның пүкүлеезінең хастырыхнаң чабыл парған полған.

Адайны көр салғандох, ол, пазын паза азахтарын чазырып, отта чадыбысхан, хастырых осхас мўўснең чабыл парған арғазы ла көрінген. Мильтон, аны хаап алып, кимір сыххан; че өтіре ызыр полбаан, черепаханың харнында, арғазындағох осхас, мўўс хабых ноза. Алнынаң, соонаң паза хабырғаларынаң на тизіктер пар, хайзыларынаң ол пазын, азахтарын паза хузуриин сығарадыр.

Мин, черепаханы Мильтоннаң пылап алып, көрглеем арғазындағы хабығы хайди хоос пўт парғанын, хайди ол андар чазынчатханын. Хақан, аны холға алып, хабығының алтынзар көрзең, аның істінде ле, орада чіли, хайдағ-да хара паза тіріг ниме көрінче. Мин, черепаханы отсар тастабызып, аннаң андар пар сыххам, че Мильтон аны халғызарға хынмаан, тістерінең ызырып алып, минің соомча ағылған. Кинетін Мильтон,

сыыхти тўзіп, аны поэдыбысхан. Черепаха, азағын сығарып, адайның ахсын тырбахтабыстыр. Аның ўчўн адай, уғаа тарын парып, ағаа ўріп, анаң пазох хаап алып, минің соомча ағылған. Мин аны пазох тастатхам, че Мильтон чооғымны испеен. Анда мин черепаханы, адай ахсынаң суура тартып, тастабысхам. Че адай аны халғыспаан, аның хыринда табырағынча оймах хас сыххан. Оймах хазып алып, алын азағынаң черепаханы андар аңдарып, ўстўне тобырах кўребіскен.

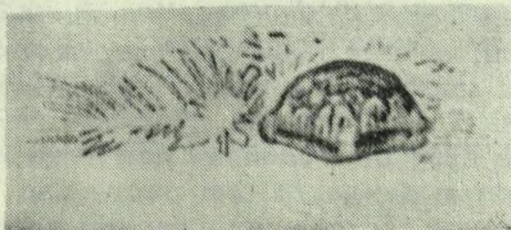
Черепахалар, чыланнар паза пағалар чіли, чир ўстўнде дее, суғда даа чуртапчалар. Оларның палалары нымырхадаң төріпчелер, нымырхалары чирде олаңай ла чатчалар, таңах чіли, уя паспинчалар, тузы читсе, тізең, нымырхалары, палых өргені ле чіли, чарыл парчалар — андада черепахаңахтар төріпчелер. Черепахалар, чаймахтаң даа артых нимес, кічи-чек поладырлар, чоон даа поладырлар, узуну ўс аршинча¹ паза аары чибіргіче пуд². Чоон черепахалар талайда чуртапчалар.

Пір черепаха часхызын чўзер нымырха сал салча. Черепаханың мўўс хабығы — аның хабырғалары полча. Кізілернің не паза пасха малларның, аңнарның полған на хабырғазы алынча поладыр, черепаханың хабырғалары, тізең, мўўс хабых иде піріктіре өс партырлар.

Өөні, тізең, мында, сынап прай аң-хустарның хабырғалары істінде ползалар, ит алтында, черепаханың хабырғалары, тізең, тастындалар, иді, тізең, оларның алтында.

¹ Аршин — узунның иргі сині, метрдең көмес артых.

² Пуд — ние көдірчең иргі син, 16,3 кг-ға тин.

БУЛЬКА ПАЗА ПҮҮР

Чоох

Хақан мин Кавказтаң парчатханымда, анда ам даа чаа полған, хараазын хадағ чох чөрерге хорғыстығ полған.

Мин, иртен иртеезінөк чолға сығарға тимненіп, узирға даа чатпаам.

Нанчым, мині үдезерге киліп, піс иирде паза хараа тооза мин чуртаан тураның алнында тасхар одырғабыс.

Тубан тартылза даа, айлығ хараа турып, чап-чарых полған, тасхар пічік тее хығырарға чарирцых. Орты хараа тузында піс кинетін истіп салғабыс, пір улица кизіркi тура хыринда сосха палазы сыыхтапча. Пістің пірсібіс хысхырыбысхан:

— Ол пүүр сосха палазын поғырча!

Мин, туразар кире хонып, ухтап салған мылтиимны хаап, тасхар сыға салғам. Прай кизілер, сосха палазы сыыхтапчатхан тура хыринда чабарас парып, мағаа хысхырғаннар:

— Пеер!

Мильтон соомца үкүс салған — мині мылтыхтығ аңнап парча тіп сағынған одыр, — Булька, тізең, хысхацах хулахтарың көдіріп алып, пірде пір саринзар ла атых чөрген, кемге тыыныбызим тіп сурған чіли. Солас хыринзар ойлап парғанымда, көр салғам: сиден аархы саринаң көні минзер хайдағ-да аң атығып одыр. Ол пүүр полған. Соласха чит киліп, пүүр ағаа сығара атыххан. Мин, аннаң хыя турыбызып, мылтиимны тимнеп салғам. Солас үстүнең пүүр минің саримзар түзіре сегіргендөк, мылтиимны мин ағаа көп-көні көстеп, хыйлаан пазыбысхам; че мылтиим, «чик» ле улып, атпин салған. Пүүр тохтабаан, чол кизіре ойлап сыххан. Мильтонаң Булька аның соонца үкүс салғаннар. Мильтон пүүрге чағыннап парған, че ағаа тыынарға хорыххан одыр, Булька, тізең, хысхацах азахтарынаң хайди даа маңзыраза, пүүрге чит полбинчатхан. Піс пар-чох күзібіснең пүүрнің соонца чүгүріскебіс, че пүүр дее, адайлар даа піске көрінмес парыбысханнар. Кооп хыринда ла, аал тастынзар иде, адайлар үріскенін, сыых-саах түскенін истіп салғабыс паза ай чарығындағы тубан өтіре тозын көдіріл килгенін көр салғабыс, анда адайлар пүүрнең хабызыбысхан одырлар. Хақан піс коопха

чит килгенібісте, пўўр анда чох полған, адайлар ікізінең піссер, хузурухтарын сиртейте тудып, тарынчах сырайлығ айлан килгеннер. Булька, ыыранып, пазынаң мині сасхлаан, — ол мағаа ниме-де чоохтирға иткен, че чоохтап пілбеен одыр.

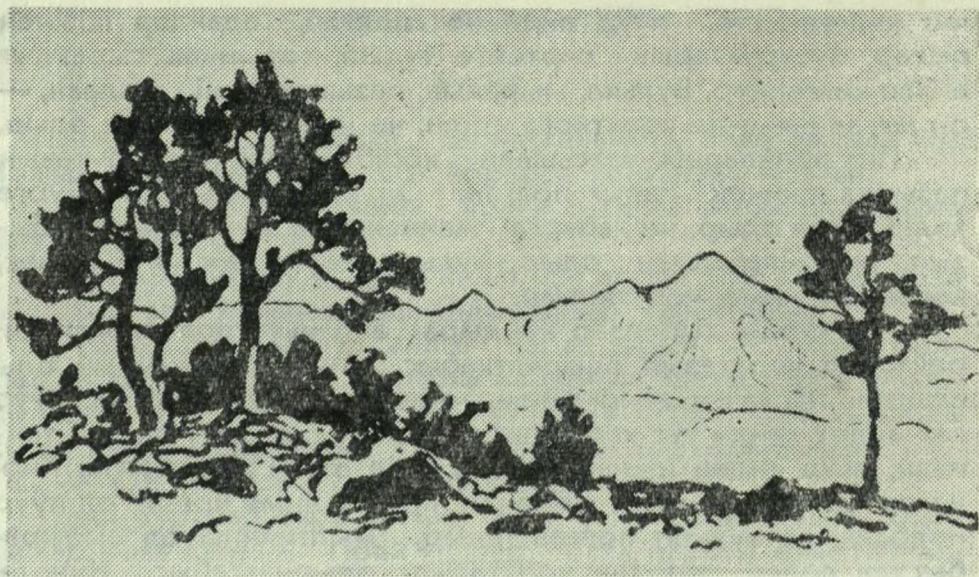
Піс адайларны чахсылаан көрібіскенібісте, Бульканың пазында кічицек палығ полған. Ол кооп алнында пўўрге чидіп алған одыр, че хабарға маңнанмаан, пўўр, ыыраныбызып, тис ойлабысхан одыр. Бульканың палии улуғ нимес, хорыхчаң ниме чох полған.

Піс, турам хыринзар нандыра айланып, пол парған киректеңер чоохтазып одырчатхабыс. Мин мылтиимның оды алыспин парғанға ачырғанғам, мылтиим атылған полза, пўўр сах андох хайди тўс халарқых тіп сағын турғам. Нанчым таңнаан, пўўр сиден істінзер хайди кіріп алған полчаң тіп. Кирі казак чоохтаан, мында хайхачаң пір дее ниме чоғыл, ол пўўр полбаан, че хуу-хат полған полар, мылтииңны ол сыбырабысхан полар тіп. Іди чоохтазып одырчатхабыс. Кинетін адайлар атыға тўскеннер, көрзебіс, туралар аразындағы чол ортызында, пістің алныбыста, пазох паяғы пўўр; че амды ол, пістің табызыбысха, табырах ўкўс салған, адайлар даа ағаа чит полбин халғаннар.

Кирі казак мының соонда уламох киртінібіскен, пу пўўр нимес, че хуу-хат полар тіп; мин, тізең, сағын сыххам, алынған пўўр полчаң ма алай пу, сўрдірген соонда пўўр пазох чон алнынзар айланғанын хақан даа көрбеен дее, испеен дее полғам.

Тик нимеске мин, Бульканың палиина тар урып, от тамызыбысхам. Тар, чарли тўзіп, ағырығ орынны өртебіскен.

Алынған аңның сілегейін өртебізер ўчўн, мин, адайның палиина тар урып, от тамысхам. Сынап аңның сілегейі адайның ханына кірерге маңнанмаан полза, анзы туза пирер. Сынап аңның сілегейі, палығда халып, адайның ханына кір парған полза, мин пілгем, хан пастыра ол адайның прай идіне тарап парған полар, андада аны имнеп полбассың.

ПЯТИГОРСКТА БУЛЬКАНАҢ НИМЕ ПОЛҒАН

Чоох

Казактар аалынаң — станицадаң мин көнізінең Россия-зар нимес, че пастап Пятигорск тіп городсар парып, анда ікі ай полғам. Мильтонны мин аңқы казакка сыйлап пиргем, Бульканы, тізең, Пятигорсксар хада алып алғам.

Пятигорск тіп ол город Бештау тағда турчатханы үчүн адал партыр. Беш, тізең, андағы татарлар тілінең пис теені, тау — тағ теені полча. Ол тағдаң сералығ ізіг им-том суу ахча. Ол суғ, хайнатхан на суғ осхас, ізіг, суғ тағдаң сыхчатхан орынның үстүнде, самовар үстүндегі ле чіли, хақан даа оор турадыр. Город турчатхан пүкүлее орын уғаа көгліг. Тағдаң ізіг хара суғлар аххлапча, тағ төзінче Подкумок тіп сууцах ахча. Тағда — арығлар, ибіре — чазылар, ырахта, тізең, хақан даа көрініс турчалар улуғ Кавказ тағлары. Ол тағларда хар, хақан даа хайылбин, сахар ла чіли, хазарып чатча. Улуғ тағларның пірсі — Эльбрус аяс күннерде, сахарлығ ах пас чіли, прай саринаң көрінедір. Ізіг хара суғлар-зар имненерге чөрчелер, хара суғлар хыринда чабығлығ

паза азых кізі одырцаң сіреелер пүдірілгеп, ибіре чолы-
цахтар салылып, садтар өскіріл парғаннар. Иртен сай музыка
ойнап, чон им суғны ісче алай ба сомча паза тынанып пас
чөрче.

Город поэты тағ үстүнде турча, тағ төзінде, тізең, улуғ
нимес аалыцах пар. Мин ол аалыцахта пір кічицек турацахта
чуртаам. Турацах сиден істінде турған, көзенектер алнында
улуғ нимес садыцах полған, садта, тізең, тура ээзінің аарлары
турғаннар — колодаларда нимес, Россиядағы чили, че сы-
рыпнаң үрген тоғылах ибичектерде. Андағы аарлар амырлар,
иртен сай мин Бульканаң хада садыцахта аар уялары аразын-
да тынанып одырцаңмын.

Булька аар уялары аразынча чөрцең, аарларға хайхап,
чыстацаң, олар хайди күүлесчеткенін тыңнацаң, че, оларның
хыринча сиберли чөріп, аарларға ол харығ полбаан, аннаңар
аарлар даа адайға теңмееннер.

Пір хатап иртен мин, суғларзар чөр киліп, садыцахта
кофей ізерге одырыбысхам. Булька, хулағының кистін тыр-
банып, мойнындағы тимірін тығдырат сыххан. Андағ тығдырас
аарларны тибіреткен, аннаңар мин Бульканың мойнағын
суурыбысхам. Түрче полған соонда, мин тағ үстүндегі город-
сартын пасхаңыл паза хорғыстығ суулас истіп салғам. Адайлар
үріскеннер, улысханнар, сыых-саах түскеннер, кізілер хыс-
хырысхлааннар, андағ суулас, тағзартын иніп, пістің аалы-
цахсар чағыннаң чағын на киліп одырған. Булька, хычынарын
тохтадып, ах тістіг чалбах пазын ах түктіг алын азахтарының
аразына ипти сал салған, тілін дее хайди кирегінче сал салып,
минің хыримда сым чадыбысхан. Сууласты истіп салғанда,
ол, анда ниме полчатханын оңнаан чили, хулахтарын пістелді-
ріп, тістерін ырсайтып, тура хон киліп, ыыран сыххан. Суулас
чағдацаан на чағдаан. Прай городтағы адайлар, чыылыс киліп,
улызып, сыңылазып, үріс сыххан осхас полған. Мин ниме
полчатханын көрерге сиден халхазынаң сыххам, тура ээзі
сығыбох килген. Мин аннаң сурғам:

— Ниме полча полцаң?

Тура ээзі теен:

— Ол харибдегілерні ал чөрчелер — адайларны соғарға.

Адайлар уғаа көп өс парған, город пастыхтары городтағы прай адайларны сохтырчалар.

— Хайди за, Бульканы даа өдір саларлар ба, урун парза?

— Чох, мойнында пағлығларны өдіртпинчелер.

Мин іди чоохтасхан аразында, харибдегілер пістің сиде-
нібіс хырина чит килгеннер.

Алныларынча солдаттар килчелер, сооларынча харибдегі кинжіліг төртөлең. Харибдегі ікөлеңнің холларында пазы ырғахтығ узун тимірлер, оларның соондағы ікөлеңнің — тохпахтар. Пістің халхабыс алнында харибдегілернің пірсі, пір кічицек адайыцахты тимірінең ырғахтап, чол ортызынзар аны сөзіріп алған, паза пірсі, тізең, аны тохпағынаң улдуур сыххан. Адайыцах уғаа тың сыыхтаан, харибдегілер, тізең, нима-де хысхырып, хатхырысханнар. Харибдегі кізі адайы-
цахты ырғағынаң тискер айландырыбысхан, өл парғанын көріп, ырғағын адайдаң суурып алған, анаң, паза пірее адай пар, арса, тіп, ибіре харахсынған.

Сах ол туста Булька, сыға хонып, ағаа сах идөк атых сыххан, хайди ол атыхчаң полған абаа. Мин, адайым мой-
нында пағы чох сыхханын сағысха кирип, хысхыр сыххам:

— Булька, нандыра! — анаң харибдегілерге хысхырғам, Бульканы сохпаңар тіп.

Че харибдегі кізі, Бульканы көр салып, хатхырыбысхан, аң ырғағынаң Бульканы чапчаң саап, нанынаң хазап алған. Булька тис ойлаан; че харибдегі кізі, аны позынзар сөзіріп, арғызына хысхырған:

— Сап!

Арғызы тохпағын сабарға көдірген, Булька чоо саптыр саларцых, че ол сах олох туста атыхханда, нанының теерізі талалып, ырғахтаң позып, азағында хызыл палығлығ, хузу-
риин на чыы тарта, ух ла чіли, халха пастыра туразар үкүс салып, анда минің төзегім алтынзар чыпли халған.

Ырғахха хаптырған теерізі чырта тартыл парбаан полза, Булька андада өлімнең ос полбасчих.

БУЛЬКАНАҢ МИЛЬТОННЫҢ ТООЗЫЛГАНЫ

Ч о о х

Бульканаң Мильтон ікізінең пір туста тоозыл парғаннар. Кирі казак Мильтоннаң хайди чөрерін пілбеен. Ол хухса чөрцең адай полған, че казак аны, хустап чөрзе ле хада апарар орнына, кабанға аңназа, хадох ал чөр сыхтыр. Олох күскүзін секач тіп адалчатхан устығ чіке тістіг ікі частығ кабан Мильтонның харнын чара тартыбыстыр. Аны хайди тағырап пирерін пірдеезі пілбин, Мильтон ол партыр. Булька, хар-ибдегілернің ырғах тимірінең озып алған соонда, үр чуртабаанох. Андағ өлімнең озып алған соонда, түрчедеңөк ол, хайди-да мөңіссіреп, урунған на нимені чалғап сыххан. Ол минің холларымны чалғаан, че, мының алнындағы чіли, чазырхап нимес. Амды ол хайди-да үр, тілінең тыыда пазып, чалғаан, анаң, тізең, тіснең ызырып пастабысчаң. Че холны ызырары килзе дее, тың ызырарға ол поэы хынмаан. Мин ағаа паза холымны пирбинібіскем. Андада ол минің сапогымны, стол азағын чалғаңаң, паза анаң сапогымны алай ба стол азағын ызыр сыхчаң. Иди ікі күн полған, үзінчі күнінде, тізең, ол чіт парған, пір дее кізі аны көрбиндір паза испиндір.

Аны оғырлап алчаа чох полған, миннең ол хақан даа тиспесчік, пу кирек, тізең, анынаң пүүрге ызыртхан соонда алты ай пазынаң пол парған. Андағ полза, ол пүүр сынаң даа алынған аң полған полар. Булька, ідөк алын парып, тизібіскен одыр. Алынған аңның тамағының сиирі тартыбысча тіпчелер. Андағ аңның суғ ізері килче, че іс полбинча, суға сиирі уламох тартысчатханнаңар.

Андада олар, ағырсынып паза сыхсап, ачырғанып, нимені ле полза ызыр сыхчалар. Сынаң даа, Бульканың сах андағ сиир тартызы пасталған полар, хақан ол минің холымны паза стол азағын, пастап чалғап, соонаң ызыр сыхханда.

Мин, прай ибіркі чирлерче чөріп, Булькадаңар сурағлаам, че ол хайдар парғанын паза хайди ол парғанын пір дее піл полбаам. Сынап ол, алын парған адайларох чіли, чүгүр чөріп, кемні ле полза ызыр чөрген полза, анынаңар мағаа піреезі искіперчік. Че ол, пірее туюх чирзер ойлап, анда

чалғызаан ол парғаны сын полар. Аңчылар чоохтапча, сынап хыйға адай алын парза, ол, чазызар алай ба арығзар ойлабызып, анда поэна кирек оттарны тілепче, арчыда ағахтанча, іди поэ поэын имнепче. Булька имнен полбаан одыр. Ол, паза айланмин, чіт парған.

КӨҢНІҢ НЕ ПАРДА, КҮСТЕЕННІҢ ДЕЕ АРТЫХ

Аңчының чооғы

Піс абалап парған полғабыс. Арғызыма абаны атарға киліскен; ол аны палығлаан, че нымзах чирінең. Харда ла көмес ханын артыс салып, аба чөрібіскен.

Піс, арығда чыылызып алып, үзүр сыххабыс, хайди поларға: ол абаны амох тілеп парқаң ма алай ба, аба чатханча, үсче күн сағып алқаң ма.

Абалап чөрцең иреннердең сурчабыс, амды ол абаны абылап аларға чарир ба алай чарабас па?

Көп хати абалаан апсах чоохтапча:

— Чарабас, абаа сағам сооп аларға оңдай пирер кирек: писче күн пазынаң ибіріп аларға чарир, амох аның соонча чөрзебіс — хорғыт ла саларбыс, ол чатпас таа.

Абаа чөрцең чиит оол, тізең, апсахтаң талазып, чоохтапча, сағам ибіріп аларға чарир тіп.

— Мындағ харқа, — тіпче ол, — аба ырах пар полбас, — аба симіс ноза. Ол пүүн чатпас. Чатпаза, тізең, мин аны саналығ сүре чидем.

Минің арғызым даа пүүн ибірерге хынмаан, сахтап аларға чөп пирген.

Андада мин чоохтаам:

— Нимее талазар. Хайди хынзар, сірер іди идіңер, че мин Демьяннаң істезіп парам. Ибіріп алзабыс — чахсы, ибір полбазабыс — сағам олох итчең нимебіс чоғыл, күн ам даа ирте.

Сах идөк ит салғабыс.

Арғыстарыбыс соорларзар пастырыбысханнар аалзар парарға, Демьяннаң піс, тізең, халас алып, арығда халғабыс.

Прайзы пістең парыбысхандох, Демьяннаң піс мылтых-тарыбысты сыныхтап алғабыс, анаң тоныбыс идектерін хурға хызып алып, аба ізінче чөр сыххабыс.

Чахсы кўн турған: соох паза амыр. Че саналығ чөрері сидік полған: хар тирең паза кўбўр полған. Арығдағы хар чабыра пазылбаан, ағаа хоза кичее ле наа хар чаап парған, аннаңар саналар тирең патып парчатхан.

Абаның ізі ырахтынох көрінген. Аба хайди парғаны, пірееде, хайди харнына читіре патып, харны хазыр тастааны іле көрінген. Піс пастап, істі харахтаң позытпин, килкім ағастар арали парғабыс; че анаң, аба ізі тігенніг арығзар кірібіскенде, Демьян тохтабысхан.

— Істі тастирға кирек, — тіпче. — Мында ол чадыбызар, неке. Одырғлап ала партыр — харда көрінче. Істең хыя парып, ибір көрең. Хысхырбин, чиділбин дее, табыс-тубус чох ла парар кирек, хуйдырбас үчүн.

Піс істең хыя парыбысхабыс, сол сархынзар. Пис чўсче хаалағ иртіп, көрзебіс — аба ізі пазох ла пістің алныбыста. Пазох піс іс соонча парчабыс, ол іс пісті чолзар сығар килген. Чолда піс тохтабысхабыс, анаң көрчебіс, аба хай саринзар парыбысхан полқаң. Чолда хай пірее орыннарда іле көрінген, аба хайди пўкўлее табанынаң салаалары көзінең пас парыбысханы, пірее орыннарда, тізең, — чолча хастырых өдіктіг ле ирен пас парғанға төйи полған. Көрінчеткен, ол аалзар алдыра партыр.

Піс чолча пар сыххабыс.

Демьян чоохтапча:

— Амды чолзар көрерге дее кирек чоғыл; чолдаң хайда оң саринзар алай ба сол саринзар сығыбысханы — харда көрінер. Пірее чирде сығар ла, аалзар ол кірер бе зе.

Иди піс чолча пір верстаңа парғабыс; көрзебіс — чолдаң іс сығыбыстыр. Чахсы иде көрзебіс — хайдағ хайхас полқаң! Аба ізі, че чолдаң арығзар нимес, уламох арығдаң чолзар килче: салаалары чолзар иде. Мин тіпчем:

— Пу пасха аба.

Демьян, көріп, сағын турған.

— Чох, — тіпче, — пу олох аба, че пісті алахтырарға сағынып алтыр. Мында ол чолдаң нандыра пазынып сыхтыр.

Ізінче парзабыс — сах андағ. Аба чолдаң онча хаалағ нандыра пазынып партыр, анаң харағай кистіне кіріп, айланып алып, көні пар сыхтыр.

Демьян, тохтабызып, чоохтапча:

— Амды ибіріп аларбыс, неке. Амды аның чатчаң чирі дее чоғыл, пу састаң пасха. Ибіре параң.

Анаң піс ибіре пар сыххабыс, хойығ тігеннер аразынча. Мин майығыбысхам, саналығ чыларға даа сидік полибысхан. Пірде хазалчых ыдырбанға, урунып, хаап парчазың, пірде азахтар аразына тігенек кір парча, пірде санаң, көнікпеенге, толғал чөрібісче, пірде хар алтындағы төкпеске алай чадығынға урун парчазың. Мин улам на майығыбысхам. Тонымны суурып алғам, тирім ідөк ле ахча. Демьян, тізең, кимеліг ле чіли чүсче. Саналары аның постары ла парчатхан осхастар. Пір дее чирде хаппинча, пір дее саназы толғалбинча. Минің тонымны ағаа хоза иңнінең азыра тастап алған, минөк маңзырат парча.

Ибіре ўс верстаца парып, ылбаң састы піс ибір салғабыс. Мин соона халып пастабысхам — саналарым толғал парчалар, азахтарым путхалысчалар. Минің алнымда Демьян кинетін тохтабысхан, мағаа хол саапча. Чағдап парғанымда, Демьян, мөкейіп, сыбыранча, холынаң көзідіп:

— Көрчезің, саасхан ўўнцек хыринда чағырапча; пу хус аңның сағбазын ырахтынох истіп саладыр. Пу аба.

Піс, хыя сығып, паза пірее верстаца ирткен поларбыс, анаң пазох иргі іске урун парғабыс. Иди піс абаның ибіре чөр салғабыс, ол пістің ибіркі чолыбыстың ортызында чат халған. Піс турыбысхабыс. Мин, пөрігім суурып, мархаларымны прай систібіскем: мағаа, мылчада ла чіли, ізіг полған, пүкүлее позым, күскечек ле осхас, өл полғам. Демьян даа хызар партыр, ниизінең тирін чызынған.

— Че, барин, — тіпче, — кирегібіс ит салдыбыс, амды тынанып аларға кирек.

Арығ өтіре тигір төзі хызарып пастабысхан. Піс саналарыбысха одырып алғабыс тынанаңға. Хаптаң халас паза тус сығарып алғабыс; пастап мин хар чіп алғам, анаң, тізең, халас. Халас мағаа уғаа татхынның пілдір парған, чуртазымда хақан даа андағ тадылығ халасты чібеен полам. Одырып

алғабыс піс; пүрүңкі полыбысхан. Мин Демьянның сурғам, аалға ырах па тіп.

— Он ікіце верста полар. Хараазын чидіп аларбыс, амды, тізең, тынанып аларға кирек. Тоның кизіп алдах, барин, соохха алдыр саларзың.

Демьян тіген салааларын сындыр килген, харны типсе-біскен, төзек салыбысхан, анаң холыбыс частанып, піс анынаң хости чадыбысхабыс. Узубысханымны даа оңнабинчам. Ікі часча ирткен соонда усхун парғам. Ниме-де тыңыри түскен.

Мин, уғаа пик узуп, хайда узаанымны даа ундуп салтырбын. Хайбағыныбысханымда — хайдағ хайхастығ нимедір! Хайдабын мин? Ыстүмде хайдағ-да ах палаталар, ах столбалар, прай ла нимелерде ах чылтызахтар чалтырасхлапча. Чоғар көрчем — ах көзеңелер, оларның аразы уғаа харалча, оң-пазы оттар чарыпча. Харахсын көріп, сағысха кирип алғам, піс арығдабыс ноза, хар чабынған паза хыролаан ағастар мағаа палаталарға төйи көрін партырлар, оттар, тізең, — ол ағас салаалары аразынча тигірдең пылтаңнасчатхан чылтыстар полтыр.

Хараазын хыро түс парған: ағас салааларында даа хыро, тонымда даа хыро, Демьянның даа ыстү прай хырода, чоғартын даа хыро тоолапча. Мин Демьянны усхурыбысхам. Анаң піс, саналар кизіп, чөр сыххабыс. Арығда амыр, хайди піс нымзах харча саналығ чыл парчатханыбыс ла истілче, хай пірее чирде соохха ағас, чарылып, тышли түсче, прай арығда аның яңызы тарапча. Пір хати ла хайдағ-да тіріг ниме, пістің хырибыста сыбдыри түзіп, хыя тискен. Мин аба тіп сағын парғам. Сыбдыраан орынзар парып көрзебіс — хозан істері халтыр. Ос ағазактары киміріл партыр. Анда хозаннар азыранған одыр.

Чолзар сығып, піс, саналарыбысты кистібіске палғап, чолча пар сыххабыс. Парарға ниик полыбысхан. Саналар соо-бысча чылбыраң чолча чылып одырчалар, хоғдырасчалар, харыцах сапог алтында ығырап одырча, соох хыро, чүг ле чили сырайға чапсынча. Чылтыстар, тізең, салааларча удур ойласчатхан на осхастар, чалтыри түзіп, ус парчалар, — парчан тигір чылыс чөрген осхас.

Арғызым узупчатхан — мин аны усхурыбысхам. Піс чоохтап пиргебіс, абаны хайди ибіріп алғаныбысты, анаң тура ээзіне чахып салғабыс, иртенге абаны абылаңаң кізілерні чыып аларға. Азыранып алып, узирға чадыбысхабыс.

Мин майыхханымнаң орты күнге дее читіре узирцыхпын, че арғызым усхурыбысхан. Тура хонып, көрзем — арғызым тонан салтыр, мылтығынаң ниме-де ит парча.

— Демьян хайдадыр за?

— Ол хаңанох арығда. Ибірісті сыныхтап алып, пеер чў-гўр кил парғанох; амды абылаңаң кізілерні турғысхлирға парыбысхан.

Мин, чуунып, тонанып, мылтыхтарымны ухтағлап алғам; соорға одырып, парирбыс.

Соох ам даа пик тутхан, амыр полған, күн көрінмеен; чоғар тубан турып, хыро чирзер тўскен.

Чолца ўс верстаңа парып, піс арығ хазына читкебіс. Көрзебіс — пір ойымда ыс көгерче, чон чыыл партыр: тохпахтығ иреннер паза ипчілер.

Соордаң тўзіп, чонзар пардыбыс. Иреннер, одырғлап, яблах хойғалап, ипчілернең хатхырысчалар.

Демьян оларнаңоң хада. Чон көдіріл килгенде, Демьян оларны піс кичее ибір салған чолца турғысхлирға апар сыххан. Иреннер паза ипчілер, чіпке чіскен чіли, прайзы отысча кізі, турғлап парыбысханнар, арығзар кіріп, хурчаңаңа ла олар көрінгеннер; анаң піс арғызымнаң оларның ізінче парғабыс.

Чол типсел парған даа полза, парарға аар; че аңдарыл-чаң чир чоғыл — ікі стене аразынча ла чіли, парчазың.

Іди піс чарым верстаңа парғабыс; көрзебіс — Демьян, піссер пасха саринаң саналығ ойлап, позынзар хығырып, хол саапча.

Андар пардыбыс, ол піске турцаң орыннарны көзітклекп пирген. Позым орнынзар турып, ибіре хайбағынчам.

Миннең сол саринзар пөзік тігеннер; оларның өтіре ырах көрінче; ағастар озаринда пір абылағчы ирен харал турча. Минің алнымда кізі сынынча пөзік өс парған чиит, хойығ тіген ағастары. Тігеннернің салаалары, харға чапсынысхлап, аар салбаңнасханнар. Тігеннернің аразынча харнаң чабыл

парған чолыцах килче. Ол чолыцах көні минзер сыхча. Миннең оң холда чыы өскен тігеннер, тігеннернің пазында ачығас. Мин көрчем, ол ачихта Демьян арғызымны турғысча.

Ікі мылтиимны чахсы иде көрглеп алып, хыйлағларын тартхлап салып, сағынчам, хайда турып алзам, чахсы полар. Минің соомда ўс хаалағда чоон харағай турча. «Хайдах, харағай хыринда турып алып, ікінці мылтиимны ағаа чөлеп салимдах», — сағынчам. Харағайзар пастырып, тізек ўстўнче харға патып, чидіп алдым, харағай төзінең ибіре пір аршин чарымча орында харны матап типсеп алдым, анаң анда турыбыстым. Пір мылтиимны холға алдым, ікінцізін, хыйлағларын тартып, харағайға чөлеп салғам. Кинжалымны, хынынаң сығарып, нандыра сух салдым, кирек полза, ол ниик суурыларын пілер ўчўн.

Тимнен салғанымдох, истіпчем, — арығда Демьян хысхырча:

— Сўріңер! Чолға кире сўріңер! Сўріңер!

Демьян хысхыр сыххандох, ибіре турғызылған иреннер аймах-пасха ўннернең хысхырыс сыхханнар, «Чөр, чөр! Уууу!» — тіп хысхырғаннар иреннер. «Ай! И-их!» — тіп хысхырғаннар ипчілер ніскечек ўннерінең.

Аба ибiртіп салған полған. Демьян аны сўрген. Ибіре прай ла чон хысхырысхан, — мин не арғызымнаң хада, тапсабин даа, хыймырабин даа турып, абаны сахтапчатхабыс. Турчам мин, көрчем, тыңнапчам, чўрегім, кил, іди ле тўк-лепче. Мылтиима тудынып, тыыдынчам, че пўкўлее позым сірлесчем. Амох, амох, сағынчам, сыға хонар, мин көстеп атыбызам, аба аңдарыл парар... Кинетін мин сол саринаң истіпчем — харға ниме-де кўпледі, че ырахта ла. Пөзік тігеннерзер харабыстым: илігче хаалағда, ағастар озаринда, хайдағ-да улуғ, хара ниме турча. Мылтиимны көдіріп, сахтапчам. Арса, чағын килер тіп сағынчам. Көрчем — ол ниме хулахтарын хыймырадып, аар айланып — нандыра парир. Тоғыртын мағаа ол пўкўлеезінең көрін парған. Уғаа чоон, муғуй аң чи! Маңзыриимнаң көстебістім. Хлоп! Истіпчем — уғым ағасха тышли тўсті. Тўдўн өтіре көрчем — минің абацаам, абылағчыларзар нандыра ўкўс салып, арығ озаринда

чіт парцых. «Че, — сағынчам, — кирегім мінің нимее чара-
бацых; амды аба паза минзер килбес; алай ба арғызыма
аны атарға киліс парар, алай ба аба иреннер аразынча абы-
ластаң сых чөрібізер, че минзер килбес». Турчам мин, мыл-
тиимны пазох ухтап салдым, тыңнапчам. Прай ла саринаң,
иреннер хысхырысчалар, че оң саримнаң, арғызымнаң ырах
ниместе, истіпчем — хайдағ-да пір ипчі хорғыстығ табыснаң,
хысхырча:

— Мына ол! Мына ол! Мына ол! Пеер! Пеер! Йо, йо!
Ай, ай, ай!

Абаны көр салған одыр. Абаны позымзар амды сағыбин
даа, оң саринзар, арғызымзар, көрчем. Көрер ползам —
Демьян, сырғай ла тудынып алып, сана чох, сарсых азах
чолынча арғызымзар чүгүр парир, аның хыринда чочайа
одырып алып, ағазынаң нимее-де көзітче, көстеен не чіли.
Көрчем — арғызым мылтиин көдірібісті, Демьян көзіткен
саринзар көстепче. Хлоп! — атыбысты.

«Че, — сағынчам, — өтіре атыбысты». Че көрзем — ар-
ғызым атып алған абазар ойлабинча. «Чаза атхан полар алай
ба хомай теерткен», — сағынчам, — аба амды нандыра па-
рыбызар, минзер, тізең, сыға салбас! Ниме полды? Алным-
да — кинетін истіпчем — кем-де, хуюн на чіли, учуғып
одыр, миннең чап-чағында хар тоолапча, кем-де аар тынас-
тапча. Алнымзар көрібіскем: аба, тізең, хойығ тігеннер ара-
зындағы чолқа көнізінең минзер харах-хулах чох тоғыланып
одыр, оңдайында — хорыхханына позы позын даа пілінминче
одыр. Миннең писче ле хаалағда ол мағаа маңат көрінче —
төзі хап-хара, чоон, муғуй пазы күрең арах. Көп-көнізінең
минзер ойлап, хамағынаң харны прай саринзар пытырадып
одырча. Аның харахтарынаң сизінчем, міні дее ол көрбин-
четкен одыр, хорыхханынаң оорли ла ойлапча. Че аның чөрізі
мин турчатхан харағайға көні урунарға чөр. Мылтиимны ла
көдіріп, атыбысхам, — ол, тізең, улам на чағыннапча. Көрчем —
теерт полбадым, уғым хыя чөрібісті; аба, тізең, испинче, пір
дее ниме көрбин, минзер ойлап одыр. Мылтиимны төбін
тудып, сала пазына урундыра тутпин, атыбыстым. Хлоп!
Көрчем — теңді, че өдір полбады.

Аба, пазын көдіріп, хулахтарын чымайта тудып, ахсын.

азыныбысхан, анаң көні минзер. Мин ікінчі мылтиима чапсын-
ғам; че холымны ла ағаа сунарға маңнанғам, аба үстүме
атығыбысхан, мині харзар аңдарып, азыра сегірген. «Че, —
сағынчам, — чахсы, ол мині тастабысты». Мин турарға сірен-
гем, пілінчем — мині ниме-де үстүмнең пасча, позытпинча.
Аба, ойлаанынаң, тудын полбин, миннең азыра нымахтал
чөрібістір, анаң, нандыра айланып алып, прай көксінең үстүме
чадыбыстыр. Сизінчем мин — үстүмде хайдағ-да аар ниме
чатча, сырайыма чылығ тыныс теепче, анчада сизінчем —
минің прай сырайымны ол ахсына сүх парир. Минің пурным
аның ахсына кір парғанын сизінчем, пілдірче — ізіг, аңның
ханы чыстанча. Алын азахтарынаң ол минің иңілерімні хысти-
тудыбысхан, мин хыймыран таа полбиныбысхам. Пазымны
ла аның аазынаң сығарып, көксімзер мөкейтіп аларға, пур-
нымны паза харахтарымны хайраллап халарға күстенчем. Ол,
тізең, харахтарымны паза пурнымны хаап аларға харасча.
Истіпчем — ол үстүндегі азығ тістерінең минің хамағымны
састарым алтынаң хазап, алтындағы азиинаң харағым алтын-
дағы сөөкті хазап алып, тістерінең хыза пас сыххан. Пазымны
пычахтарнаң на кисчеткен осхас; хорыхчам мин, суура тар-
тынчам, ол, тізең, маңзырапча, адай ла чіли, кимірче —
мыңырада-мыңырада. Мин суура толғанып алзам, ол пазох
хаап алча. «Че, — сағынчам, — тоозылцаам минің читті». Че
кинетін үстүмде ниик полыбысты. Көрзем — ол чоғыл, мин-
нең түзіп алып, ойлабыстыр.

Арғызымнаң Демьян, аба мині харзар аңдарып алып,
ызыр сыхханын көр салғандох, минзер чүгүр сыхтырлар.
Арғызым табырах чидіп алқаңмын тіп, киненге кір партыр;
типсел парған чолқа ойлир орнына, ол пүдүн харқа ойлап,
аңдарыл партыр. Хардаң ол сығып алғанча, аба мині ызыр-
тыр. Демьян, тізең, мылтых чох, холда сымығастығ ла чолқа
чүгүріп, позы хысхыр туртыр:

— Баринні чіп пари! Баринні чіп пари! — Позы, чүгүріп,
абаа хысхыр килче одыр: — Ах син, баламут! Ниме итчезің!
Тохтат! Тохтат!

Аба, аның чооғын истіп, мині тастабыстыр, анаң чүгүрі-
бістір. Мин турып алғанымда, харда, хой соххан на осхас,
хан чайылған, харахтарым үстүнде чара тартылған иттер.

салбаңнасханнар; ит ізиинен, тізең, ағырғанын даа пілінмеем.

Арғызым чүгүр килген, чон чыылыс парған, палиимны көрчелер, харнаң өлlepчелер. Мин, тізең, палығлатханымны даа ундуп, сурчам:

— Аба хайдадыр, хайдар парыбысхан?

Кинетін истіп салғабыс.

— Мына ол! Мына ол!

Көрзебіс — аба пазох піссер ойлап одыр. Мылтыхтарға тыынғабыс, че пірдеезі атарға маңнанмаан — аба хыя чүгүрібіскен. Абаның чабалы тут парған одыр — пазох айланып, ызырарға иткен, че чон көп чыыл парғанын көр салып, хорых парған полар. Ізінең піс көргебіс, абаның пазынаң хан ахтыр; сүріс парарға иткебіс, че, мінің пазым ағыр сығып, городсар имцізер парарға киліс парған.

Имці мінің палығларымны торғы чіптернең тағырап пирген, анаң олар чазыл сыхханнар.

Пір ай пазынаң піс пазох ол абаа парғабыс; че мағаа киліспеен аны атып аларға. Аба ибіртістең сыхпаан, ибіре ле чөріп, хорғыстығ табыснаң орлаан. Демьян аны читіре өдіріп алған. Миниң атызымнаң ол абаның индіркі азии паза пір тізі сыы атыл парған полтыр.

Ол уғаа чоон аба полған, теерізі маңат, чылтың хара.

Аның теерізінең мин харанды ит салғам, ол амды мінің төрдегі турамда чатча. Хамағымдағы палығларым чазыл парғаннар, оларның орнылары сала-сула ла пілдірткелпчелер.

АКУЛА

Ч о о х

Пістің корабльыбыс Африка чарларының хыринда якорь-да турған. Маңат кўн полған, талайзартын чикпек чил тар-тылған, че иирзер кўн алызыбысхан: пурух полибысхан, ізіг пес істінең не чіли, Сахара тіп хумнығ чазыдаң кізіні өртепчеткен кии тартыл сыххан.

Кўн хонар алнында капитан, палубазар сығып, хысхы-рыбысхан:

— Суға сомарға!

Пір минутадаңох матростар суғзар атыххлабысханнар, суғзар парус түзіріп, аны палғап салғаннар, анаң паруста суға сомқаң орын идібіскеннер.

Корабльда піснең хада ікі оолах полған. Оолахтар прайзынаң пурнада суғзар сегірібіскеннер, че оларға паруста хызат полған, анаң олар азых талайда сүрізіп чўс сыхханнар.

Олар ікөлең, килескелер ле чіли, суғда сөлінізіп, пар-чох кўстерінең якорь үстүнде турчатхан бочкацахсар чўс париғаннар.

Пастап пір оолағас арғызының алнына кірібіскен, че анаң соона хал сыххан. Оолахтың пабазы, кирі артиллерист, палубада турып, оолағазына өкерсінген. Оолғы соона хал сыхханда, пабазы ағаа хысхырыбысхан:

— Соона халба! Кўстен!

Кинетін палубадаң кем-де хысхырыбысхан:

— Акула!

Анаң суғда талайның хорғыстығ аңының учазын прайзыбыс көр салғабыс.

Акула көнізінең оолахтарзар чўсметкен.

— Нандыра! Нандыра! Айланыңар! Акула! — тіп хысхырған артиллерист.

Че олғаннар аның табызын испееннер, аннаң андар чўзіп, паяғыдаң көглігөк паза тыңох хатхырызып, хысхырысханнар.

Артиллерист, сырайы ах ис ле чіли хазар парып, хыймырабин көрген палаларзар.

Матростар, суғзар киме түзіріп, табыраанца ағаа одырып,

искілері ээлгенче изініп, нинче пар кўснең оолахтарзар ой-латханнар, че олар ам даа ырах полғаннар, хақан акула оолахтарға чибіргіче ле хаалаға чит парғанда.

Оолағастар пастап оларға ниме хысхырғаннарын даа испееннер, акуланы даа көрбееннер; че анаң оолахтарның пірсі хайбағыныбысхан, анаң піс өтіг табыс истіп салғабыс, оолағастар, тізең, ікі пасха хыринзар чўс сыхханнар.

Ол өтіг табыс артиллеристті усхурыбысхан осхас полған. Ол, орнынаң тибіреп, пушкаларзар чўгўрген. Ол, пушканың мойнын айландырып, ағаа чаба чадып, көстеп, холына фитильні алып алған.

Піс прайзыбыс, корабльда ла полған нинче кізі прай, хорыхханға, тынмин даа, сахтаабыс ниме поларын.

Атыс кўзўри тўскен, көрзебіс, артиллерист пушказы хыринда, сырайын холларынаң чаап, аңдарыл партыр. Акула-наң паза оолағастарнаң ниме пол парғанын піс көрбеебіс, ол минутада харағыбыс алнын прай тўдўн не туу тартыбысхан полған.

Суғ ўстўндегі тўдўн тарас парғанда, прай саринаң пастап амыр чоохтар истілгеннер, анаң чоох-чаахтар тыып сыхханнар, халғанчызында, прай саринаң сууластығ, өріністіг хысхырыстар истіле тўскеннер.

Кірі артиллерист, харахтарын азып, тур килген, анаң талайзар көрібіскен.

Талай салғахтарында өліг акуланың сарымзых өңніг харны чайхалған. Нинче-де минута пазынаң киме оолағастарға чидіп алған, анаң оларны корабльзар ағылған.

СЕГІРІС

Полған ниме

Пір корабль, ах чарых алтын ибір чөр киліп, ибінзер айланып одырған. Амыр кўн турған, прай чон палубада полған. Чонның ортызында пір чоон обезьяна, пырлахтан чөріп, прайзын ойнатхан. Ол обезьяна пірде пўктелген, пірде атыххан, пірде сырайын кўлкістіг чыырылдырған, кізілерге

көөккен, іле пілдірген — поэнаң ойнапчатханнарын сизініп, ол улам на күрекчеткен.

Обезьяна он ікі частығ оолахсар, капитанның оолғынзар, сегіріп, аның поэнаң слепезін суура тартып алған, анаң аны поэнының поэна кизіртіп алып, табырағынча мачта ұстүнзер сығыбысхан. Прайзы хатхырыс сыххан, оолағас, тізең, слепах халып, поэ даа пілбеен, хатхырцаң ма алай тарынцаң ма.

Обезьяна, мачтаның пастағы тоғыр ағазында одырып алып, тістерінең паза азах-холларынаң поэнаң суурып алған слепені чырта тартхлап сыххан. Оолахты эріскен чіли, ол ағаа салаазынаң көзіткен, сырайын хайди ла полза чыырылдыра тутхан.

Оолах, аны хорғыдып, ағаа хысхырған, че обезьяна, уламох ідіргектеніп, слепені тали тартхлаан. Матростар уламох тың хатхырыс сыхханнар, оолах, тізең, хызар парып, куртказын суура тастап, обезьянаның соонча мачтаа сых сыххан. Пір минутаның на аразына ол арғамчыца мачтаның пастағы тоғыр ағазына читіре сых парыбысхан; че обезьяна, оолах слепезін аннаң пылазып аларға ла иткен аразында, паяғыдаңох чапчаң паза табырах уламох пөзік сых чөрібіскен.

— Че миннең син тис полбассың! — тіп хысхырып, оолах соончох пөзік сых сыххан.

Обезьяна, пазох аны поэынзар чағыннадып алып, анаң уламох ла пөзік сығыбысхан, оолах таа аннаң халбинчатхан. Иди обезьянанаң оолах түрченің не аразында мачтаның иң пөзиине чит парғаннар.

Иң пөзікте обезьяна, суна теебініп, чадыбысхан, анаң кизін азағынаң арғамчаа тудынып, слепені мачтаның түгенці тоғыр ағазының поэна іл салған, поэ, тізең, мачтаның тигейіне сығып алып, сырайын хайди ла полза чыыра тут сыххан, тістерін көзідіп, өрінген.

Мачтадаң слепах іліл парған тоғыр ағас поэна читіре ікі аршинца полған полар, мачтаны паза арғамчыны холдаң поэытпин, ағаа чит полчаа чох полған.

Че оолах уғаа көкібіскен. Мачтаны холынаң поэыдып, ол тоғыр ағасха пасхан. Обезьяна паза капитанның оолағы хайди полчатханнарын көріп, палубадағылар хатхырысханнар; че оолах, арғамчыны холынаң поэыдып, холларын салбаңна-

дып ала, тоғыр ағаста турыбысханын көр салғандох, прайзы, үрүк парып, сым на полыбысханнар.

Азағын оолах частыхтыра пазыбыссох — палубаа саңай унада түс парарцых. Частыхпин даа, тоғыр ағастың пазына чидіп, слепезін суурып алза, сидік поларцых ағаа анда айланып аларға, анаң мачтазар нандыра чидіп аларға.

Прайзы, табыс-тубус чох андар көріп, ниме поларын сах-тааннар.

Кинетін чон аразында кем-де хорых парғанына хысхы-рыбысхан. Андағ табысха хабынып, оолах алтынзар көрібіс-кен, анаң оластап сыххан.

Сах ол туста корабльның капитаны, оолахтың пабазы, каютадаң сых килген. Хайлах хусты атып аларға тіп, ол мылтых хада алып алған полтыр. Оолғын мачтада көр салып, ол сах андох, мылтиин оолғынзар көстеп, хысхыр сыххан:

— Суғзар! Сегір сағамох суғзар! Атып салам!

Оолах оластаан, че оңнап полбаан.

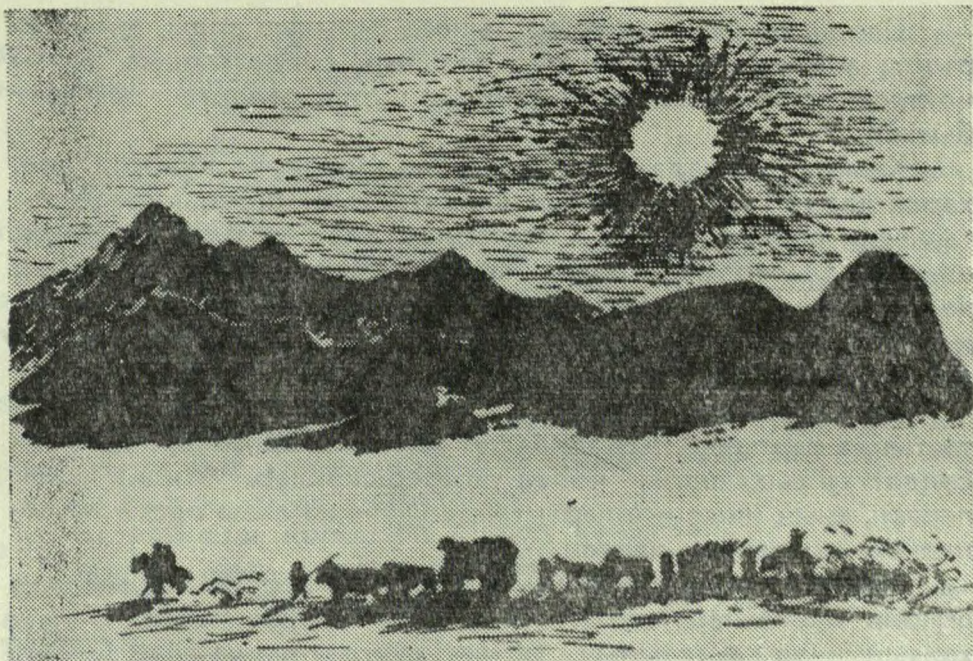
— Сегір, алай атып салам! Пір, ікі...

Пабазы «үс» тіп хысхырғандох, оолах пазынаң төбін сегірібіскен.

Пушканың ядрозы ла чіли, оолах талайға напли түскен, аны салғахтар чабарға даа маңнанғалахта, чибіргі чапчаң ир матростар корабльдаң талайзар сегірібіскеннер. Хырыхча секунда пазынаң — анзы прайзына уғаа үр пілдірген — оолах суғ үстүнде көріне түскен. Аны хаап алып, корабль үстүнзер сығарып алғаннар.

Нинче-де минута пазынаң оолахтың ахсы-хулағынаң суғ ах сыххан, анаң ол тынып пастаан.

Аны көр салып, капитан кинетін хысхыра түскен, кем-де аны моондырған на чіли, анаң ол каютазар ойлабысхан, хайди ылғаанын пірдеезіне көзітпес үчүн.

КАВКАЗТАҒЫЛАРНЫҢ ХОЛЫНДА

I

Кавказта пір пай кізі офицер полып тоғынған. Адачаңнар аны Жилин тіп.

Пірсінде ағаа ибдең пічік килген. Ағаа кири іцезі пасхан: «Мин кири пардым, өлер алнында хынчаң оолғымны көріп аларым килче. Кил пар миннең анымчохтазарға, сөөгімні чыып сал пар, че анаң, худайбынаң, пазох тоғызыңзар айлан парчат. Мин, тізең, сағаа алчаң хыс таап салғам: хыйға даа, көрімніг дее, ибі-чурты парох. Көңніңе кірзе — арса, хоних таа хонып, ибде саңайға халыбызарзың».

Жилин сағысха түзібіскен: «Сынаң даа, іцезі иней хомай-ладыбысхан полар; арса, тоғазарға даа киліспин парар. Парарға, че сынап ағаа тапхан хызы чахсы полза — хоних хон саларға даа чарир».

Парды ол полковниксер, тынаға сурынып алды, арғыстарынаң анымчохтазып алған, поэнының солдаттарына анымчохтасха төрт көнек араға турғыс пирип, парарға тыхтаныбысхан.

Кавказта андада чаа парчатхан. Чолларча күнөрте дее, хараа даа иртче чох полған. Орыстарның пиреезі крепостьтаң сала ла хыя парзох — татарлар¹ алай ба өдір саларлар, алай ба тағларынзар апарыбызарлар. Анда кибір тудылған: неделяда ікі хати крепостьтаң крепостьсар парчатхан кізілерні солдаттар үдезіп чөрчеңнер. Алнынча паза соонча солдаттар парчалар, ортызында, тізең, чон парча.

Кирек чайғыда полған. Таң чарып одырғандох, крепостьтастында тартынчахтығ хаңаалар чыылыс парғаннар, үдесчең солдаттар сыххандох, чолца тибіребіскеннер. Жилин чалаң парған, аның ниме-ноолары таарлалған хаңаазы пасха хаңааларның аразында парған.

Парарға кирек полған чибіргі пис верста. Хаңаалар ағырин парғаннар: пірде солдаттар тохтабысчалар, пірде хайзының-да хаңаазының тегілегі суурын парча алай ба ады турыбысча, анаң прайзы турчалар — удур-төдір сахтазып.

Күн орты азыраныстаң иртіре дее инібіскен полған, хаңаалар, тізең, чолның чарымын на тобырып алғаннар. Ибіре, кил, тозын, ізіг, күн іди ле өртепче, көленчең чир чоғыл. Эсн чазы: чол хастади чалғыс ағазах таа, ыдырбан даа чоғыл.

Жилин, алнынзар парыбызып, тохтабысча, анаң хаңаалар чидіс килерін сағып турча. А хаңан соонда пырғы ойнадыбыс-салар — пазох турарға кирек. Жилин андада сағын салған: «Алай чалғызаан на, солдаттар чох парыбысчаң ма? Адым минің чохсы, сынап татарларға даа абыладабыссам — тизіп ойладыбызам. Алай парбачаң ма?..»

Тохтап турыбысхан, сағынча. Анчада аныңзар чалаң пас-тыр килген пасха офицер — Костылин, мылтыхтығ, тіпче:

— Параңар, Жилин, ікөлең дее. Сыдачаа чоғыл, азыранарым килче, агаа хоза ізіг кил. Тирге өтік парған көгенеемні сыға даа тутчат. — Костылин, тізең, поғда пүдістіг, чоон ирен,

¹ Татарлар тіп адачаңнар ол туста Алтынзархы Кавказтағы кізілерні, хайзылары мусульман худайына киртінченнер.

прай хызар партыр, тирі іди ле мўндўреп ахча. Тўрче сағынып алып, Жилин сурча:

— Мылтииң чи ухталған ма?

— Ухталған.

— Че, андағда параң. Азынада чөптес салаң — чара парбасха ползын.

Іди олар чолца алнынзар пар сыхханнар. Чазыца чоохтазып ала парчалар, пірде пір хыриларынзар көр салып одырчалар. Ибіре ырах көрінче.

Чазы тоозылғандох, чол ікі тағ аразындағы хыстымзар кір чөрібіскен. Андада Жилин тіпче:

— Тағ ўстўнзер сығып, харахсынып аларға кирек, мында тағ істінең сых килгеннерін дее көрбин халарзың.

Костылин, тізең, чоохтанча:

— Нимезін көрерзің? Параң алнынзар.

Жилин аның чооғын испеен:

— Чох, — тіпче, — син алтында сахтап тур, че мин харабызим.

Анаң адын сол сархынзар, тағзар, тартыбысхан. Жилиннің ады аңнап чөрцең мал полған (чылғы өөрінде хулунчахта чөрчеткендөк, ол аның ўчўн пір чўс салковай төлеп, изерде чөрерге позы ўгредіп алған); ам даа ол чікім тағ ўстўне аны, ханаттығ хус ла чіли, сығар килген. Сых киліп ле, көрзе — хап-орта аның алнында чалаң татарлар турғлап салтырлар. Отысча кізі. Көр салып, ол адын айландыра тартхан; татарлар даа аны көр салғаннар, аныңзар ўкўс салғаннар, чўгўртістөк мылтыхтарын суура тартхлапчалар. Жилин, тағ индіре адының пар-чох кўзінең ойладып, Костылинге хысхырча:

— Мылтығың сығара тарт! — позы, тізең, адынзар айланып, сағынча: «Ічечек, сыдастах, азағыңнаң на харылба; сўрнўк парзақох — өлім. Мылтыхха ла чидіп алзам, мин позым даа пирінмеспін».

Костылин, тізең, сахтир орнына, татарларны ла көр салғандох — нинце пар кўзінең крепостьсар ойлат сыххан. Адын пірде пір хыринаң на хамчынаң ізідіп одырча. Тозын аразында ады хайди хузуриин пулғапчатханы ла көрін халча.

Жилин көрче — кирек хомай. Мылтых чөрібісті, чалғыс хылыснаң ниме ит полбассың. Адын ол нандыра, солдаттар-

зар, тудыбысты — тис парыбызарбын тіп сағынған. Көрзе — аның чолын тоғырлап алтолаң ойладып одыр. Аның ады чахсы, тігілерни, тізең, аннаңох чахсы, ағаа хоза тоғырлап ойлатчалар. Адының тінін тартып, нандыра айландыраарға иткен, че ады өктемненібіскен — тут полбинча, көнізінең оларзар учухча. Көрзе — пора аттығ хызыл сағаллығ татар ирен позынзар чағдап одыр. Ниме-де хысхырча, тістерін ырсайтып, мылтығы тимде.

«Че, — сағынча Жилин, — пілчем сірерні, айналарны: тіріге холға киіп алзалар, оймахха одыртып саларлар, хамчынаң чыртарлар. Чох, тіріге пиринмессім...»

Жилиннің, тізең, өскен сыны улуғ даа полбаза, чапчаңы пар полған. Хылызын сығара тартхан, адын көнізінең хызыл сағаллығ татарзар тудыбысхан, сағынча: «Алай ба мин аны атнаң чоо пасхладыбызам, алай ба хылыснаң кизе саабызам».

Пір ат сынынча ла Жилин ағаа читіре ойлат полбин халған — аны кистінең мылтыхнаң атыбысханнар, че ух адына тееп парған. Ады, улуғ чүгүрістең чирзер аңдарылып, Жилиннің сарсых азағын төзене чадыбысхан.

Ол турып аларға иткен, че, аның үстүне ікі чыстығ татар ирен одырыбызып, сах андох холларын тискер толғап сыхханнар. Жилин, сілігініп, ол ікөлеңні поэынаң түзіре силібіскен, че паза үзөлең, аттаң түзіре сегір киіп, мылтых тудазынаң аны пазынаң саап сыхханнар. Харахтарында аның пүлес полыбызып, ол, оластап, чайхалыбысхан. Хаап алғаннар аны татарлар, изер тиргізінең артых хаастарны систіп, аның холларын кистінзер тартып, палғап, анаң изерзер сөзіргеннер. Картузын аның түзіре саабысханнар, сапогтарын суура тартып алғаннар, прай ніндіп, ахчазын, часызын сығарып алғаннар, кип-азағын тооза тали тартып салғаннар. Жилин поэының адынзар хайбағыныбысхан. Анзы, парасхан, хайди хыйын түскен, ідөк ле чадыр, азахтарын на тепкленче — чирге теңминчелер; пазында тизік, ол тизіктең хара хан іди ле сірлепче — пір аршинге ибіре тобырахты өл ит салтыр.

Пір татар кізі, адынзар парып, изерін суур сыххан, — ат олох ла тепкленче; татар кізі, кинжалын сығарып, аттың тамағын кизібіскен. Тамағы хырли түзіп, аттың иді тартылыза түскен — өл чөрібіскен.

Татарлар аттың изерін, чүгенін суурҗлап алғаннар. Хызыл сағаллығ татар кізі адына мўнібіскен, пасхалары, тізең, Жилинни ағаа усхастырып, изерге одыртып, аңдарыл парбазын тіп, аны хаас хурнаң татарға чаба палғап алып, тағларынзар апар сыхханнар.

Жилин чайхалып одырча татарның кистінде, чайхалған сай аның чыстығ учазын сырайынаң сўзіп ала. Алнында ол татарның на аллығ чарнын, аның хатығ сиирліг мойнын на, пөрік алтынаң көгерчеткен хыр салған ниткезін не көр парып одырча. Жилинниң пазы чарых, харахтары ўстўнде ханы хатып партыр. Ат ўстўнде ол истіг арах одыр таа полбинча, ахчатхан ханын даа чызын полбинча. Палғат салған холлары тыып парып, хурғун сөөктері систасхан.

Олар ўр парғаннар тағзар, кичігдең суғны кизіп алғаннар, анаң, чолға сығып, чабыс чирце пар сыхханнар.

Позын хайдағ чолнаң, хайдар апарчатханнарын Жилин сизініп одырарға сағынған, че харахтары ханға сўртіл парғаннар, айланып алцаа даа чоғыл.

Пўлескі улыбысхан; пазох пір суғны кискеннер, хаялығ тағзар сығып пастааннар, ыс чызы пілдірген, адайлар ўріскені истілген. Аулзар¹ читкеннер. Татарлар аттарынаң тўсклееннер, оларның палалары, чабарас киліп, Жилинни ибір салғаннар, сыыхтасчалар, өрінчелер, аны таснаң миргелепчелер.

Аттың ээзі татар олғаннарны сўрглебіскен, Жилинни аттаң тўзіріп алып, тоғынчызын хығырған. Сөөк сырайлығ, идіне көгенек ле кис салған ногай² кізі килген. Көгенегі чыртых, прай көксі чалаас. Ат ээзі татар ағаа нима-де чахыбысхан. Тоғынчы колодка ағыл килген: тимір көбеелерге кизіртіп салған, дуб ағастаң кискен ікі торыспах, көбеелер пірге пиктел парчалар.

Жилинниң холларын систібіскеннер, колодка кизіртіп алып, сарайзар апарғаннар; аңдар кире ле сазыбызып, ізікті пиктебіскеннер. Жилин тизек ўстўне аңдарыл парған. Іди тўрче улып, харасхыда хайда нымзах арах орын парын харбап алып, аңдар чадыбысхан.

¹ Аул — татарлар чуртапчатхан аал. (Л. Н. Толстойның танин.)

² Ногай — Дагестан тағларының чуртағчызы.

Ол хараазын тооза даа Жилин узубаан. Хысхацах хараалар полғаннар. Көрзе — стенадағы чарых өтіре тасхархызы илерісче. Турып алып, Жилин ол чарыхты сала алғыда хазыбысхан, аның өтіре көр сыххан.

Чарых өтіре ағаа чол көрінген — тағ индіре парча, оң саринда татар кізінің саклязы¹, аның хыринда өскен ікі ағас. Ізік иркінінде хара адай чатча, өскі палаларынаң хада оттап чөрче — оларның хузурухтары ла сабаңнасча. Көрзе — тағ төзінзертін пір чип-чиит татар хызыцах киліп одыр, хоос көгенегінде хурыцахтығ, узун ыстаннығ, сапогтығ, пазын хатанчығынаң чаап салтыр, пазына, тізең, суғлығ улуғ ырағаны турғызып алтыр. Арға сөөктері сілігіліп, ээліп ала, пастырча, көгенек ле кискен, пазын тазарта хырдырған оолағасты холынаң чидектеп алтыр. Татар хызыцах суғлығ ырағазынаң хада саклязар кір чөрібіскен, андартын кичеегі хызыл сағаллығ татар кізі сых килген, торғы киптіг, нанында кўмўс кинжаллығ, чалаас азахха кискен маймахтығ. Пазында хара хой теерізінең тіккен пөзік пөрігі кистінзер сала чылдырыл партыр. Сых киліп, киріл-сөлінче, хызыл сағалын поэюх сыйбастырча. Тўрче турып алып, тоғынчызына нима-де чыхып, хайдар-да парыбысхан.

Анаң ікі чалаң оолағастар суғатсар инібіскеннер. Аттарының тумзухтары өл полғаннар. Пастарын хырдырған, көгенек ле кискен, ыстан чох оолағастар, пазох сыға салып, өөрнең сарайзар чабарас килгеннер, анаң, сымығас алып алып, аны чарыхсар сыхханнар. Жилин оларға «ух» тібіскен: олғаннар, сыыхтаспинаң, тис ойлас сыхханнар — чалаас тізектері ле хазаңнахлапча.

Жилин, тізең, чоо сухсабысхан, тамағы прай хуруп парған. Сағынча: «Сыныхтирға даа кил парқаң ползалар». Паз иссе — сарайны асчалар. Хызыл сағаллығ татар кізі килген, анынаң хада, тізең, өскен сынынаң сала чабыс, хара арах кізі. Харахтары хара, чарых, наахтары хызыл, ээк сағалы кічицек, хысхацахти хырығыл партыр; сырайы чалахай, хатхырлача. Хара арах кізізі уламох артых тонан салтыр: көк торғы кип-

¹ Сакля — Кавказ тағчыларының чуртачаң ибі.

тіг, киби кўмўс лентацахнаң хақығлал партыр. Хурында улуғ, кўмўс кинжал; маймағыцахтары хызыл, сафьян туупнаң тігілген, хырилары идок кўмўснең хақығли чазалған. Чуғацах маймағыцахтарының тастына пасха, халын маймахтар кис салтыр. Пөрігі пөзік, ах хой теерізінең тігілген.

Хызыл сағаллығ татар кізі, кір киліп, хырызынған на чили, ниме-де чоохтаныбысхан, чығанағынаң иркінге таянып, кинжалын хыймырадып, турча, Жилинзер, пўўр ле чили, харах пулиинаң на көр салча. Хара арах кізі, тізең, — пружинада ла чөрчеткен осхас, табырах, тіріг тудыныстығ кізі — көнізінең Жилинзер пас киліп, чочайа одырыбысхан, ырсайча, иңнінең сапхлап, поэның тілінең ниме-де табырах-табырах чоохтап сыххан, харахтарын сығынып ала, тілінең тырсыладып ала. Чооғы пазында пу ла ікі сөсті хати-хати адапча:

— Чахсы орыс! Чахсы орыс!

Пір дее ниме піл полбин, Жилин сурынған:

— Суғ ізерге, ізерге суғ пириңер.

Хара кізізі хатхырча.

— Чахсы орыс, — анаң пазох поэнынаң ниме-де тілбірепча.

Жилин ирнілерінең паза холларынаң көзіт пирген, ізерге суғ пирзіннер тіп.

Хара кізізі сис салған, хатхырыбысхан, ізіксер пахлап, кемге-де хысхырыбысхан:

— Дина!

Пір ніскечек, хуруғ ла сөөк, он үсче частығ, сырайынаң пу хара кізее төй хызыцах ойлап килген. Аның палазы осхас. Андағох чарых, хара харахтығ, сіліг сырайлығ. Хур чох, аллығ нииліг, узун көк көгенек кис салтыр. Көгенегінің идектері, көксі паза ниилері хызыл иснең хақығлал партыр. Узун ыстанының сырғанцыхтарына ниик маймағцах кизіп, анаң ағаа пөзік тахалығ пасха маймахтар кис салтыр, мойнында саңай ла орыс иліг ахчаларынаң чізілген монцых іл салтыр. Пазына ниме чаппаан, сўрместері хара, сўрместеріне арали лентацахтар ўріл партырлар, лентацахтар пазына чуға тиміріцектер палғал партыр, оларның аразында кўмўс пір салковой ахча.

Пабазы ағаа ниме-де чахаан. Хызыцах ойлабысхан, анаң

пазох килген, суғлығ ырағацах ағылтыр. Ізерге суғ пиріп, позы чочайа одырыбысхан, прай позы пүгүрел парғанда, иңнілері тізектерінең чабызох тўс парғаннар. Одырча, харахтары ла тозырайып, Жилин хайди суғ ісметкенін көрче, хайдағ-да аңзар ла көрген чіли.

Жилин ағаа ырағазын нандыра сун пирген. Хызыцах, тізең, аннаң хыя атығыбысхан, сас киик ле чіли. Анзына аның пабазы даа хатхырыбысхан. Хызын пазох хайдар-да ызыбысхан. Хызыцах ырағаны алып алған, ойлабысхан, анаң, тоғылах чардыцахта ачитпин иткен халас ағыл киліп, пазох одырыбысхан, пүгүрел парып, анаң, харах албин, көрген.

Татарлар парыбысханнар, ізікті пазох пиктеп салғаннар. Ёр дее полбинаң, Жилинзер ногай кізі килген, чоохтапча:

— Параң ээзімзер, параң!

Орыстап пілбинөкче. Хайдар-да парарға ла сөлепчеткенін Жилин сала-сула оңнаан.

Жилин колодкалығ пасхан, ахсапча, пас таа полбинча, азағын торыспахтар хыя тартыпчалар. Ногай кізінің соонча Жилин сарайдаң сыххан. Көрзе — татарлар аалы, онча тура полар паза оларның худаыға пазырцаң туразы, башняцахтығ. Пір тураның хыринда изерліг ўс ат турча. Оларның тіннерін оолағастар тутчалар. Ол турадаң хара арах татар кізі сыға хонған, Жилинге, позынзар кил тіп, хол саапча. Позы хатхырча, позының тілінең нима-де чоохтапча, анаң пазох туразар нандыра кір парыбысхан. Жилин туразар кірген. Горницазы чахсы, стеналары тойнаң чылбыраң иде чағыл партырлар. Төрдегі стена хыринда нымзах чўглернең иділген чохыр хыптығ чорғаннар ўўл партырлар, хабырғазында аарлығ кибістер ілілгеп партыр; кибістерде мылтыхтар, пистолеттер, хылыстар — прай ла кўмўснең чазал парған. Пір стенада полнаң на тиң пір кічицек пезічек. Ёртўндегі ле осхас, апарығ чир пол, төрдегі чардығы пўкўлеезінең кииснең төзел партыр; киис ўстўне кибістер, кибісте нымзах чўгліг подушкалар. Кибістерде ниик ле маймахтығ татарлар одырғлапчалар: харазы, хызылы паза оларның ўс аалцылары. Оларның полғанының на кистінде нымзах чўгліг подушкалар салыл партырлар, алныларында, тізең, тоғылах чардыцахтарда просо унынаң иділген плинелер, аяғаста інек хаяғы, ырағацах-

та оларның ісчең араңын азы — буза тіп адалча. Чіпчелер, холнаң алып, аннаңар холлары прай хаяхта ла.

Хара татар кізі тура хонған, Жилинни тастыхти, кибіске нимес, че чир полға одыртып саларға чахығ пирген; позы пазох, кибіс ўстўнзер сығып алып, аалқыларын плинелернең паза буза тіп арағазынаң сыйлап парча. Тоғынчы Жилинни ээзі көзіткен орынзар одыртып салған, позы тастындағы маймахтарын суурып, ізік хыринда пасхаларыныңоох маймахтарының хыринда турғыс салған, позы киисте, ээзінзер чағын иде одыр салып, көрче, хайди олар чіпчелер, позының сілегейлерін не чызынып ала.

Татарлар плинелерни чібіскеннер, хызыцахтиок осхас көгенектіг паза ыстаннығ татар ипчі, киліп, артхан-халған чиисті, ідіс-хамысты апарғлабысхан. Ипчінің пазы платнаң чабылған полған. Тўрчеден олох ипчі арығ лоханканы паза нискечек тумзухтығ суғлығ ырағаны кир килген. Татарлар холларын чууп сыхханнар, анаң, аяларын піріктіре тудып, тізектеріне одырып алғаннар, прай саринзар ўбўріп алып, худай сөстерін хығырғаннар. Постарының тілінең чоохтазып алғаннар. Анаң аалчы татарларның пірсі, Жилинзер айланып, орыс тілінең чоохтан сыххан.

— Сині, тіпче, Кази-Мугамед холға киріп алған, — позы хызыл сағаллығ татарзар көзітче, — анаң сині Абдул-Муратха пир салған, — тіп, көзітче хара татарзар. — Абдул-Мурат амды синің ээзің.

Жилин тапсабинча. Абдул-Мурат чоохтан сыххан, Жилинзер ле холын улап, хатхырча, чоохтанча:

— Солдат, орыс, чахсы, орыс.

Тілбесчі чоохтапча:

— Ол сағаа ибзер пічік пазарға чахыпча, андартын синің ўчўн толығ ахказы ыссыннар тіп. Ахча ыссаларох, ол сині позыдыбызар.

Жилин, сағынып алып, сурча:

— Толыға чи ол ханцаны аларға итче?

Татарлар постарының аразында чоохтасханнар; тілбесчі анаң тіпче:

— Ўс муң манит.

— Чох, — тіпче Жилин, — мин анца төлеп полбаспын.

Абдул тура салған, холларын пулғастырча, Жилинге нима-де чоохтапча — ол оңнап полар ла тіп сағынча. Тілбесчі тілбестеп пирген, анаң сурча:

— Син чи нинцені пирерзің?

Жилин, сағынып алып, чоохтаан:

— Пис чўс салковай.

Андада татарлар удаа чоохтан сыхханнар, пір саңай прайзы. Абдул хызылға хысхыр сыххан, ахсынаң түкүрігі ле пурлапча.

Хызыл сағалы, тізең, харахтарын нуубызып, тілінең не тачылатча.

Олар тохтап парғанда, тілбесчі чоохтапча:

— Ээзіңе толыға пис чўс салковай асхынах. Ол позы синің үчүн ікі чўс салковай төлеп салған. Ағаа Кази-Мугамедтің пирçее пар полған. Ол сині алым үчүн алып алған. Ёс муң салковай, аннаң асхынахха позыдарға чарабас. Ибіңзер пічік паспазаң, оймахха одыртып, хамчынаң чыртарлар.

«Эх, — сағынча Жилин, — олардаң хорыхсаң, уламох хомай».

Азах ёстўне тура хонған, чоохтапча:

— Че син ағаа, адайға, чоохта, сынап ол мині хорыхтырарға сағынчатса, пір ахча даа пирбеспін, ибімзер дее паспаспын. Хорыхпаам, ам даа сірердең хорыхпаспын, адайлар.

Тілбесчі айландыр пирген, пазох прайзы пір саңай суулас сыхханнар.

Ўр тілбірескеннер, хара татар, тура хонып, Жилинзер пас килген.

— Орыс, — тіпче, — джигит, джигит орыс!

Джигит оларның тілінең «айдас оол» теені полча. Позы хатхырча; тілбесчее нима-де тібіскен, анзы, тізең, чоохтапча:

— Пір муң салковай пир.

Жилин поэининда турча:

— Пис чўс салковайдаң артых пирбеспін. Че өдір салзар — пір дее нима ал полбассар.

Татарлар чоохтазып алғаннар, анаң нымысчыны хайдарда ызыбысханнар, постары, тізең, пірде Жилинзер, пірде ізіксер көр салып одырчалар. Нымысчы айлан килген, аның

соонца хайдаҥ-да кизи килче, пөзик, чоон, чалаас азахтыҥ, чыртых кип-азахтыҥ; азағында колодкалыҥох.

Жилин сала ла хысхырыбыспаан — Костылинни танып салҥан. Аны тудыбох алтырлар. Оларны хости одыртып салҥаннар; олар удур-төдир хабарларын чоохтасчалар, татарлар, тізең, тапсабинчалар, көрчелер. Жилин чоохтап пирген, аның кирегі хайди пол парҥанын; Костылин чоохтап пирген, хайди аның ады, майых парып, турыбысхан, хайди аның мылтығы от алыспин парҥан, анаң сах пу Абдул, аҥаа чидіп алып, холҥа алып алҥан.

Абдул тура хонҥан, Костылинзер көзитче, ниме-де чоохтап. Тілбесчи айландыр пирген, олар амды ікізінең пір ээзінің холындарлар, кем пурнада ахча пирзе, аны пурнада поэдыбызарлар.

— Мына, — тидір Жилинге, — син тарынначазың, синің арғызың, тізең, амыр кизи полтыр; ол ибінзер пічик пазыбысхан, аҥаа пис муң манит ыза пирерлер. Амды аны чахсы даа азырлар, хыйыхтабастар даа.

Жилин чоохтапча:

— Арғызым хайди хынча, іди итсін, ол, хынза, пай даа полар, че мин пай нимеспін. Мин, — тіпче, — хайди чоохтаам, сах ідөк полар. Хынзар — өдіріңер, сірерге аннаң туза полбас, че пис чўс салковайдаң артых сурап паспаспын.

Табыс-тубус чох пол парҥан. Кинетін Абдул тура салҥан, сундуғыцах турғызыбысхан, андартын перо, кизек чацын паза чернила сығар киліп, Жилинге пирген, иңнінең саабызып, көзиткен: «Пас» тіп. Пис чўс салковайҥа чөп полибысхан.

— Тохтадах ам даа, — теен Жилин тілбесчее, — чоохтап пир аҥаа, пісті чахсы азыразын, оңдайлыҥ кип-азах пирзін, пісті хада тутсын, піске хада көгліг полар, паза колодкабысты суурыбыссын.

Поэы, ээзінзер көріп, хатхырча. Ээзі хатхырыбохча. Аның чооҥын истіп алып, ээзі нандырча:

— Кип-азахты иң не артығынаң пирем: черкеска даа, сапогтар даа, хат аларҥа даа чаразах. Азырбын, кнестерні ле чили. Хада чуртирҥа сағынчатсалар, чуртазыннар сарайда. Че колодканы сууарҥа чарабас — парыбызарлар. Хараазына

ла суур турарбын. — Ойлап киліп, иңнінең сапхлапча: — Сини чахсы, мини чахсы!

Жилин пічік пас салған, че тастында өнетін саба пасхан, — читпезін тіп. Позы сағынча: «Мин тизібізем».

Жилиннең Костылинні сарайзар кир салғаннар, оларға андар кукуруза чіңірін төзеп пиргеннер, суғлығ ыраға, халас, ікі иргі черкеске паза уурап парған солдат сапогтарын ағыл пиргеннер. Өдірткен солдаттардаң суура тартып алған одырлар. Хараазына оларның колодкаларын суурыбысханнар, анаң сарайға чаап салғаннар.

III

Иди чуртаан Жилин арғызынаң хада пір айча. Ээзі хатхыр ла чөрче. «Синің, Иван, чахсы — минің, Абдул, чахсы». Че азырачаң хомай — просо унынаң, ачитпин көптіргес иде пызырған халасты ла пирцең, пірееде, тізең, пызырбаан даа, олаңай ла тесто.

Костылин ибінзер пазох пасхан, андартын ахча ызарларын на сахтап, эрінчеткен. Сарайда ла кўн тооза одырып, пічігі чит парар кўннерін санастырча; алай ба узупча. Жилин, тізең, пілген, аның пічігі читпес, че пасханы паспаан.

«Хайдаң, — сағынча, — іңем анча ахчаны алып алар, минің үчўн төлирге. Ол поэы даа көбізін мин не ысхан ахчанаң чуртачаң полған. Сынап ағаа пис чўс салковай чыып аларға кирек пол парза, ол саңай үреп халар; худаи ла пирзе — поэым даа сығып аларбын».

Позы көместеп көрглеп, сыныхтап чөрче, хайди мыннаң тизіп аларын.

Аулча чөрче, сығырып ала, алай ба пірее ниме идіп одырча — тойнаң ончааахтар чуурапча, хырчыннарнаң пірее нимелер үрче. Жилин, тізең, андағ аймах-пасха нимелерні идерге ус полған.

Пірсінде ол ончааах чуурап алған, пурны, холлары, азахтары пар, көгенегі ол татар хызыахти осхас, анаң аны хыр үстўнде турғыс салған.

Татар ипчілер суға парчатханнар. Ээзінің хызы Динка, ончааахты көр салып, ипчілерні хығырып алған. Ідістерін чирге турғысхлап салып, көрчелер, хатхырысчалар. Жилин,

ончааңахты тўзір киліп, оларға пирче. Олар хатхырысчалар, че алып аларға тідінминчелер. Андада ол, ончааңахты артыс салып, позы сарайзар кіре халған, андартын көрче, ниме полар ни?

Дина, ойлап килген, ибіре харахсыныбысхан, анаң, ончааңахты хаап алып, чўгўрібіскен.

Иртенінде көрзе, таң чарып килгендөк, Дина ізік иркінінзер ончааңахтығ сых килтір. Аны ол хызыл сўбўректернең чазап салтыр, кічиг паланы ла чіли абытча, позының тілінең сарнап ала. Иней, анчада сых киліп, аны хырыс сыххан, ончааңағын пылап алып, аны оода саабысхан, анаң Динаны хайдар-да тоғынарға ызыбысхан.

Жилин пасха ончааңах чуурап алған, пастағызынаңох артых, анаң аны Динаа пирібіскен. Пір хатап Дина ырағаңах ағыл пирген, турғыс салып, одырча, Жилинзер көріп, хатхырча, ырағаңахсар көзітче.

«Нимее ол өрінче полчаң?» — тіп сағынча Жилин. Ырағаңны алып, іс сыххан. Сағынған — суғ, анда, тізең, сўт полтыр. Ізібіскен ол сўтті.

— Чахсы, — тіпче.

Дина чоо ла өрін парған!

— Чахсы, Иван, чахсы! — тіп, тура хонған, аяларын саапча, анаң, ырағаңағын суура тартып, чўгўрібіскен.

Аннаң пеер Дина ағаа кўннің сай чазыт оңдайнаң сўт ағыл пир турған. Паза татарлар өскі сўдінең көптіргестер идіп, оларны хыр ўстўнде хурутчалар. Дина андағ көптіргестерні ағаа сым-туюххан ағылыбох пирцең. Пір хатап ээзі хой сохханда, Дина, көгенегінің ниизінде чазыра тудып, ағаа хой идінің кизегін ағыл пирген. Тастабысча, чўгўрібісче.

Пір хатап улуғ кўгўрттіг наңмыр полған, пір часча наңмыр көнектең не чіли урылған. Прай сууңахтар порастал парғаннар. Кичіг полған чирде амды тиреңі ўс аршинча суғ ахчатхан, тастарны ағахтандырып ала. Прай ла ибіре чулаттар аххлапча, тағларда суғ кўзўрепче. Кўгўрттіг наңмыр иртіп парғандох, аул аразынча сууңахтар ойлас сыхханнар. Жилин ээзінең пычах сурып алған, ағаахтарнаң паза чардыңахтарнаң, суғ тербені осхас, кічиңек тегілегіңек пўдіріп алған, тегілектің ікі пазында ончааңахтар турғысхлап салған.

Хызыҗахтар ағаа ағыл пирген сүбүректернең ол ончаа-
чахтарына киптер ит пирген: пірсі — ир кізі, пірсі — ипчі кізі
пол парған: оларны пик иде турғызып алып, тегілегесті чулат
үстүнзер турғыс салған. Тегілек айлаханча, ончааҗахтар,
тізең, сегірісчелер.

Парчан аулның, чоны чыылыс парған: оолағастар, хызы-
җахтар, ипчілер; татар иреннер киліп, тіллерін не тышлат-
чалар:

— Ай, орыс! Ай, Иван!

Абдулның оодыл парған орыс часызы пар полтыр. Жи-
линні хығырып алып, көзітче, тілінең тышлатча. Жилин теен:

— Хая, тыхтап пирим.

Часызын алып, пычағаснаң сайабысхан, чардыхтарын
алнында салғлап салған; анаң пазох чыып алған, айландыр-
пирген. Часызы амды чөрче.

Ээзі, өрін парып, ағаа поэының прай чыртыл парған тас-
тына кисчең иргі кибін ағыл пирген, сыйыхха. Паза итчең оң-
дай чоғыл — алып алған: хараазын даа чабынарға тузальг
полар.

Ол тустаң сығара Жилиннеңер, ус тіп, сабланыс тарап
сыххан. Аныңзар ыраххы ауллардаң кил чөре парғаннар;
піреезі мылтығын алай ба пистоледін тыхтатырарға ағылча,
піреезі часы. Ээзі ағаа кирек сынаастар ағыл пирген: сыпса-
җахтар, үтецең, игецең нимелер.

Пір хатап татар кізі ағырыбысхан, Жилинзер килгеннер:

— Пар, имнеп көр.

Жилин хайди имнирін пір дее пілбинче. Парып көрген,
сағынча: «Арса, поэы даа чазылып алар». Сарайзар парып,
суғ алып алған, андар хум урып, пулғабысхан. Татарларның
көзіне, суғзар сыбыранып алып, ізерге пирген. Аның ырызы
тартып, ол ағырған татар кізі чазылып алған. Жилин ол тусха
татарларның тілін көмес оңнап сыххан. Ағаа көнік парған
татарлар, кирек ползох, «Иван, Иван» тіп хысхырчалар, че
хай піреелері ам даа, аңзар ла чіли, харах пулиинаң на көр
салчалар.

Хызыл сағаллығ татар Жилинге хынмачаң. Көр салзох,
сырайын тырыстырып, хыя айланыбысча алай ба хырызыбыс-
ча. Паза анда пір апсах полған. Поэы ол аулда чуртаан, че

пеер тағ алтынаң килцең. Жилин аны, мечетьсер¹ худайға пазыарға кірчетсе ле, көрцең. Өскен сынынаң ол кічицек полған, пөрігіне аның ах ис сарыл парған полған². Чүг ле осхас ах ээк сағалы паза кірбе сағалы хырығыл парған полғаннар, сырайы, тізең, тырыс парған паза, кірпис ле осхас, хызыл; пурны, хартығани ла осхас, ырғах, харахтары пора өңніг, тарынцах, тістері чоғыл — ікі азығ тістері ле халтырлар. Ах чалмалығ, таяғына чөлене пастырчатса, пўўр ле чіли, харахсынып парча. Жилинни көр салзох, хырлабинаң, хыя айланыбысча.

Пір хатап Жилин тағ алтынзар парған, көріп аларға апсах хайда чуртапчатханын. Чолыцахча ин парған, көрзе — садыцах, оградазы тас, ограда кистінде черешня, шептал ағастар паза чабии чох турацах турча. Чағын пас парып, көрзе — чічірнең үрген аар уялары турғлапчалар, аарлар учух чөріп, кўўлесчелер. Апсах, тізектене турып алып, аар уязы хыринда нименең-де айғас парча. Көріп аларға тіп, Жилин чоғар көдірінгенде, колодказы хоғдыри тўскен. Апсах хайбағыныбысхан — сыыхти тўзіп, хуры кистінең пистоледін сығара тартхан, анаң Жилинни атхан. Ол тас кистіне солыныбызарға чадап ла маңнанған.

Соонаң апсах Жилиннің ээзінзер хоптанарға килген. Ээзі Жилинни позынзар алдыртып алған, анаң, хатхырып ала, сурча:

— Нимее син апсахсар чөргезің?

— Мин, — теен Жилин, — ағаа хомай ниме итпеем. Мин көріп аларға ла иткем, хайди ол чуртапча.

Жилиннің чооғын ээзі апсахха читір пирген. Апсах, тізең, тарынча, чырлапча, ниме-де пулбырапча, азых тістерін хасхайтып, Жилинзер холларын на саапча. Апсахтың прай чооғын Жилин оңнап полбаан, че сизін не халған, апсах Жилиннің ээзіне орыстарны өдір саларға чахығ пирче, аулда паза оларны тутпин. Апсах парыбысхан.

Жилин ээзінең сурған, хайдағ апсахтыр пу тіп. Ээзі чоохтаан:

¹ Мечеть — мусульман чонның тигірібі.

² Ах чызынцахнаң алай ба ах ис кизегінең сарыл парған пөрік — мусульманнарның аарластығ пөрігі — чалма полча.

— Пу улуг кизи! Ол мында пастагы айдас оол полган, ол көп орыстарны сох салган, пай чурттыг полган. Аның үс ипчи паза сигис оол полган. Прайзы бир аулда чуртааннар. Орыстар, килип, аулны тонап парыбысханнар, чити оолгын өдир салганнар. Тириг халган чалгыс оолгы орыстарга кибискен. Андада апсах, парып, поэы орыстарзарох кибискен. Орыстарда үс ай чуртаан; анда поэының оолгын таап алып, аны поэых өдир салып, андартын тис кибискен. Ол сыынаң апсах паза чааласпиныбысхан, Мекказар¹ худайга пазыпарга чөрген; андартын ол чалмалыг айланган. Меккада пол килген кизи Хаджи тиг адалча паза чалма кисче. Сирер осхастарга ол хынминча. Ол сини өдир саларга чоохтапча; мин хайди өдир саларбын за, — мин синиг үчүн ахча төлеп салгам ноза; мин зе сагаа, Иван, хыныбысхам; сөс пирбеен ползам, мин сини өдирердең полар, тасхар даа сыгарбасчыхпын. — Хатхырча, поэы орыстап чоохтан салча: Синиг, Иван, чахсы — миниг, Абдул, чахсы!

IV

Жилин иги бир ай чуртап салган. Күнөрте аулча чөрче алай ба хол узынаң итчең нимелерни итклепче, хараагызы чидип, аул тымыл парзох, поэының сарайында ол чир хас сыхча. Тастардаңар хазарга пастап сидик полган, че ол тимир игецеңең тастарны кис сыххан, иги стена алтынча поэы даа өтип парыбызар синигче тизик иде хас парыбысхан. «Хайзы саринзар парчаан на пилип алчаң ползам, — тиг сагынча. — Че татарларның пирдеези чоохтабинча».

Ээзи парыбысхан тусты бир хатап ол сахтап алды; орты күн азыранызы соонда, аул кистинзер, тағзар, парган — андартын пу орыннарны харахсынып аларга иткен. Ээзи, тизең, париганда, оолгычаана чахып парган, Жилинниң соонча чөрерге, харах аннаң хыя албасха. Чүгүрче амды оолах Жилинниң соонча, хыхырча:

— Парба! Пабам чаратпаан. Амох чон хыгырыбызам!
Жилин аны чөптеп сыххан.

— Мин, — тигче, — ырах парбассым — пу тага ла сых

¹ Мекка — мусульманның ызых города.

пар килем, мағаа анда им отты таап аларға кирек — сірер-нің чонны имнирге. Параң хада; мин колодкалығ тис ойлап полбассым. Сағаа, тізең, таңда ухчаа-соғаннар ит пирем.

Чөптеп алған оолғыцахты, парчалар. Тағны көрзе — ырах нимес ле осхас, колодкалығ, тізең, сидік, парған, парған, чадап ла чидіп алған. Тағ үстүнде одырып алып, Жилин ол орыннарны харахсын парча. Сарай кистінде орты күнзер¹ ойым чатча, анда чылғылар чөрче, аар иде ол ойымда паза пір аул көрінче. Ол аулдаң аңдар пасха тағ, мынзынаңох чікім; ол тағның озаринда, тізең, пазох тағ. Тағлар аразында ағастар көгерісче, аннаң аңдар пазох тағлар — пөзіктең пөзік ле көдірілчелер. Прайзынаң пөзікте, тізең, сахар ла осхас, ах тағлар хар чабын салып турчалар. Пір харлығ тағ прайзынаң пөзікте ах пөрігін көдір салып турча. Күн сығызынзар даа, күн кірізинзер дее сах андағох ла тағлар, тағ араларында анда-мында аулларның түдүннері көрінче. «Че, — сағынча, — пу прай оларның сариндағы чирлер». Анаң ол орыс саринзар харахсынған: тағ төзінде сууцах, постарының аулы, ибіре садыцахтар. Суғ хазында, онцаацахтар ла осхас, кічицек көрінчелер — ипчілер одырғлапчалар, чуған кип-азахтарын чайып. Аул кистінзер индіре иде тағ, аннаң аңдар паза ікі тағ, оларда ағастар өсклеп парғаннар; ікі тағның аразында, тізең, тұс орын көгерче, ол тұс орында ырах-ырах көбең көс ле тартыл парған чатча. Жилин сағысха кир сыххан, хақан ол крепостьта ибде чуртаанда, күн хайдаң сыхчаң паза хайдар хончаң полчих. Көрче — сах анда, ол ойымда, пістің крепость полар кирек. Аңдар, пу ікі тағларның аразынча, хазып тизерге кирек.

Күн чабыс түзібіскен. Харлығ тағлар ах өңнігдең хызам-zych өңніг полыбысханнар; хара тағлар уламох харасхы пол парғаннар; ойымнардаң оорлар көдірілгеннер, пістің крепость турар кирек полған ойым, тізең, күн кірізіне, отха ла көйген чіли, хызарызыбысхан. Жилин маңатап харахсын сыххан — ойымда нима-де, трубалардаң сыххан түдүн не чіли, хасхайып турча. Позының алынча ол сағын салған, сах ол — орыстарның крепозы полар тіп.

¹Орты күнзер — үстүнзарых, күн сығызынзар — іскер иде, күн кірізинзер — кидер иде.

Орай полыбысхан. Истіпче — мулла хысхырыбысты¹. Мал индір килірлер — інектер мўўресче. Оолағас «параң» на тіп хығырча, Жилиннің, тізең, мыннаң парары килбинче.

Ибзер айлан килгеннер олар. «Че, — сағынча Жилин, — амды пу орынны піліп алдым, тизерге кирек». Олох хараа-зын ол тизерге иткен. Харасхы хараалар полған, ай төрир туста. Аның хыялына, иирзер татарлар айлан килгеннер. Пірееде олар, постарынаң хада мал сўректебинең, көгліг айланчаң полғаннар. Пу чөрістең, тізең, пір дее мал сўр килбин, ат изеріне арта тастап, өдіртіп салған татарны, хызыл сағаллығның харындазын, ағылып, айланғаннар. Тарынцах килгеннер, анаң өліг кізіні чыырға прайзы чыылысханнар. Жилин сыхханох көріп аларға. Өлген кізіні иснең сўргебіскен-нер, хомды чох, аал тастындағы чинара ағас төзінде, отта, сал салғаннар. Мулла килген, апсахтар чыылыс парғаннар, пөріктерін хол чызынцахтарынаң сарыглап алып, маймахта-рын суурглап, өліг кізінің хыринда, азахтарын харчына, изе-ре одырглап салғаннар.

Иң алнында мулла, аның кистінде чалмалығ ўс апсах изе-рістіре, оларның кистінде, тізең, пазох татарлар. Сым на одырглабысханнар, тапсабинчалар. Ўр тапсабааннар. Анаң мулла, пазын көдіріп, тіпче:

— Алла! (пу худайны адааны полча). — Пу ла пір сөсті чоохтан салған, пазох ай-сымзырых полып, ўр тапсабааннар; одырчалар, хыймырабин даа.

Мулла пазох пазын көдірче:

— Алла! — аның соонча прайзы чоохтанча: «Алла», — анаң пазох тапсабиныбысчалар. Өліг кізі отта чатча — сала даа хыймыранмин, олар, тізең, өлігөк кізі чіли, одырглапчалар. Пірдеезі хыймырабинча. Чинара ағастың пўрлері ниик таны-цахха хайди талбырасчатханнары истілче. Анаң мулла худай сөзін хығыр пирген, прайзы тура салғаннар, ўреен кізіні, көдіріп алып, апар сыхханнар. Оймахсар ағыл килгеннер; оймах олаңай ла хазылбаан, че кўрўп чіли, чир алтынзар тоғырли хазыл парған. Өліг кізіні холтығынаң паза тізектері алтынаң хаап, пўкти тудыбысханнар, оймахсар көөлче түзіріп,

¹ Мулла хысхырыбысты — иртен, орты кўнде паза иирде мусульманнар-ның абызы — мулла, хығырып, чонны худайға пазырарға хығырча.

тоғырли хазылған чир хырлығ ойымзар аны одыртып салғаннар, холларын харнының үстүнде ипти сал пиргеннер.

Ногай кізі көк хамыс ал килген, оймахха хамысты тыхтап, аның үстүне табыраанча чир күребіскеннер, тиңнебіскеннер, үреен кізінің пазында тас турғыс салғаннар. Чирін ибіре ныхти пазыбысханнар, пазох одыр салғаннар изерістіре наа көмілген сөөктің хыринда. Ёр тапсабааннар.

— Алла! Алла! Алла! — тіп улуғ тынған чіли, чоохтан-ғлабызып, тур килгеннер.

Хызыл сағаллығ татар апсахтарға ахчалар үлебiскен, анаң тур киліп, хамчы холға алып, позын үс хати хамах пастыра сабынып алған, анаң ибінзер чөрібіскен.

Жилин иртен көрзе — хызыл сағаллығ татар аул тастынзар пиі малны чидін парир, аның соонча үс татарлар парчалар. Аул тастынзар сығып, хызыл сағаллығ татар тастындағы кибін суурыбысхан, ниилерін сыхсараныбысхан — холлары чооннар, — кинжалын сығарып, хайырғастаң чітідіп алған. Полысчы татарлар пиинің пазын чоғар иде тарт пиргеннер, хызыл сағаллығ, киліп, пиинің тамағын кизе тартыбысхан, анаң аны, аңдарып, сой сыххан, чоон мунзурухтарынаң тееріні иттең азырып. Ипчілер, хыстар, киліп, істі-харнын арығлап пастааннар. Анаң ат идін, оохтап, ибзер тазып алғаннар. Прай аалдағы чон, хызыл сағаллығ татарзар чыылыс киліп, үреен кізінің ибіриин иткеннер.

Пиинің идін үс күн чіп, буза арағазын ізіп, үреен кізінің ибіриин иткеннер. Прай татарлар ибде полғаннар. Жилин көрзе, төртінчі күнінде олар орты күнде хайдар-да тыхтанчалар. Аттарын ағылып, тыхтанып, онча кізі парчалар, хызыл сағаллығ парыбохча; Абдул ла ибде халған. Ай наа ла төріп парған полған — хараалар ам да харасхы полғаннар.

«Че, — сағынча Жилин, — пүүн тизіп ойлирға кирек», — анзын чоохтаан Костылинге. Костылин, тізең, хoryғыбысхан.

— Хайди за тизерге? Піс чол даа пілбинчебіс ноза.

— Мин пілчем чолны.

— Пір хараазынға чит полбаспыс таа.

— Чит полбазабыс — арығда күнөрткізін иртіріп аларбыс. Мин мына көптіргестер чыып алғам. Нимее син мында одырчадарзың? Чахсы — ахча ыза пирерлер, анча көпті чыып

полбин саларға даа аябастар. Татарлар, тізең, сағам тарын-
чахтар, оларның кізізін орыстар өдір салған үчүн. Чоохтас-
чалар — пісті өдірібөк саларға итчелер.

Сағынған, сағынған Костылин.

— Че, параң!

V

Жилин тизіксер кіріп, аны алғыда хазыбысхан, Костылин
дее иртіп ползын тіп: анаң олар одырғаннар — аул амырап
парарын сахтап.

Аулдағы чон амырап парғандох, Жилин, стене алтынзар
кіріп, аархы саринаң сығып алған. Костылинге сыбыранча:

— Тизіксер кір.

Костылин кірдөк, че, тасха азағынаң харылып, күзүре-
біскен. Ээлерінің, тізең, хадағчы адайычағы — чохыр адай
полған. Хайда-хайдар чабал адай; аны Уляшин тіп адачаңнар.
Жилин аны азынадох азырап-сыйлап салған полған. Күзүрек-
ті истіп салып, Уляшин үрбинең ойлап килген, аның соонча,
тізең, пасха адайлар. Жилин ағырин сығырыбысхан, көптіргес
кизегін тасты пирген — Уляшин аны танып салған, хузуруғын
хойбаңнадып, үрбинібіскен.

Ээзі, аның үрізін истіп салып, саклязынаң аны көкідіп,
хысхырча:

— Уйс! Уйс, Уляшин!

Жилин, тізең, Уляшиннің хулағының кистін тырбағлапча.
Адай үрбинче, аның азахтарына чызынча, хузуриинаң на
сапхланып.

Пулұң кистінде олар одырып алғаннар. Ибіре тиксі
амырап парған, пірееде ле истіл парча — хазаада хайди хой
пырғырғаны паза хас алтында тастарча суғ соолапчатханы.
Харасхы, тигірде чылтыстар пөзік турғлапчалар; тағның
тигейі үстүнде чиит ай хызарыбысхан, мўўзіцектерін чоғар
туда хончадып. Ойымнарда тубан, сүт ле чили, хазарған.

Жилин, тур киліп, арғызына чоохтаан:

— Че, харындас, параң!

Тибіреп алып, көмес ле ирткендөк, истіп салғаннар —
тура хыринда мулла сарнабысхан:: «Алла, Бесмилла! Ильрах-
ман!» тіп. Андағ полза — чон мечетьсер парар. Пазох одыра

түзіп, ханацах төзінде пөк парғаннар. Ыр одырғаннар, чон иртіп парарын сахтап. Пазох амырап парған.

— Че, худаыбынаң! — Кірөстенібізіп, чөр сыхханнар. Хаялың чікім чолца сууцахсар түскеннер, аны кизіп алып, ойымца пар сыхханнар. Хойың тубан чабыс түс парған полған, пастарының үстүнде, тізең, чылтыстар көрінчеткеннер. Жилин чылтыстар хоостыра сизініп одырча, ноо саринзар парарға кирек. Тубанда сөрөн, парарға ниик, уурап парған сапогтары ла изі чохтар. Жилин, поэының сапогтарын суурып, тастабысхан, чалаас азах пар сыххан. Тастаң тасха сегіріп, чылтыстарзар ла харахсын салча. Костылин соона хал сыххан.

— Ағырин пар, — тіпче, — хаарғанның сапогтары азахтарымны прай чыс салдылар.

— Син суурыбыс оларны, ниик пол парар.

Костылин чалаас азах пар сыххан — паяғыдаңох хомай пол парған: чітіг тастарға азахтарын прай хый салған, пазох ла соона хал сыххан. Жилин ағаа чоохтапча:

— Азахтарың хыйылғаны — чазыл парар, сүріп, чидіп алзалар, тізең, — өдір саларлар, аннаңох хомай.

Костылин пір дее ние чоохтанминча, ысхап ала ла парып одырча. Ойым чирце олар ыр парғаннар. Исселер — оң саринда адайлар апсысчалар. Жилин, тохтап, ибіре харахсынып алып, холынаң харбалап ала, тағ үстүнзер сыххан.

— Эх, — тіпче, — алцаас ит салтырбыс — оң саринзар иртіре тартыбыстырбыс. Мында пасха аул, аны мин тағ үстүнең көргем; нандыра парып, сол хыринзар, тағзар, тартарға кирек. Мында арығ полар кирек.

Костылин, тізең, тіпче:

— Көмес тее тохтадах, тын хабынып аларға пир, минің азахтарым сылых ла ханда.

— Э, харындас, чазыл парарлар; син ниик арах сегір. Мына піди!

Анаң Жилин нандыра чүгүр сыххан, сол сархынзар, тағзар, арығзар.

Костылин, охтап ала, соона ла халып одырча. Жилин ағаа шиктап-шиктап, поэы, тізең, парып ла одырча.

Тағ үстүне сығып алғаннар. Сынаң даа мында — арығ. Арығзар кіргеннер, ыдырбаннарның хазалчыхтарына хал-

ғанчы киптерін чырта тартырғлап салғаннар. Анаң арығда чолыцахха урунғаннар. Парчалар.

— Тохта! — Чолца туйғхтар топлааны истіл парған. Тохтабызып, тыңнапчалар. Ат ла чіли, топлап, пазох тохтабысхан. Олар чөр сыхханда — пазох топлап сыххан. Олар тохтап парзалар — ол топлас тохтабох парча. Жилин, үмектеп парып, чолдағы чарыхсар көрче — ниме-де турча: ат тізе, ат нимес, үстүнде хайдағ-да паҥхаңыл ниме, кізее төй нимес. Пырғырыбысханын истіп салған. «Хайдағ хайхастығ ниме полцаң!» Жилин ағырин арах сығырыбысхан — чолдаң арығзар атых түзіп, чил-хуюн на учуххан чіли, ағас салаалары сынып, арығ істі мыңыр-маңыр ла түзе халған.

Костылин хорыхханына аңдарыл парған. Жилин, тізең, хатхырча, чоохтанып:

— Ол ах киик ноза. Истіпчезің ме, хайди ол мүйзінең ағастарны сыы тартхлапча. Піс аннаң хорыхчабыс, ол, тізең, пістең хорыхча.

Аннаң андар пар сыхханнар. Пөзік оттар тіп чылтыстар чабыс түзіп пастабысханнар, таң чарирына ырах нимес. Че андар парчалар ба, чох па — пілбинчелер. Жилин сағын парып одырча, аны позын пу чолнаң ағылғаннар, постарының кізілеріне мыннаң сығара ам даа он верстаңа полар тіп, че ізестіг танығлар чоғыллар, ағаа хоза хараазын піліп аларға сидік. Ачыхха сыхханнар. Костылин, одырыбызып, чоохтапча:

— Син хайди хынзаң, іди, че мин чит полбассым: минің азахтарым парбиныбыстылар.

Жилин аны чөптеп сыххан.

— Чох, — тіпче, — чит полбассым, парцаам чоғыл.

Тарыныбысхан Жилин, түкүрініп, аны хырысхан.

— Андағ полза, мин чалғызаан парыбызам, анымчох.

Костылин тура хонған, пар сыххан. Иртіп алғаннар олар төртче верста. Арығда тубан уламох хойығ түзібіскен, алныларында пір дее ниме көрінминче, чылтыстар даа пүлес ле көрінглепчелер.

Кинетін истіп салғаннар — алныларында ат табаны тігірепче. Истілче — хайди подковтары тасха урунғлапча. Жилин, харнына чадыбызып, чир паарли аны тыңнабысхан.

— Сах андағ — пеер, піссер, чалаң кізі килче!

Чолдаң хыя ойлап парып, олар ағас аразында одыр салғаннар, сахтапчалар. Жилин, чолзар чызын парып, көрзе — пір чалаң татар парча, інек сүріп ала. Позының алынча көөлче ниме-де хыңнан парча. Татар иртіп парыбысханда, Жилин Костылинзер айлан килген.

— Че, худайбынаң, иртіп парды; тур, параң.

Костылин, турып одырып, аңдарыл парған.

— Парцаам чоғыл, обал-худай, полбинчам, күзім халбады.

Поғда, чоон ирен, ол тирлеп парған; арығда аны соох тубан сүргеен, азахтары даа тың хыйылғлап парғаннар — іди ол майыңнаныбысхан. Жилин аны күснең көдір сыххан. Костылин хысхыра түскен:

— Йо, ағырча!

Жилин чоо хорых парған.

— Нимее хысхырчазың? Татар чағын ноза, истіп салар. — Позы сағынча: «Ол сынаң даа майых парды полар, хайди итчең аны? Арғысты тастабызарға чарабас».

— Че, — тіпче, — тур, мағаа чүкестен — апарам, поэң пір дее пар полбинча ползаң.

Костылинні указына артынып алып, холларынаң аның путтарын пик хаап алып, чолға сығып, апар сыххан.

— Холларыңнаң, — тіпче, — худайбынаң, син минің тамаамны ла тың хыза тутпа. Иңнілерімнең тудын.

Сидік урунча Жилинге, азахтары аның ідөк хан сығара кизілглед парғаннар, поэы даа майых парған. Мөкейіп, Костылинні арғазында чоғар иде, көдіре тастап алып, аны пазох чолча апарып одырча.

Паяғы чалаң кізі Костылиннің хысхырғанын истіп салған одыр. Жилин истіпчетсе — кем-де, оларның соонча киліп, поэының тілінең хысхырча. Жилин ағастар аразынзар солыныбысхан. Татар, мылтиин хаап, атхан — чаза, анаң, поэының тілінең ниме-де хысхырыбызып, чолча ойлада халған.

— Че, — тіпче Жилин, — туттырдыбыс, харындас! Ол, адай, амох парып, пісті сүрізерге чон чыып килер. Ыс верстаңа даа мыннаң хыйыт полбазабыс, тудып аларлар. — Позы Костылиннеңер сағынча: «Айна мині сасхан пу чадыхты хада сөзіреге. Мин чалғызаан хаңанох парыбызарчыхпын».

Костылин чоохтанча:

— Пар чалғызаан, нимее син минің үчүн ирееленерзің.

— Чох, парбассым: арғысты тастирға чарабас.

Пазох чүкестеніп алып, апар сыххан. Иди ол пірее верстаца парған полар. Арығ ла парча, хыри көрінминче. Тубан тараглабысхан, пулуттар даа чох полибысхан осхас пілдірген. Чылтыстар чітклеп парғаннар. Жилин тың майых парған.

Көрзе, чол хазында хара сууцах, ибіре тастар ипти салыл партырлар. Тохтабысхан, Костылинні түзіріп алған.

— Хая, — тіпче, — тынанып, суғ ізіп алим. Көптіргестер тайнап аларбыс. Амды ырах халбады полар.

Суғ ізіп аларға ла мөкейгендөк, иссе — кистінде ат табаны тігіреені истіле түскен. Олар пазох, оң саринзар тартып, чікім алтында, ыдырбаннар аразында, чадыбысханнар.

Татарларның үннері истіле түскен; татарлар сах ол орында тохтабысханнар, хайзында пу ікөлең чолдаң хыя сыхханнар. Чоохтасчалар, анаң адайны, көөктірген чіли, уйстап сыхханнар. Истіпчелер — ыдырбаннарча ниме-де тычырапча, көрзелер — хайдағ-да адай көні оларзар килир. Хыриларында тохтабызып, үрче.

Хайдағ-да таныс нимес татарлар адай соонца килгеннер; ікөлеңні хаап алып, холларын палғабысханнар, атха одыртып, апарчалар.

Ўсче верстаца ирткенде, оларны ээлері Абдул ікі татарнаң хада удурлапча. Татарларнаң ниме-де чоохтазыбысхан, анаң пу ікөлеңні, постарының аттарына одыртып, аулзар нандыра апарғаннар.

Абдул амды хатхырбинча, пуларнаң пір сөс тее алыспинча.

Таң чараанда, аулзар читіріп, пу ікөлеңні тасхар одыртып салғаннар. Олғаннар чабарас килген. Таснаң тастап, хамчынаң чыртыпчалар пуларны, хысхырысчалар.

Татарлар тегілекті одырғлап салғаннар, тағ алтындағы апсах килгенөк. Чоохтасчалар. Жилин истіпче, постарынаңар чөптесчелер, пуларны хайди итчең тіп. Пірсі тіпче, оларны тағзар ырада ыстырыбызарға, апсах, тізең, чоохтапча:

— Одір саларға кирек.

Абдул таласча, чоохтапча:

— Мин оларның үчүн ахча пир салғам. Мин оларның үчүн толығ алып алам.

Апсах, тізең, чоохтапча:

— Пір дее ниме олар төлебестер, хыялға ла кир саларлар. Орыстарны азыраан үчүн чазых полар. Өдір саларға — паза чоох чоғыл.

Анаң таразыбысханнар. Ээзі, Жилинзер пас киліп, ағаа чоохтапча:

— Сынап, — тіпче, — мағаа сірернің үчүн толығ ыспазалар, мин ікі неделя пазынаң сірерні чоо чыртып салам. Че пазох ойлирға сынанзаң, мин сині, адайны чіли, өдір салам. Пічік пас ибіңзер, чахсаадин пас.

Оларға чачын ағыл пиргеннер, олар ибзер пічіктер пасхлабысханнар. Оларға пазох колодкалар кизіртіп, мечеть кистінзер апар салғаннар. Анда тиреңі пис аршинча оймах полған, пу ікөлеңні ол оймахсар түзірібіскеннер.

VI

Оларның чуртазы саңай хомай пол парған. Колодкаларын суурбиныбысханнар, поли чөрерге позытпиныбысханнар. Оларға андар пызырбаан тестоны, адайға чіли, тасти пирчелер, ырағанаң суғ түзірчелер. Оймахта чыстығ, пурух, өл. Костылин саңай ағырыбысхан, сіс парған, прай сөөк-сағы сыстап, өстеплече алай ба узупча. Жилин дее мөңіссіребіскен: көрче — кирек хомай. Пілбинче, хайди мыннаң сыға хонып алчаң.

Пазох оймах хабырғазын хас сыххан полған, че хасхан чирін итчең орын чоғыл; ээзі, көр салып, өдір саларға хыңғанған.

Пір хатап ол оймахта чочайа одырған, поли чуртастаңар сағынча, эрістіг ағаа. Кинетін аның тізектеріне көнізінең пір көптіргес, анаң ікінцізі түс парған, черешня чистектері тооласханнар. Чоғар көрібіссе, анда Дина. Аны көріп, хатхырыбысхан, анаң ойлабысхан. Жилин сағыпча: «Арса, Дина полыс пирчең?»

Оймахта ол орын чайладып алған, той хасхлап алған, пазох ончаахтар чах сыххан. Кізілер, аттар, адайлар чахлап салған; сағынча: «Дина килзөк, ағаа тасти пирем».

Че ікінчі күнінде Дина чоғыл. Жилин истіп салған — ат табаннары тігірти түскеннер хайдағ-да кізілер иртізе халғаннар, анаң татарлар мечеть хыринда чыылызып алғаннар, таласчалар, хысхырысчалар, орыстарны адапчалар. Анаң апсахтың үнін ис салған. Чахсы оңнап полбаан ол, че сизін салған, орыстар чағын килібістірлер, татарлар амды хорыхчалар, постарының аулынзар кір килбезіннер, холдағы орыстарны хайди идерін дее пілбинчелер.

Чоохтазып алып, парыбысханнар. Кинетін истіп салған — үстүнде ниме-де сыбдыри түскен. Көрзе — Дина чочайа одыр салтыр, тізектері пазынаң пөзігөк сырайысчалар, мөкейче, мончыхтары салбаңнап, оймах үстүнде чайхалысчалар. Харахтары, чылтызахтар ла чіли, чалтырасчалар. Сол ниизінің істінең өскі сүдінең иткен көптіргезек сығар киліп, ағаа тасты пирген. Жилин алып алған, чоохтапча:

— Ноға үр чох полғазың? Мин, тізең, сағаа ончаақхатар чаххлап салғам. Мына, тутхла! — Динаа ончааларын пірернең тастаан, анзы пазын чайхапча, оларзар көрбинче.

— Кирек чоғыл! — тіпче. Тапсабин одырып алып, чоохтапча: — Иван, сині өдір саларға итчелер. — Позы поэнының мойнынзар көзітче.

— Кем өдірерге итче?

— Пабам, ағаа апсахтар чоохтапчалар, мин, тізең, сині аяпчам.

Жилин тіпче:

— Син мині аяпча ползаң, мағаа пірее узун ағас ағыл пир.

Дина пазын чайхапча, «чарабас» тіп. Жилин, аяларын піріктіре тудып, ағаа пазырынча.

— Дина, чахсы идіп. Динацах, ағыл пир.

— Чарабас, — тіпче, — көр саларлар, прайзы ибде. — Анаң парыбысхан.

Иирде Жилин одырча, сағынча: «Ниме полар ни?» Үстүнзер харап салча. Чылтыстар көрінглепчелер, че ай ам даа сыххалах. Мулла хысхырыбысхан, анаң сымзырых пол парған. Жилин сабыхсып таа парыбысхан, сағынча: «Хыс хорых салар» тіп.

Кинетін аның пазына той тоолап парған, чоғар көрібіс-

се — узун сыра оймахтың хырина урунча. Иди урунып, урунып, анаң оймахсар тўс сыххан, чылып ла одырча. Өрін парған Жилин, холнаң хаап, түзіріп алған; чоон сыра. Ол мының алнындох пу сыраны ээзінің тура хыры үстүнде көрген полған.

Чоғар көрібіскен: чылтыстар пөзік тигірде чылтырасчалар, оймах хыринда, тізең, хоосхани ла чіли, Динаның харахтары харасхыда чарыпчалар. Сырайын ол оймахтың хыринзар мөкейіп, сыбыранча:

— Иван, Иван! — Позы, тізең, холларын сырайы хыринда пулғастырча, «ағырин» тіп.

— Ниме? — тіпче Жилин.

— Прайзы парыбысханнар, ибде ікөлең не.

Жилин чоохтапча:

— Че Костылин, параң, халғанцы хати сынан көрең; мин сағаа сығарға полыс пирем.

Костылин истерге дее хынминча.

— Чох, — тіпче, — мағаа мыннаң сығып аларға киліспес, неке. Хайдар мин парып алам, пасха наныма айланып аларға даа күс чохта?

— Че, андағда анымчох, хомай сағынма. — Костылиннең охсанызып алған.

Сыраа тудынып алған, Динаа аның пір пазын пик тударға чыхып, чоғар сығып пастаан. Ікіңе хати нандыра чыл парған — колодка харығ полған. Костылин ағаа көмес хабас пиргенөк — іди хайди-полза ол оймахтаң сығып алған. Дина аны, көгенегінең хаап алып, холыцахтарынаң пар-чох күзінең тартча, поэы хатхырча.

Жилин, сыраны хаап алып, чоохтапча:

— Мыны орынзар апар сал, Дина, хабын салзалар — сохтырарзың.

Дина сыраны апарыбысхан, Жилин, тізең, тағ индіре пар сыххан. Чікім хая алтынзар түзіп алып, чітіг тас таап алған, колодказының замогын ходыр сыххан. Замогы, тізең, пик, пір дее талап полбинча, талирға даа изі чоғыл. Иссе — кем-де тағзартын чүгүрче, ниик атығып ала. Сағынча: «Пазох Дина, полцаң, арса». Дина ойлап килген, тас алып алған, тіпче:

— Хайдах мин.

Тізектене одырып алған, ходыр сыххан. Холыңахтары, сырғайыңахтар ла осхас, ніскечектер, күзіңегі дее хысха. Тазын тастабысхан, ылғапча. Жилин пазох поэзы чапсынған. Дина, тізең, аның хыринда чочайа одырып алып, аны иңнілеріңең тутча. Жилин хайбағыныбысхан, көрзе — сол хыринда тағ озаринзар хызыл таң көйібістір. Ай сығып одыр. «Че, — сағынча, — ай сыххалахта ойымны тобырып аларға кирек, арыға чидіп аларға». Тур килген, тазын тастабысхан. Колодкалығ даа полза, парарға кирек.

— Анымқох, — тіпче, — Динаңах. Өлгенче сині унду-баспын.

Дина ағаа тыыныбысхан, холларынаң харбаластырча, көптіргестерін ағаа хайдар сух пирцең орын тілепче. Алып алған ол көптіргестерні.

— Алғыстапчам, — тіпче, — хыйғаңах. Кем сағаа мин чохта онцааңахтар чах пирер? — Пазын аның сыйбастырыбысхан.

Дина ылғабысхан, сырайын холларынаң чаба тудынып, тағ үстүнзер чүгүрген, өскічек ле чіли, атығып ала. Харасхыда монқыхтары арғазындағы сүрместерінде сығдырасханы ла истілче.

Жилин кірөстеніп алған, сығдырабазын тіп, колодкадағы замогын холнаң хаап алған, чолца пар сыххан, азағын сөзірче, поэзы ай сыхчатхан таңзар ла көр салча. Чолын ол таңып салған. Көнізіңең парза, сигісче верста полар. Ай сыхханца арыға ла чидіп аларға кирек. Сууңахты ол кизіп алған; тағ кистіндегі чарых хазарыбысхан. Ойымца парча, поэзы хайбағынып одырча: ай ам даа көрінгелек пе. Таң чарых полып, ойымның пір сари чарыхтаң чарых ла полып одырған. Көлеткі тағ индіре чыл парып одырча, прай андар ла чағыннап одырча.

Парчадып, Жилин көлеткіңең не хада парып одырча. Ол маңзырапча, ай, тізең, аннаңоң табырах сығып одырча; оң сархында даа тағ пастары чарып сыхханнар. Арыға чит париганда, ай тағлар озаринаң сыға салған — ибіре, күнөрткідегі ле осхас, чап-чарых пол парған. Ағастарда прай пүрлер көрінчелер. Тағларда амыр, чарых; прай нима өліг ле осхас. Алтында сууңах сорлапчатханы ла истілче.

Арыға чидіп алған — пірдеезі урунмады. Арығда Жилин харасхы арах орын таап алған, тынанып аларға одырыбысхан.

Тынанып алған, көптіргес чібіскен. Тас таап алып, пазох колодказын оода саап сыххан. Холларын прай ағыртып алған, че талап полбаан. Тур киліп, чолца пар сыххан. Пір верстаца парған, күзі тоозылыбысхан — азахтары сыстасча. Онца хаалағ идіп, турыбысча. «Паза итчең ондай чоғыл, — сағынча, — нинче күзім читкенче, парчадам. Пір ле одырзам, паза тур полбассым. Крепостьха чит полбассым, таң чарып парзох, арығда чадыбызам, күнөрткізін иртіріп алам, хараазын пазох парам».

Хараа тооза парған. Ікі чалаң татар ла урунған, че Жилин, оларны оортахтынох истіп салып, ағастар аразында чазын халған.

Ай пүлестелібіскен, арчы түс парған, чарых поларға чөр, Жилин, тізең, арығ хазына читкелек. «Че, — сағынча, — ам даа отыс хаалағ иртіп алам, арығзар кіріп, одырып алам». Отыс хаалағ ирткенде, көрче — арығ тоозылча. Хырина сых килген — чап-чарых; аяда ла чіли, аның алнында чазы чадыр паза крепость турча, сол саринда, тағ алтында, чағында оттар көйчелер, усчалар, түдүн чир паарли төзелче, от хыринда кізілер одырғлапча.

Чахсы иде көрібіскенде — мылтыхтар чылтырасча, — казактар, солдаттар.

Өрін парған Жилин, халғанцы күзін чыынып алып, тағ индіре пар сыххан. Позы, тізең, сағынча: «Худай чарлыхтырзын міні андағ үлүстең, сынап мында, арығ чазыда, міні пірее чалаң татар көр салза, чағын даа полза, тис ойлап полбассың».

Іди ле сағынғандох — көрзе: сол хыриндағы төң үстүнде үс чалаң татар тур салтырлар, ікіче ле десятинада полар. Аны көр салып, Жилинзер үкүс салғаннар. Чүрегі аның сах андох үзіл парған чіли пілдір халған. Холларын пулғастырып, позының кізілеріне нинче пар күзінең хысхыр сыххан:

— Харындастар! улызыңар! харындастар!

Пістіңнер истіп салғаннар. Чалаң казактар, сыға хонып,

Жилинзер ойлат сыхханнар — татарларның чолын тоғыр хаап.

Казактарға ырах, татарларға, тізең, чағын. Жилин дее, халғанчы кўзін чыып алып, колодказын холынаң тудып алып, казактарзар чўгўрче, позы позын пілінминче, кірөстенче, хысхырча:

— Харындастар! харындастар! харындастар!

Казактар он писче кізі полғаннар.

Татарлар хорығыбысханнар — читкелектөк тохтаглабысханнар. Жилин казактарзар ойлап килген.

Казактар аны ибірібіскеннер, сурапчалар: кемзің, хайдағ кізізің, хайдаңзың? Жилин, тізең, позы позын даа оңнабинча, ылғапча, ол ла пір сөсті чоохтапча:

— Харындастар! харындастар!

Солдаттар, сыға хонып, Жилинзер чабарас парғаннар; піреезі ағаа халас пирче, піреезі каша, піреезі араға; піреезі аны шинельінең чапхан, піреезі колодказын тали сапхан.

Офицерлер аны, танып салып, крепостьсар тарт парғаннар. Солдаттар өрін парғаннар, арғыстары Жилинзер чыылыс килгеннер.

Чоохтап пирген Жилин, хайди прай ниме полғанын, анаң чооғын тоос салған мындағ сөстернең:

— Іди ибімзер чөр килдім, хоных хоныбох салғам! Чох, анзы минің ўлўзім нимес одыр.

Анаң ол службазын апарарға Кавказтох халтыр. Костылинні, тізең, паза пір ай пазында ла пис муңа толып алғаннар. Сала ла тыннығ тартып килгеннер.

БАСНЯЛАР НЫМАХТАР

КҮРКҮ ПАЗА ТҮЛГҮЧЕК

Н ы м а х

Күркү ағаста одырчатхан. Түлгүчек аныңзар пас килген, чоох пастапча:

— Изен, күркү нанцыцах, синің үніңең истіп салып, сағаа тоғазып аларға килдім.

— Алғыс ползын, — нандырча күркү.

Түлгүчек испеен улыбысхан, тіпче:

— Ниме айтчазың? Испинчем. Син, күркүчек, нанцыца-
ғым минің, пеер түзерціксің, отча пас чөрерціксің, миннең
чоохтазарчыхсың, ағастаң сині ис полбинчам.

Күркү нандырча:

— Отсар түзерге хорыхчам. Піске, хустарға, чирце чө-
рерге хорғыстығ.

— Алай син миннең хорыхказың ма? — тіпче тұлгүчек.

— Синнең дее полбаза, пасха аңнардаң хорыхчам, — теен кўркў. — Хайдағ ла полза аңнар полчалар.

— Чох, кўркўчек нанцым, пўўл чарадығ алылған — прай чирде амыр чуртирға. Амды аңнар удур-төдір чииспинчелер.

— Анзы маңат, — теен кўркў, — тігіне адайлар чўгўріс-челер, иргі оңдайнаң полған полза, сағаа тизіп ойлирға кирек полған, амды, тізең, сағаа хорыхчаң ниме чоғыл.

Тўлгүчек адайлардаңар ис салған, хулахтарын устайты-бысхан, тизерге сағыныбысхан.

— Хайдар син? — тіпче кўркўчек. — Пўўл чарадығ сых-хан ноза, адайлар теңместер.

— Кем пілер оларны! — нандырған тўлгүчек. — Арса, олар ол чарадығны испееннер дее.

Тизібіскен.

ПҮҮР ПАЗА ТИИН

Тиин, салаадаң салааға сегірчедіп, узупчатхан пүүрнің ұстүне напли ла түскен. Пүүр тура хонған, аны чібізерге иткен.

Тиин алдан сыххан:

— Позыдыбыс мині.

— Чахсы, мин сині позыдыбызам, че син мағаа чоохтап пир, ноға сірер, тииннер, андағ көглігзер. Мағаа хақан даа әрістіг, а сірерні көрзең, сірер анда өөр ойнаплачазар, сегірчезер.

Тиин нандырған:

— Мині пурнада ағассар позыдыбыс, андартын сағаа чоохтирбын, а піди мин синнең хорыхчам.

Пүүр салыбысхан, тиин ағасха сых парған, андартын теен:

— Син тарынчахсың, аннаңар сағаа эрістіг. Чабалың
синің чўреең өртепче. Піс, тізең, чағбан паарлығбыс, пірдее-
зіне хомай итпинчебіс, аннаңар ачых-чарых көңілігіс.

КҮСКЕЛЕР

Күскелерге хоосха чуртас пирбинібіскен. Күннің сай ікі-
ўсті чіп ле салча. Пірсінде күскелер, чыылызып алып, хайди
хоосханаң ос халарын ўзўр сыхханнар. Чўптескеннер, чўп-
тескеннер, пір дее ниме сағын полбааннар.

Андада пір күскеңек тіпче:

— Мин сірерге хайди хоосхадаң арачыланарын чоохтап
пирербін. Піс пілбинчебіс, хақан ол піссер килче, аннаңар хы-
рылчабыс. Хоосханың мойнына хоңыро кизірт саларға кирек,
ол хоғдыразын. Андада, ол піссер чағыннапчатсох, піске
истілер, піс тизерге маңнанарбыс.

— Іди чахсы поларцых, — теен кирі күске, — че кемге-де
аны хоосхаа кизірттерге кирек. Син чахсы сағынып алғазың,
че палғап салзаң хоңыроны хоосханың мойнына, андада са-
ғаа алғызыбыс читіrerбіс.

ПҮҮР ПАЗА АДАЙ

Арых пүүр, аал хыринда чөрчедіп, симіс адайға тоғас парған. Пүүр адайдаң сурған:

— Чоохтадах, адай, сірер азыралны хайдаң алчазар?

Адай нандырған:

— Піске кізілер пирчелер.

— Сірер сидік тоғыс толдырчазар, неке?

Адай теен:

— Чох, пістің тоғызыбыс аар нимес. Пістің киреебіс мындағ — хараазын чурт хадарарға.

— Ана аның на үчүн сірерні піди азырапчалар ба? — сурған пүүр. — Мин сағам даа ол тоғысты толдырарға парарчыхпын: піске, пүүрлерге, азырал табарға сидік.

— Хайди идер, кил, — нандырған адай. — Эзім сині дее ідөк азырир.

Пүүр, уғаа өрін парып, адайнаң хада кізілерзер тоғысха кірерге парған.

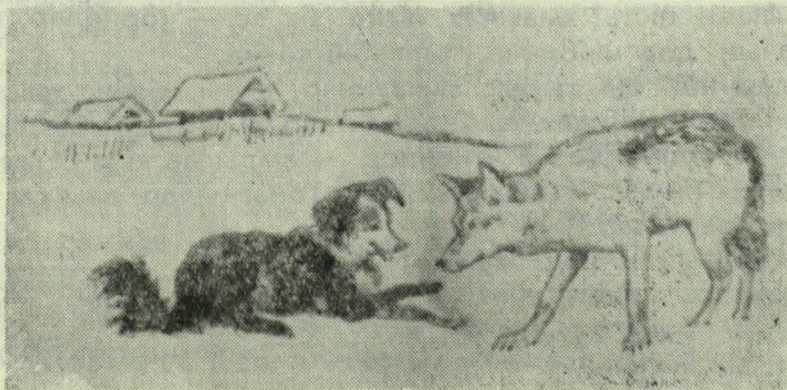
Халхаа кір тее одырып, адайның мойнындағы түктері чызыл парғанын көр салған. Ол сурыбысхан:

— Адай, а синің пу хайди полған?

— Онағы ла, — нандырған адай.

— Онағы ла, кинчі орны. Мин күнөрте кинчіде одырчам ноза, ана кинчі мойнымдағы түкті чыс салған.

— Че андағда, адай, анымчо, — теен пүүр. — Кізілерзер тоғынарға парбаспын. Саңай даа симіс полбим, че пос чуртирбын.

ХЫЗЫЦАХ ПАЗА ТОНАҒЧЫЛАР

Н ы м а х

Пір хызыцах чазыда інек хадарчатхан. Тонағчылар, киліп, хызыцахты хада апарыбысханнар. Тонағчылар, хызыцахты арығдағы туразар ағыл киліп, ағаа чіцең ниме идерге, иб істін арығлирға, ниме-ноо тігерге чахааннар. Хызыцах тонағчыларнаң хада чуртаан, оларға тоғынған, хайди тизіп алцаан пілбеен. Хақан тонағчылар пірее чирзер парчатсалар, олар хызыцахты пиктеп салцаңнар. Пірсінде прай тонағчылар парыбысханнар, хызыцахты чалғызаан артыс салғаннар. Ол сызыр ағыл килген, сызырнаң көклө идібіскен, ағаа поэының кип-азаан кизіртбіскен, көзенек хыринда одырт салған. Поэы, тізең, мөөтнең сыланыбысхан, тўк-тахха аар-пеер тоғыланыбысхан, хорғыстығ хусха төөй пол парған. Ол көзенектең сығара сегірібіскен, чўгўр сыххан. Чолға наа ла сых киліп, көрзе, — ағаа удур тонағчылар килчелер.

Тонағчылар аны таныбааннар, сурчалар:

— Харанды, пістің хызыцах ниме итче?

Хызыцах, тізең, нандырча:

— Ол чуупча, чіцең ниме итче, тағыранча, көзенек алнында сайбағчыларны сағыпча.

Поэы уламох табырах ўкўс салған.

Тонағчылар иблерінзер килгеннер, көрчелер — көзенек алнында кем-де одырча.

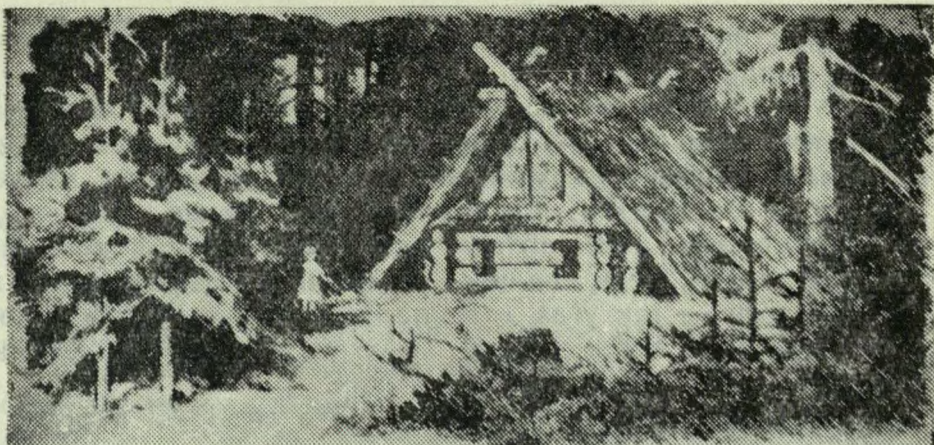
Олар, пастарын икіп ала, тіпчелер:

— Изен, пістің хызыцах, піске ізік ас, — көрчелер, хызыцах пазын даа икібинче, тапсабиндаача.

Олар көклөні хырыс сыхханнар, анзы, тізең, хыймырабиндаача, тапсабиндаача. Андада олар ізік ходырыбысханнар, хызыцахты өдірібізерге иткеннер — амды ла көр салғаннар, пу хызыцах нимес, а сызыр көклө. Тонағчылар, аны тастабызып, чоохтасчалар:

— Хызыцах пісті хаңыртыбысты!

Хызыцах, тізең, суға читкен, чуунып алған, ибінзер килген.

ЎС АБА

Н ы м а х

Пир хызыцах ибінең арығзар парған. Арығда ол астых парған, ибінзер чол тілеп сыххан, че таппаан, турацахха урун парған.

Ізік азых полған; ол ізіктең пахлап көрген — турацахта пирдеезі чоғыл, андар кірген. Ол турацахта ўс аба чуртаан. Пірсі ада аба полған, аны Михаил Иванович тіп адачаңнар. Ол чоон паза тўгдўр полған. Пірсі ине аба полған, аның ады Настасья Петровна полған. Ўзінцізі кічицек абацах полған, аны Мишацах тіцеңнер. Абалар ибде чох полғаннар, олар арығча кўлеттирге парыбысханнар.

Турацахта ікі комната полған: пірсі азыранчаң, пірсі узучаң. Хызыцах азыранчаанзар кір килген, анда столда ўгўреліг ўс аях көр салған. Пастағы аяғы, уғаа улии, Михайла Ивановичти полған. Ікінці аяғы, сала кічи, Настасья Петровнани; ўзінцізі, тигір көк аяғас, Мишацахти. Полған на аях хыринда самнах чатхан: чоон, ортымах паза кічицек.

Хызыцах иң чоон самнағын алып алған паза иң чоон аяхтаң чіп көрген; анаң ортымах самнахты алып алған, ортын аяхтаң чіп көрген; анаң, кічицек самнағасты алып алып, тигір

көк аяғастаң іс көрген, Мишацахтың үгүрезі ағаа прайзынаң артых пілдір парған.

Хызыцахтың одырары килібіскен, көрзе, стол хыринда ўс одырчих: пірсі чоон — Михайла Ивановичти, сала кічиі — Настасья Петровнани, ўзінцізі, кічицек, тигір көк падускацахтығ — Мишацахти. Ол иң чоонына сығарға кўстенген, че аңдарыл парған; анаң ортын одырчихха одыр көрген, анда изі чох полған; анаң кічицек одырчихха одырыбысхан, хатхырыбысхан — іди ұғаа истіг полған. Ол тигір көк аяғасты тізегінзер алып алған, азыран сыххан. Мўннi тооза ізібіскен, одырчихта аар-пеер чайхан сыххан.

Одырчих оодыл парған, ол полға аңдарыл парған. Тур киліп, одырчихты турғыс салған, узучаң комнатазар парған. Анда ўс орған турған: пірсі, чооны — Михайла Ивановичти, ікінцізі, ортымағы — Настасья Петровнани, ўзінцізі, кічиі — Мишацахти. Хызыцах улиинзар чат көрген, ағаа най ағылах полған; ортынынзар чатхан — най пөзік полған: кічицегінзер чатхан — орғанах ағаа ла киліскек полған, ол узубысхан.

Абалар, тізең, иблерінзер астап парып килгеннер паза азыранарға сағынғаннар. Чоон аба поэының аяғын алған, көрібіскен, чабал табыснаң орли тўскен:

— КЕМ МИНИҢ АЯҒЫМНАҢ АЗЫРАНҒАН?

Настасья Петровна поэының аяғын көрібіскен, сала ағырин арах ыыраныбысхан:

— КЕМ МИНИҢ АЯҒЫМНАҢ ЧЕЕН?

А Мишацах, хуруғ аяғын көр салып, нискецек ўннең сыыхтаан:

— КЕМ МИНИҢ АЯҒЫМНАҢ АЗЫРАНҒАН, ЧИИСТІ ТООЗА ЧІБІСКЕН?

Михайла Иваныч, поэының одырчығынзар көрібізіп, хорғыстығ ўннең орлабысхан.

— КЕМ МИНИҢ ОДЫРЧЫҒЫМДА ОДЫРҒАН ПАЗА АНЫ ОРНЫНАҢ ТИБІРЕДІБІСКЕН?

Настасья Петровна поэының одырчығынзар көрібіскен, сала ағырин арах ыыранған:

— КЕМ, МИНИҢ ОДЫРЧЫҒЫМДА ОДЫРЫП, АНЫ ОРНЫНАҢ ТИБІРЕДІБІСКЕН?

Мишацах поэының оодыл парған одырчығын көр салған, сыыхтабысхан:

— КЕМ, МИНИҢ ОДЫРЧЫҒЫМДА ОДЫРЫП, АНЫ ООТ САЛҒАН?

Абалар узучаң комнатазар парғаннар.

— КЕМ МИНИҢ ТӨЗЕГІМДЕ ЧАТХАН ПАЗА АНЫ УУП САЛҒАН? — Михайла Иваныч хорғыстыҕ үннең ыыранған.

— КЕМ МИНИҢ ТӨЗЕГІМДЕ ЧАТХАН ПАЗА АНЫ УУП САЛҒАН? — Настасья Петровна сала ағырин арах ыыранған.

Мишацах, тізең, сіреечек турғызып алып, поэның орғанағынзар сығып, ніскечек үннең сыыхтаан:

— КЕМ МИНИҢ ОРҒАНЫМДА ЧАТХАН?

Кинетін ол хызыцахты көр салған, кисклеттір париған на чіли, сыыхтап сыххан:

— МЫНА ОЛ! ТУТ, ТУТ! МЫНА ОЛ! МЫНА ОЛ! ИУ-У-ИУ! ТУТ!

Ол аны ызырыбызарға иткен. Хызыцах харахтарын азыбысхан, абаларны көр салып, көзенексер үкүс салған. Көзенек азых полған, хызыцах аннаң сығара сегірібіскен, тизібіскен. Абалар ағаа чит полбааннар.

ОБЕЗЬЯНА ПАЗА ГОРОХ

Б а с н я

Обезьяна ікі оозына толдыра горох апарчатхан. Пір гороғас холынаң посхын парған; обезьяна аны алып аларға харасхан, чибіргі гороғас тооладыбысхан. Оларны теерерге чапсынчам тіп, прайзын чайыбысхан. Андада ол тарын парған, прай горохты чая тастабызып, тизібіскен.

ЛИПУНЯЧАХ

Н ы м а х

Апсах-иней чуртаан полғаннар. Оларның палалары чоҳ полған. Пірсінде апсах хыра тартарға парыбысхан, инейі, тізең, ибде плинелер идерге халған. Плинелер идіп алып, инейек тіпче:

— Оолағыбыс пар полған полза, ол пабазына плинелер апар пирерцік, амды кемнең мин аны ызыбызам?

Кинетін хлопоктаң кічицек оолағас сых килген, анаң тіпче:

— Изен, іңеңеем!

А инейек тіпче:

— Син, оолағым, хайдаң сыхтың, адың кем?

А оолағы тіпче:

— Син, іңеңеем, хлопогасты, иріп алып, столбацахсар сал салғазың, мин аннаң сыххам. Адым мінің Липуняцах. Іңеңеем, плинелерні пеер пирдек, пабама апар пирим.

Өрекенек чоохтапча:

— Читір поларзың ма, Липуняцах?

— Читірем, іңеңеем...

Инейек плинелерні түүнцекке палғап пирген, оолағына пирібіскен. Липуняцах түүнцекті алып алған, чазызар чүгүрібіскен.

Чолда ағаа улуғ тыло учурап парған; ол хысхырча:

— Пабацаам, пабацаам, міні тыло азырыбыс. Мин сағаа плинелер ағылдым.

Апсах хырадаң исче, кем-де аны хығырча, оолағына удур парған, тыло азыра көдіріп, сурча:

— Хайдаңзың син, оолағым?

А оолағы нандырча:

— Мин, пабацаам, хлопоктаң төреем, — пабазына плинелер пирген.

Апсах иртенгізін азыранарға одырыбысхан, а оолағы тіпче:

— Пабацаам, пирдек, мин хыра тартим.

Апсах нандырча:

— Синің хыра тартарға күзің читпес.

Липуняцах, тізең, ағас салдаа тыыныбысхан, хыра тарт сыххан. Позы тартча, поэюх ырлапча.

Ол хыра хастада пай иртчеткен. Көрче — апсах азыранча, ат хыра тартча. Пай каретазынаң сых килген, апсахха тіпче:

— Апсах, хайди синің адың чалғысхан хыра тартып алча?

Апсах нандырча:

— Минің анда оолах тартыпча, олох ырлапча.

Пай чағын пас килген, ырны ис салып, Липуняцахты көр салған.

Пай тіпче:

— Апсах! Оолахты мағаа садыбыс.

Апсах ынабинча:

— Чох, мағаа садарға чарабас, минің ол чалғысхан на.

А Липуняцах апсахха тіпче:

— Садыбыс, пабацаам, мин аннаң тизібізем.

Ирен оолахты чүс салковайға садыбысхан. Пай ахчазын пирібіскен, оолахты алып алған, пладыцахха ораап алған, ізебіне сүх салған. Пай, ибінзер чидіп, ипчізіне чоохтапча:

— Мин сағаа өрініс ағылдым.

Ипчізі тіпче:

— Көзіт, нимедір?

Пай ізебінең пладыцахты сығар килген, чая тудыбысхан, че пладыцахта пір дее ниме чоғыл. Липуняцах хачанох пабазынзар тизібіскен.

ҮГРЕДІГЛІГ ООЛ

Басня

Оолғы городтаң пабазынзар аалзар ааллап килген. Па-
базы теен:

— Пүүн мағаа от тырбирға полызарзың, тырбос алып ал.

Оолғының, тізең, тоғынары килбинче, аннаңар ол тіпче:

— Мин наукаларға үгренгем, ирен сөстерін прай ундут
салғам: нимедір ол тырбос?

Сиден істінде пасхандох, тырбосха пазыбысхан; анзы
аны хамағынаң саап пар килген.

Андада ол тырбос нима полчатханын сағысха кир килген,
хамағын тудына, тіпче:

— Хайдағ ла алығ мында тырбос тастабысхан!

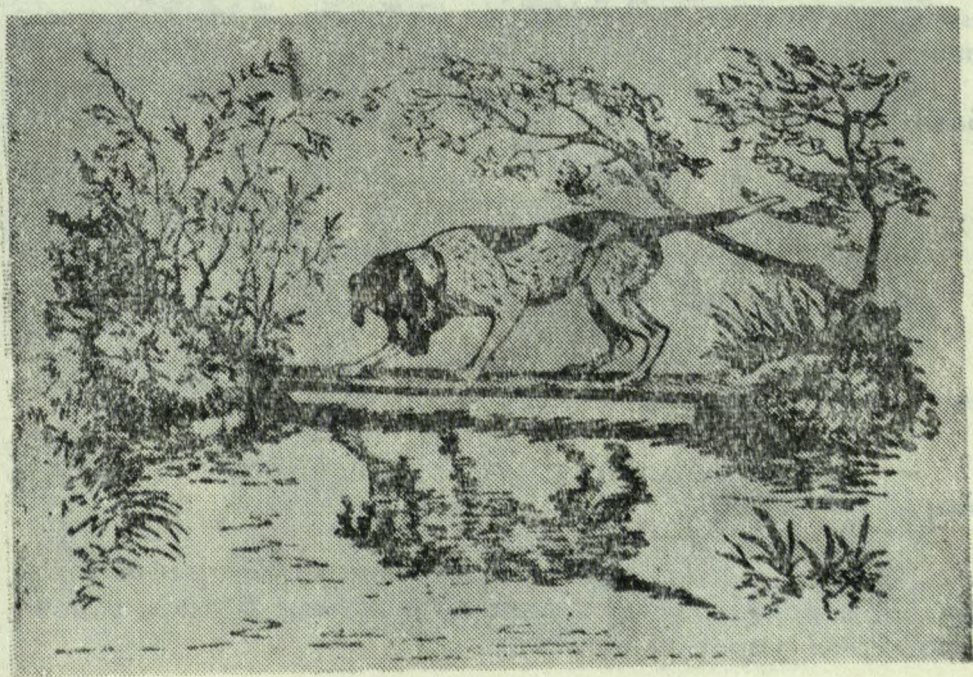
АРТЫНЧАХ

Басня

Ікі кізі хада чолча парчатханнар. Оларның полғаны ла иңнінде артынчах апарчатхан. Пір кізізі чол тооза тынанмин парған, а пірсі тохтап ла турған, артынчағын түзіріп, тына-нарға одырған. Че ағаа артынчағын чирдең көдірерге паза иңніне саларға кирек полған. Артынчағын түзіргені түзірбин парғанынаң артығох майых парған.

АДАЙ ПАЗА АНЫҢ КӨЛЕГІ

Адай чардыцахча суғ кисчеткен, ахсында, тізең, ит хаап парчатхан. Позын суғда көр салған, сағынча, анда пасха адай ит хаап парир, — позының идін тастабысхан, тігі адайнин пылазарға тыыныбысхан: ол ит пір дее чох полған, позынин, тізең, салғах ағыс парыбысхан.

ШАТ ПАЗА ДОН

Н ы м а х

Иван апсахтың ікі оолғы полған: Шат Иваныч паза Дон Иваныч. Шат Иваныч улуғ харындазы полған; ол кўстіг паза чоон полған, Дон Иваныч, тізең, кічиі паза сала чазығ арах полған. Пабалары, полғанына ла чол көзіт пиріп, чооғын истерге чахаан. Шат Иваныч пабазының чооғын испеен, көзіткен чолца парбаан, астых парып, чіт парған. Дон Иванныч, тізең, пабазының чооғынаң сыхпаан, пабазы хайдар парарға чахаан, андар чол тутхан. Ол прай Россияны тобырған, сабға сыххан.

Тула губерниязында, Епифан уездте, «Иван-көл» аал пар, ол аалның істінде көл турча. Көлде ікі-пасха саринзар ікі сууцах ахча. Пір сууцағы уғаа нискечек, аны азыра алтабызарға чарир. Ол сууцахты Дон тіпчелер. Пір сууцағы чалбах, аны Шат тіп адапчалар.

Дон көні ахча, чалбахтаң чалбах ла полып одырча.

Шат пір саринаң пір саринзар толғалча. Дон прай Россияны иртібіскен, Азов талайына кірібіскен. Анда палых көп паза баркалар, пароходтар чөрчелер.

Шат толғалған-толғалған, Тула губерниязынаң сых полбаан, Упу суға кір парған.

ПҮҮР ТОЗЫН АРАЗЫНДА

Б а с н я

Пүүр, өөрдең хой тудып аларға хынып, хойлар көдірчеткен тозын аныңзар килзін тіп, чилге удур пар сыххан.

Хадағчы адай, аны көр салып, тіпче:

— Тикке ле син, пүүр, тозын аразында чөрчезің, харахтарың ағырыбызар.

Пүүр, тізең, нандырча:

— А-кай, адайах, мінің хыялым ноза ол, харахтарым хацанох ағырчалар, а чоохтапчалар — хойлар өөрінің тозыны харахтарны маңат имнепчелер.

САД ӨСКІРЦЕҢ КІЗІ ПАЗА АНЫҢ ООЛЛАРЫ

Басня

Сад өскірцең кизи оолларын поэныың тоғызына үгрет саларға сағынған. Ұрир алнында, оларны хығырып алып, чоохтаан:

— Палаларым, хақан мин тоозыл парзам, виноград сaдында ниме чазырылғанын тілеп көріңер.

Палалары анда ис-пай полар тіп сағынғаннар, аннаңар пабалары үреен соонда, ол чирні прай хас салғаннар. Ис-пай таппааннар, че чирні уғаа маңат нымзат салғаннар—ниме-ноо уламох чахсы өс сыххан. Ана іди олар пайып парғаннар.

ҰС ХАЛАЗЫҚАХ ПАЗА ПІР БАРАНКА

Б а с н я

Пір иреннің азыранары килібіскен. Ол пір халазыцах садып алған, чібіскен; ам даа азыранары килче. Ол пазох пір халазыцах садып алған, чібіскен; ам даа азыранары килче. Соонаң ол баранкалар садып алған, пірні чібізіп, тос парған. Андада ирен, позын пазынаң саап пар киліп, теен:

— Пок, хайдағ алығбын! Ноға тикке ле ол син халазыцах чіп салғам? Мағаа пастағызынох пір баранка чібізерге кирек полған.

ХОЗАННАР ПАЗА ПАҒАЛАР

Пірсінде хозаннар, чыылызып алып, постарының чуртазына хомзын сыхханнар:

— Кізілер дее, адайлар даа, киикчіннер дее, пасха даа аңнар пісті өдірчелер. Хорығып ала чуртаанца паза ирееленгенце, пір хати өл парза, артых полар. Суға пурлуғыбызаңар!

Хозаннар көлзер суға патыбызарға ойлас сыхханнар. Пағалар, оларны истіп салып, суғзар пылчых-палчых ла пола халғаннар. Пір хозан тіпче:

— Тохтаңар, арғыстар! Суға кірерге маңзырабаңар; піди көргенде, пағаларның чуртазы пістинең дее хомай: олар пістең дее хорыхчалар.

ПАБА ПАЗА ООЛЛАРЫ

Басня

Паба оолларына чөптіг ле чуртирға чахыçaң; олар чоо-
ғын испееннер. Андада ол, сыбырғы ағылдырып алып, теен:

— Сындырыңар!

Олар, хайди даа сірензелер, сындыр полбааннар.

— Андада пабалары сыбырғыны саябысхан, пірердең
сындырарға чахығ пирген.

Олар пірердең уғаа оой сындырыбысханнар.

Пабалары оларға тіпче:

— Сірер дее андағохсар: чөптіг чуртазар — сірерге пір-
деезі сыдабас; че харыссар, ал-алынча ползар — сірерні
полғаны ла чиңер.

ВОЛГА ПАЗА ВАЗУЗА

Н ы м а х

Ікі пице полған: Волга паза Вазуза. Олар талас сыхханнар, кем оларның хыйға паза кем артых чуртир.

Волга теен:

— Нимее піске талазарға — піс частаң чиит нимеспіс, улуғбыс. Таңда иртен иртөк сығыбызаң, полғаныбыс ла поэбыстың чолынча парар; андада көрербіс, кем пістің ікібістең табырах парар паза Хвалын хан чиріне пурун чидер.

Вазуза чөпке кірген, че Волганы алахтырыбысхан. Волга узубысхандох, Вазуза хараазын көні чолца Хвалын хан чирінзер чүгүр сыххан. Волга, усхун парып, пицезі парыбысханын көр салып, табырах таа нимес, ағырин даа нимес алнынзар поэының чолынча чөр сыххан, че Вазузаны сүре чидіп алған.

Вазуза Волганың хатығланарынаң хорых парған, туңмаң поларбын тіп, аны Хвалын чиріне читірерге сурынған. Волга туңмазының пырозын тастаан, аны хада алып алған.

Волга суғ Осташков уездіндегі Волго аалдағы састарнаң пасталча. Анда улуғ нимес хутух пар, андартын Волга ахча. А Вазуза суғ тағлардаң пасталча. Вазуза көні ахча, Волга, тізең, айланча.

Вазузада пус ирте талалып иртче, Волгада орай арах. Че хақан ікі суғ пірікчетсе, Волганың чалбаа отыс хуласча, а Вазуза ам даа ніскечек паза кічицек сууцах. Волга прай Россияны өтіре ўс муң пір чўс алтон пирста иртче паза Хвалын (Каспийской) талайға кірче. Суғ тасчатса, аның чалбаа он ікі пирстаға читче.

ІКІ ХАРЫНДАС

Н ы м а х

Ікі харындас чол көрерге сығыбысханнар. Чарым күнде олар арығда тынанаңға чадыбысханнар. Усхун киліп, көрзе-лер — оларның хыринда тас чатча, ол таста ниме-де пазыл партыр. Олар аны хығырчалар:

«Пү тасты тапхан кізі көні арығзар, күн сығызынзар, парзын. Арығда суғ учурир: ол суғны кизіре чүссін. Анда палалығ тізі абаны көрерзің: абадаң абацахтарны пылап ал, тағзар көні харах-хулах чох тис. Тағда тура көрерзің, ана ол турада ырыс табарзың».

Харындастар пазылған нимені хығырып алғаннар, кічиі тіпче:

— Че хада параң. Арса, ол суғны кизіре чүзібізербіс, абацахтарны тураа читіербіс, хада ырыс таап аларбыс.

Андада улии нандырча:

— Мин арығзар абацахтарға парбаспын. Сағаа андағох чӧп пирчем. Пастағызы: пирдеезі пілбинче — пу таста сын ниме пазылған ма; арса, пу ниме хыныға ла пазылған алай ба піс саба хығырған поларбыс. Ікінцізі: сынап сын полза — арығзар парзабыс таа, хараазы чидізер, піс суғны таппаспыс, астых парарбыс. А суғны таап таа алзабыс чізе, хайди піс аны кизіре чүзіп аларбыс? Арса, ол чалбах паза табырах ахчатхан полар? Ұзінцізі: суғны кизіп тее алзабыс, че абацахтарны инелерінең пылазып алары оой кирек нимес: ол пісті ыра-чара тартыбызар, андада піс ырыс орнына тик ле ӧл халарбыс. Тӧртінцізі: абацахтарны апарыптаассабыс, таға сығара тынағ чох чүгүр полбаспыс. Ӗӧні, тізең, чоохталбаандыр: **хайдағ ырыс піс ол турада табарбыс! Арса, пісті андағ ырыс сағыпча, хайзы піске пір дее кирек чох!**

Кічиі тіпче:

— Мин сағынғанда, андағ нимес. Мыны таста тиктең не паспасчыхтар. Прай ниме іле пазылған. Пастағызы: сынап кӱстен тее кӧрзебіс, піске хыял полбас. Ікінцізі: піс парбазабыс, пірее пасхазы, тастағы пічікті хығырып алып, ырыс таап алар, піс хуруғ халарбыс. Ұзінцізі: тоғынмазаң, кӱстенмезең — чир ӱстӱнде пір дее ниме ӧріндірбинче. Тӧртінцізі: мині пірее нимеден хорыхча тіп сағынмазыннар.

Андада улии тіпче:

— Сӧспекте дее чоохталча: **кӧпке харассаң — асхынағын даа чідір саларзың; паза мындағ: тигірдегі тураны сӧлебе, кӧгізекті холыма пир.**

Кічиі нандырча:

— А мин искем — **пӱӱрлердең хорыхса, арығзар чӧрбеске кирек; паза: чатчатхан тас алтына суғ кірбинче.** Мин сағынғанда, парарға кирек.

Кічиі пар сыххан, улии, тізең, халған.

Кічіг харындазы, арыға кірдӧк, суға урун парған; кизіре чүзібіскен. чар хазында ине аба кӧр салған. Ол узаан. Абацахтарны хапхан, тағзар ӱкӱс салған. Пазына читкендӧк, ағаа удур чон сыхча, аны каретаа одыртыпчалар, городсар апарып, хан ит салғаннар.

Ол пис чыл хан полған. Алтынчы чылында аныңзар чаа-наң пасха хан, аннаң кӱстіг, килген; городын чаалап алған,

аны сүрібіскен. Анда кічіг харындазы пазох чирлер көр чөр сыххан, андада улуғ харындазынзар читкен.

Улуғ харындазы аалда пай даа нимес, чох таа нимес чуртаан. Харындастар, учурас парып, уғаа тың өрін парғаннар паза постарының чуртастарынаңар чоохтап сыхханнар.

Улии тіпче:

— Минің чооғым сын полтыр: мин пу чылларда амыр паза чахсы чуртадым, син, тізең, хан даа полған ползаң, көп ирее көргезің.

Кічии, тізең, нандырча:

— Мин андада арығзар парғаныма ачырғанминчам; амды мағаа хомай даа полза, мағаа чуртазымда сағысха кирцең ниме пар, синің, тізең, сағысха даа кирцең ниме чоғыл.

ПҮҮР ПАЗА ӨСКІ

Басня

Пүөр көрче — тастығ тағда өскі оттап чөрче, ағаа андар чағын кіріп алар оңдай чоғыл; ол ағаа тіпче:

— Син алтынзар түзерчіксің: мында түс арах, оды даа хай-хай тадылығ.

Өскі, тізең, нандырча:

— Син, пүөр, минің азыралымнаңар нимес, поэңның чиизіңнеңер сағысырапчазың — аннаңар мині алтынзар хығырчазың.

ХАЙДИ ИРЕН ХАСТАР ҰЛЕСТІРГЕН

Н ы м а х

Пір чох-чоостың халазы тоозыл партыр. Ол пайзар халас кілірге парарға сағыныбысхан. Андар хуруғ холлығ парбас үчүн, ол хас тудып алған, хаарыбысхан, хада алып алған. Пай, хасты алып алып, иренге тіпче:

— Хас үчүн алғыс сағаа, ирен, че хайди піс синің хазыңны ўлезербіс, мин пілбинчем. Мына мінің ипчім, ікі оолғым, ікі хызым. Хайди піс хасты хомзыныс чох ўлезіп аларбыс?

Ирен тіпче:

— Мин ўлестір пирербін. — Пычах алған, хастың пазын кизібіскен, анаң пайға тіпче: — Син прайзының пазызың, сағаа пазы. — Анаң соон кизіп, пайның ипчізіне пирче: — Сағаа, тіпче, ибде одыарға, иб істін тударға, сағаа соо. — Анаң азахтарын кизібіскен, оолларға пирче: — Сірерге, тіпче, азахтары — пабаңарның чолын пазарзар. — А хыстарға ханаттарын пирген: — Сіпер, тіпче, түрчедең ибдең учуғыбызарзар, мына сірерге пірер ханадахтаң. А халғаны мини полар! — іди тіп, хастың көксін прай алып алған.

Пай хатхырыбысхан, иренге халас паза ахча пирген.

Чох-чоосха пай хас үчүн халас паза ахча пиргенін пай ирен ис салған, пис хас хаарып алған, пайзар парған.

Пай тіпче:

— Хастар үчүн алғыстапчам. Че мына мінің ипчім, ікі оолғым, ікі хызым, прай алтолаңмыс, хайди піс синің хастарыңны тиңни ўлезіп аларбыс?

Пай ирен сағысха түзібіскен, че пір дее ниме сағын полбаан.

Пай чох-чоосты хығыртыбысхан, ўлестірерге чыхыбысхан. Чох-чоос пір хасты алған — ирепчее піріп, тіпче:

— Мына сіпер хастаң хада ўзөлеңзер. — Пірні оолларына пирген: — Сіпер дее, тіпче, ўзөлеңзер. Пірні хыстарына пирче: — Сіпер дее ўзөлеңзер. — Позына, тізең, ікі хас алып алған: — Мына, тіпче, піс тее хастарнаң хада ўзөлеңміс — прайзына тиңни.

Пай хатхырыбысхан, чох-чоосха ахча, халас пирген, пай иренні, тізең, сығара сүрібіскен.

İKİ АРҒЫС

Басня

İкі арғыс арыґча парчатханнар, кинетін оларға удур аба сығара хонған. Пірсі тизіп чүгүрібіскен, ағасха сых парып, чазыныбысхан, ікінцізі, тізең, чолда халған. Паза аның полқаң оңдайы чоғыл — ол, чирге түзіп, чораа өліг улыбысхан.

Аба, андар пас киліп, чыстап сыххан: ол тынминыбысхандаа. Аба сырайын чыстап алған, өліг тіп сағынып, хыя пастырыбысхан.

Хақан аба парыбысханда, тігізі ағастаң түс килген, хатхырча:

— Че, — тіпче, — аба хулааңа ниме чоохтады?

— А ол мағаа піди теен — хыялда арғыстарынаң тисчеткен кізілер — хомай кізілер.

ИРЕН ПАЗА СУҒ ЭЭЗІ

Басня

Ирен палтызын суға түзірібіскен; ачығдаң, суғ хазында одырып алып, ылғап салыбысхан.

Суғ ээзі ис салған, иренні айабысхан, суғдаң алтын палты сығарып, тіпче:

— Пу синің палтың ма?

Ирен тіпче:

— Чох, мини нимес.

Суғ ээзі ағаа пасха, кўмўс палты сығар пирген.

Ирен пазох тіпче:

— Минің палтым нимес.

Андада суғ ээзі ағаа сын палтызын сығар пирген.

Ирен тіпче:

— Мына мынзы минің палтым.

Суғ ээзі ағаа сын чооғы үчўн прай ўс палтыны сыйлап пирген.

Ибізінде ирен арғыстарына палтыларны көзіт пирген, кирек хайди полғанын чоохтап пирген.

Пір ирен ідөк идерге сағыныбысхан: суғзар парған, палтызын өнетін суғзар тастабысхан, чарда одырып, ылғап салыбысхан.

Суғ ээзі алтын палты сығар килген, сурча:

— Пу синің палтың ма?

Ирен өрін парған, чоо хысхырча:

— Мини! Мини!

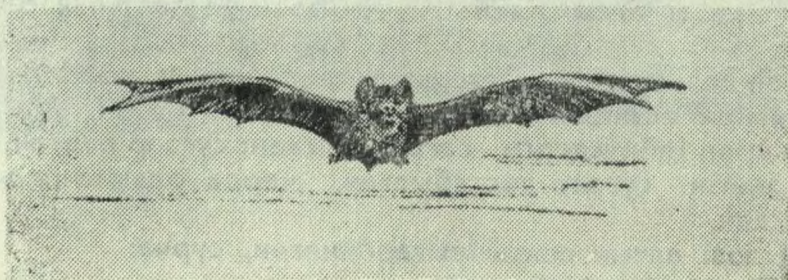
Суғ ээзі ағаа алтын палтыны пирбеен, аның даа палтызын айландырбаан — аның чойы үчўн.

ЧАР ХАНАТ

Пурунғы тустардаң аңнарның паза хустарның аразында улуғ чаа полған. Чар ханат мынзыларына даа, тігілеріне дее хозылбаан, сағаан, кем ас парар.

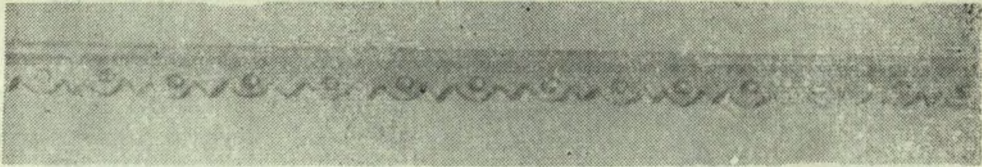
Пастап хустар аңнарны ут сыхханнар, андада чар ханат хустарға хозылыбысхан, оларнаң хада учух чөрген, позын хуспын тіцең, че хақан аңнар хустарны чиң сыхханда, чар ханат аңнарға полыс сыххан. Оларға тістерін, азахтарын, им-чектерін көзіткен, позын аңмын, аңнарға хынчам тіцең. Че соонаң хустар утып алғаннар, андада чар ханат пазох хустарға хозылыбысхан, че хустар аны сүрібіскеннер.

Ағаа амды аңнарға даа хозыларға чарабас полған, ол тустаң пеер чар ханат хайда ла полза чазын чөрче, харасхыда ла учух чөрче, аңнарға даа, хустарға даа хозылбинча.

ЛЕВ ТОЛСТОЙ
паза ОЛГАННАР

Л. Н. ТОЛСТОЙНЫҢ ОЛҒАН ТУЗЫ

Писательнің сағысха киргенінең

Төреем мин паза пастағы олған тузымны иртіргем Аяс Ачых (Ясная Поляна) тіп аалда. Іңемні мин пір дее оңнабинчам. Ол үреенде, мағаа пір час чарым на полтыр. Хайдағ-да хайхастығ оңдайнаң, іңемнің пір дее сомы халбиндыр... минің чўреемде аның сағыстағы омазы ла халған, мин аның чахсы ла сарин пілчем, мағаа аннаңар чоохтаан кізілер іңемнің чахсы саринаңар ла чоохтирға харасханнары үчўн нимес, че іңемнің андағ чахсы сарилары сынаң даа көп пар полғаны үчўн полар тіп сағынчам...

Олған тузында іңем чардыхти Москвада, чардыхти аалда чуртаптыр, хыйға, поғда паза көп нимее чаялған кізінең, минің тай ағам полған Волхонскийнең хада...

Тай ағам чурттың уғаа хатығ ээзі тіп саналқаң...

Аның прай чурты, хазаа-хахпағы пик паза истіг ле нимес, че ідөк уғаа сіліг пўдістіг полғаннар. Тура алнында өскірген ағастары андағох полтырлар. Ідөк ол музыкаа тың хынқаң одыр, поэына ла паза іңеме ле ойнадар үчўн, поэының улуғ нимес чахсы оркестрін тутқаң полтыр. Мин көрерге маңнан халғам, хайди липа ағастығ аллеяның пулиинда чалбағы пір ўс хуцахча чоон вяз тіп ағас турқаң, аның ибіре музыканттар одырқаң сіреелер паза пюпитрлер турғызыл парған полғаннар...

Пікіктерінең паза кізілер чоохтарынаң салза, іңемнің чуртазы пабазының ибінде уғаа часкалығ паза чахсы иртіптір.

Тай ағамнаң хада тай іңем иней, аның паза пір хызы — минің чаңам, графиня Александра Ильинична Остен-Сакен, аның холында өскен Пашацах тіп хыс, ікінці чаңам, пістің

ыраххы туғаныбыс, Татьяна Александровна Ергольская, чуртаан полтырлар. Пу Т. А. Ергольская чаçam, тай ағамда өзіп, соонаң поэзияның прай чуртазын минің пабамның ибінде иртірген.

Олғаннардаң піс пизөлең полғабыс: Николай, Сергей, Дмитрий, мин — кішіглері, паза кішіг хыс туңмам Машацах...

Пабам кішігден сығара іце-пабазының чалғыс ла оолғы полтыр... 12 чылда пабама он читі час толтыр, анаң ол, іце-пабазы хорығып, хындырбин, сайғазалар даа, военнай тоғысха кірібістір... Ол 13-14 чыллардағы чөрістерде араластыр, 14 чылда, хайда-да Германияда нымысха курьер полип парып, французтарның хольна кір партыр, анаң 15 чылда ла, хақан пістің войсколар Парижха кіргенде ле, андартын поэзия алтыр...

Чаа соонда пабам, военнай тоғысха хынминыбызып, тынаға сығып, Казаньзар килтір. Анда чохсырап парған улуғ ағам губернатор полчаттыр... Улуғ ағам андох, Казаньда, түрчедең үрептір, пабам, тізең, аның соонда алымнарын даа төленцең ахказы чох чат халтыр, пай чуртирға көнік парған кири іцезінең, ікі чачаларынаң хада. Анчада аны минің іцемнең хондыр салтырлар, анаң ол, Аяс Ачых аалзар көзіп, іцемнең тоғыс чыл чуртаан соонда, іцем үреп, өкіс чат халып, мин пілерде, піснең хада чуртаан...

Ибде пабам, хонығында хайынып, піснең, олғаннарнаң, айғасханынаң пасха, пічік көп хығырцаң полған. Ол библиоте-ка чығцаң, анда көбізін француз писательлерінің книгалары, историядаңар, чир-чаяннаңар тоғыстар полғаннар...

Сағызыма кірче, хайди ол піссер, алтындағы хадыл тура-зар, киліп, хоостар хоостағлацаң, олар піске уғаа маңат пілдірцеңнер.

Сағызыма кірче, хайди ол пірсінде мині Пушкиннің «Талайға» паза «Наполеонға» тіп стихтарын хығыртхан. Мин оларны, хынып, пічіксер көрбин, чоохтирға үрген салған полғам. Ол стихтарның пастағы сөстері хулаамда ам даа истілчелер: «Анымчоҳ, пойли ахсы-тілі чох күс...», «Хайхастығ үлүс үзіліп, илбек кізі үс парчых...» Пу стихтарны хайдағ көдірімнең хығырғаным аны хайхатхан осхас полған... Іди хығырғанымда ол хайдағ-да чахсы нима көрчеткенін сизініп,

мин уғаа часкалығ полғам. Азыранчатса, пабамның хайди чалахай хормачыланьыстар паза киректер чоохтаанын ам даа ундубинчам, аны тыңнап, піс тее, олғаннар, ууцам даа, чацам даа хатхырысчаң полғабыс...

Сағызыма кірче, хайди, пабамнаң хада пүксер парғаныбыста, пісті хооп парған чиит адайлар, сабылбаан отха харныларын хылқыхтадып, хузурухтарын тоғыр тудып, чіке-чіке сегірізіп ойлас чөргеннер пістің ибіре, пабам оларға өкерсініп көрчетчең. Сағызыма кірче, хайди аңцылар үлүкүнінде 1 сентябрьда піс прайзыбыс арығзар парғабыс, анда аң сүрцең адайлар түлгүні, сүріп, чидіп, тудып алғаннар. Тудып алған пүүрні адайлар-

Н. И. Толстой, Л. Н. Толстойның пабазы.

ға хайди абылатханын уғаа іле сағысха кирчем. Анзы пістің турадаң ырах ниместе ле полған. Піс прайзыбыс чазағ парғабыс көрерге. Тумзиин чапсыра палғаан, азахтарын тузахтап салған чоон пүүрні хаңаадаң тартып килгеннер. Ол амыр чатхан, чағын килгеннерзер ле харах пулиинаң көр салча. Сад озаринзар тартып парып, пүүрні чирзер түзіріп, азырнаң чапсыра пазып, тузахтарын систібіскеннер. Пүүр, аар-пеер тартынғлап, сілігін сыххан, тумзиин чапсыра палғаан хаасты чабалланып кимірген. Түрчедең аның ніткезіне палғалған хаасты систібіскеннер, анаң кем-де «Позыт!» тіп хысхырыбысхан. Азырны хыя алыбысханнар, пүүр, көдірін киліп, он секундача турған полар. Че анчада, ағаа хысхырып, адайларны поэдыбысханнар. Пүүр, адайлар, чалаң кізілер иніс индіре учуғыза.

халғаннар. Пўўр тизіп ойлабысхан. Пабам, холларын тарынцах пулғап, кемні-де хырызып, ибзер айланчатханын аһ даа ундубинчам...

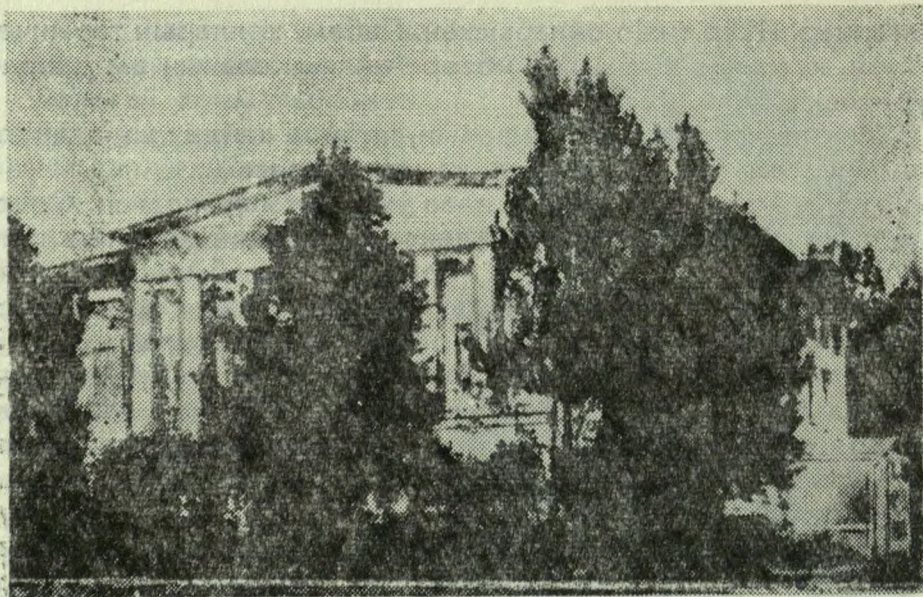
Мин пабама тың хынқаңмын, че ағаа хайди тың хынчатханымны, ол ўреп парғанда ла, пілін салғам...

Пістің ікі чағын чачабыс паза уучабыс пар полған. Оларның піске ўлгўлері Татьяна Александровнанинаң артых полған. Татьяна Александровна оортах туғаныбыс полған, че пісті өскілерінде ол поэның хынызынаң пастағы орында пол парған. Анзын піс сизінгебіс. Пірееде мин ағаа уғаа чўрексип хынқаңмын. Сағызыма кірче, хайди пірсінде улуғ залдағы диванда мин аның кистінзер кір парғам (мағаа андада пис час полған полар); ол холынаң мині иркеледібіскен. Мин, аның холын хаап алып, охсан сыххам, анаң ағаа хынғанымнаң ылғап салыбысхам...

Пістің ибдегі нымысчыларға ол чахсы хайқаң, хақан даа оларнаң тарынцах чоохтаспақаң, чыртардаңар сағыс таа тутпақаң, че, крепостной кізілерні піліп, оларға пай ипчі хылиинаң хайқаң. Че андағ даа полза, ағаа прай кізілер пасказынаң артых хынқаңнар...

Прайзына хайхастығ пір тиң хыныснаң хайғаны аның чуртазының танығлығ өөн хыри полған. Аның ол хынызы хайдида мағаа даа чухчаң полған. Мин сағысха кирип аларға харасчам, че пір дее кир полбинчам аның пірее дее хати тарыныбысханын, хатығ чоохтаныбысханын алай ба піреезін пыролаанын, отыс чыл чуртаанның аразында чалғыс таа андағ киректі сағысха кир полбинчам...

Сағызыма кірче, хайди піс чікім төңіектең соорыцахнаң чылқаңмыс (уғаа көгліг полған!), хайди пірсінде ўс ат хостаан соорлығ кізі, чолца парар орнына, аттарын ол төңіексер тудыбысхан. Пістің Серёжа, аалдағы оолағаснаң хада чыл парирып, соорычағын тут полбин, аттар алтынзар кире ойладыбысхан. Че ниме чох, хазых сығып алғаннар. Ўс ат хостаан соор төңіекек ўстўне сығып алған. Піс пол парған нимее таңнаһ парғабыс: хостаан ат алтынаң олғаннар хайди сығып алғаннар, өзендегі ат хайди чіксіп парған паза аннаң даа пасха нимее. Тоғысча частығ Митяцах оолағас, тізең, соордағы кізізер пас парып, аны хырыс сыххан. Анзы, мині хайхадып, көңні-

Л. Н. Толстой төрөөн тура.

ме кйрбеенйн ам даа ундубинчам. Митячах андада, чол чох чирче чйрген йчйн, ол соордагы кйзйнй ат хазаазынзар ызыбы-зарға кирек теен. Ол тустагы тйлнең анзы чыртарға кирек теенй полған...

Улуғ харындазым Николачах миннең алты часха улуғ полған. Пйстй ол Фанфаронов тағзар ал чйрцеңде, ағаа он-он пйр часча полған полар, мағаа тйрт пе алай пис пе час. Пйс аны ноға-да, улуғлап, «сйрер» тйп адацаңмыс. Ол хайхастығ оолах, соонаң хайхастығ кйзй полған... Пйрееде ол пйр дее тохтағ паза тудығ чох пйрее часча ныхах алай ба позы сағынып алған сйнелйг алай ба хормачыланыстығ историялар чоохтап сыхчаң. Аны иссең, андағ ла полған осхас, аны ол позы сағын таап алғанын даа ундуп салчазың.

Ол кнйгалар тың кйп хығырцаң, пйчйк хығырбаан алай ба ныхах чоохтабаан туста хоос хоостацаң. Кйбйзйн ол мййстйг, толғал парған сағаллығ, удур-тйдйр хайди ла полза хабызып, тйбен-аймах нимелер ит парчатхан айнацахтарны хоостағ-лацаң. Хынығ сағын тапхан, хормачы хоостар полцаңнар.

Мағаа пис, Митячахха алты, Серёжаа читі час полғанда, Николацах чарлаан піске, минің пір чазыт кирегім пар тіп, аны кізілерге азыбыссам, прайзы часкалығ пол парарлар тіп; ағырығлар даа, хомай киректер дее чох пол парарлар, пірдеезі пірдеезіне тарынмас, прайзы, удур-төдір хынызып, хымысха харындастар осхас пол парарлар тіп... Харындастарны «хымысхалар осхас» теені уғаа көңнібіске кірген, тылодағы хымысхаларны сағысха киіп. Соонаң піс хымысха харындастар полқаң ойын сағын таап алғабыс. Стулларны хости турғызып, оларны ибіре харацахтар чөлеп, ұстүлеріне платтар чаап, стуллар алтында, удур-төдір хыстылызып, харасхыда одырқаңмыс. Сағысха кирчем, андағ чүрексістіг хынысха чоо чөпсініп, андағ ойынға мин тың хынқаңмын.

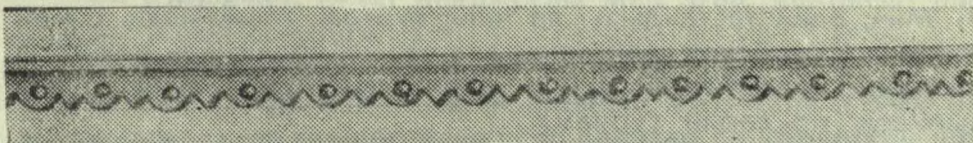
Хымысхалар харындастазын піс піліп алғабыс, че прай кізілер, хайдағ даа чобағны пілбин, хақан даа хырыспин, тарыныспин, сыбыра часкалығ чуртирдаңар чазыттығ пічік көк ағазахта пазыл парған, теен ол піске, ол көк ағазах, тізең, Старый Заказ тіп арығдағы оймахтың хыринча иртіп-четкен чолның хазында чирге көміл парған, ол орында, хайзында, Николацахтың хумартхы адын адап, мин сөөгімні көом саларға сурынғам. Ол ағазахтаң пасха, ол хайдағ-да Фанфаронов тағны чоохтақаң, андар пісті, ағаа кирек нимелерні толдырзар ла, сығар парам тізең. Пастағызын, пулуңзар турып алып, ах абадаңар сағынмасха. Мин іди тур көр-цеңмін, че, ах абадаңар сағынмин, пір дее тур сыдап полбақаңмын. Ікінцізі, ікі полның аразындағы чікче, частыхпин, иртіп аларға, үзінцізі, тізең, ниик оңдай: пір чылның аразында хозанны көрбеске — тірігні дее, өлігні дее, хаарғанны даа. Анаң сөс пиіріп, асхынарға кирек, ол чазыт нимені пірдеезіне чоохтабаспын тіп.

Пу оңдайларны паза ол соонаң чоохтаан мыннаңох сидік оңдайларны толдыр салзаң, синің пірее хынған сағызың толдырыл парар. Піске ағаа хынған сағызыбысты чоохтап пирерге кирек полған. Серёжа воскнаң аттар паза тацахтар омаларын сомнап аларға хынған, Митяцах, сын хоосчы чіли, прай нимелерні улуғ иде хоостап пілерге үгренип аларға хынған. Мин зе, кічицек ле иде хоостап пілердең пасха, пір дее ние сағын таап полбаам. Прай пу нимелерні піс, олған

кізілер, түрчедеңөк ундуғлап салғабыс, Фанфаронов тағзар
пірдеебіс сыхпаан, че Николацах хайди пісті мындағ чазыт
нимелернең таныстыр турғанын ам даа ундубинчам. Аның
чооғын піс улуғ хайхаснаң паза аарласнаң тыңнап турғабыс.

Хымысха харындастазынаңар чоох паза прай кізілерні
часкалығ ит салцаң хайхастығ көк ағазах минің чүреемде
хақан даа ундулбасха халғаннар.

Платнаң чабыл парған ікі креслоның алтында нимес, че
аллығ тигірінің алтында чир ұстүндегі прай кізілер, хымысха
харындастар чіли, удур-төдір хынызып, хыстылысчатханына-
ңар пөзік сағыс минде олох ла поэынаң халған. Кізілернің
чабалын прай чох идіп, оларға илбек чырғал ағылардаңар
пічік пазыл парған көк ағазахха кічігде мин хайди киртінгем,
сағам даа ағаа мин ідөк киртінчем, киртінчем, пар ла полар
андағ сын сағыс, хайзын кізілер постары таап аларлар, анаң
ол кізілернің сағынған прай сағыстарын толдырып аларына
хабас пирер.

В. Морозов

АЯС АЧЫХТАҒЫ ШКОЛА¹

Аяс Ачыхтағы школаның үгрөнцiзi сағысха киргенiнең

1859 чылда, ирте күскүзiн, аалца піске искіріг читкен, Лев Николаевич Аяс Ачыхта школа азарға сағынча, үгренерге хынған палалар килзіннер, школада төлег чох үгредерлер тіп. Хайдағ хорылыс полғанын ам даа ундубинчам. Аалда чыылығлар пол сыххан, хайдағ ла полза чоохтар тарап сыхханнар:

«Хайди за? Ноға? Алай пірее сүме полқаң ма? Тикке үгредерге оой полар ба. Прайзы илігче дее пала чыыл парар, неке, алай ба аннаң даа көп. Ол үгредіп алар, анаң оларны солдатха пірібізер. Олар, тізең, сах андох туроктар атызына орта пол парарлар».

«Сірер хайди ползар, іди опыңар, че мин позымның паламны ызам», — теен пірсі, аның соонча ікінцiзi, анаң үзінцiзi, хай піреелері туртухханнар, че соонаң прайзы пір чөпке килгеннер: «Мин дее, мин дее паламны ызам» тігли...

Түрчеден олғаннар тасхар чыылыс сыхханнар, оларның хай піреелерін іче-пабалары үдескен, полғаны ла позынин. Анаң чөр сыхханнар, мин прайзының соонча, міні пицем үдескен. Нинче-де минута пазынаң піс Лев Николаевичтің туразының алнында турғабыс. Олғаннар постарының аразында сыбых-сабых тўскеннер.

¹ Л. Н. Толстой 1859 чылда позының Аяс Ачых тіп аалында кресен палаларына школа асхан. Ол туста Россияда городта даа школалар асхынах полғаннар, аалдағы прай даа кресеннер пічк пілбеченнер. Толстой кресен палаларын позы үгреткен, оларға үгрөнчөн кнйгалар пасхлаан. Школадағы тоғызын Л. Толстой позының чуртазының нд не аарлыг киреене санаан.

Мин, адай тастандызы ла чіли, турғам, прайзынаң хомай тонанцхытығ, өскен сынымнаң даа чабыс, прайзынаң чох-чоос паза өкіс полғанымны пілініп. «Алай мині сүрібісчең полбазыннар» тіп сағын турчам.

Мына ұлұзібіс пөгілче: чоғартын, пасхыссартын хатығ, че олох туста чалахай арах ұн истілген.

— Ырде килгезер бе?

— Ырдөк.

Сах андох кірлессер кизи сых килген, пістің ұгретчібіс. Піс, прайзыбыс пөріктерібісті суурып, чабыс иде пазырғабыс. Минің чүреем тохтап париган осхас пілдіріп, пицеме кистінең чарбаныбысхам, аның кистінде, кічіг сүбе кистінде ле чіли, турыбысхам.

— Че-че, амды мин тың өрінчем, — теен ол, кўлініп паза пісті прайзыбысты ибіре харахсынып ала.

Килген кизілерні ол табырах харабызып, пабазының алай ба іцезінің кистіне чазын салған кічіг палаларны тілеглеен. Анаң, кизілер аразынзар кіріп, ағаа урун парған пастағы оолағастаң сурған:

— Син ўгрэнерге хынчазың ма?

— Хынчам.

— Адың кемдір?

— Данилка.

— Фамилияң чи?

— Козлов.

— Чарир андағда, піс ўгрэнербістер. — Іди ол полған на палазар айланған: — Адың кемдір?

— Игнатка Макаров.

— Сини чи?

— Тараска Фоканов.

Пасха саринзар айлан парирып, Лев Николаевич минің пицеме урун парған.

— Син чи, ўгрэнерге килгезің ме? Ыгрэнерзің ме? Хызы-чахтар даа килзіннер. Прайзыбыс ўгрэнербістер.

Теес мағаа читкен.

— Син чи ўгрэнерге сағынчазың ма?

Ыгретчінің алнында мин, харахтаң харахха турып, ос ағас пўрі ле чіли, халтырасхам.

— Сағынчам, — тіп нандырғам мин ағаа, чалтанып ала.

— Адың кемдір?

— Васька.

— Позың фамилиязын чи пілчезің ме? — тіп сурған ол, мағаа андада ол минзер уғаа кішіг палазар ла көрчеткен чіли пілдір парған.

— Пілчем.

— Чоохта.

— Морозов.

— Че-че, мин сині ундубаспын. Хоосха-Васька Морозов, — тіп күлінібіскен, сырайында аның мағаа махтағ осхас пілдір парған. Піс анынаң хақан-да мының алнындох көріскен осхас чіли пілдірген.

— Че, Морозов, параң. Макаров, Козлов, киліңер прайзыңар минің соомча.

Піс, узун пасхысча сығып, аалдағы тамах сапчаң сарай ла осхас, пөзік, улуғ комнатада пол парғабыс. Потологы апарығ, полы даа чахсы, пістің ибдегі столыбыстаң арығох, стенада хайдағ-да картиналар хызыл парған полғаннар.

Пасха комнатазында андағох чарых полған, пол паза потолоктар ап-арығлар, андағох пөзіктер. Картиналар чох полған. Комнатаның ортызында узун скамейкалар паза андағох узун столлар турғлааннар. Стенада ікі хара чарды хызыл партыр. Хыриларындағы тасхағыцахта кизек меліцектер чатханнар. Пулуңда шкап турған, анда хайдағ-да книгалар, чацыннар паза грифельліг чардыцахтар чатханнар.

— Че, мында пістің школабыс полар, прайзыбыс үгре-нербіс. Сынап мында тарғынах полза, тігзер кірербізөк, — тіп, ол пастағы комнатазар көзіткен.

— Мин сағынчам, сірер мында ам даа прайзыңар чыылысхалахсар, хай піреелері халған даа полар. — Іди тіп, ол піссер прайзыбыссар харахсыныбысхан, анаң сурығлыг көрізін ол, күлімзіреп ала, минде тохтатхан.

Мин алаң ас парғам, че пістің пірдеебіс ағаа пір дее ниме нандырбаан.

Пістең нандырығ хыспин, уятчатханыбысты көріп, ол, кизек мелні холына алып, чоохтанған:

— Піс пүүн үгренмеспіс, че таңда, — тіп, ол хара чардыда

А, Б, В, Н, Д, Ж буквaларны пас сыххан, — таңдағы кўннең сығара піс піди ўғреніп пастирбыс. Че амды параңар, мин сірерге хайда чуртапчатханымны көзіт пирем.

Ол, пазох пір комнатазар ізік азып, андар кіріп, креслода одыр салған. Мынзы піс ўғренцең комнаталардаң кічіг полған. Че анда диваннар, кресло, стуллар, столлар турғлааннар, чаңыннар, картиналар, «лебасторнаң» чах салған кізее төй хайдағ-да сом пар полғаннар, стенада мылтых паза хайдағ-да ўрген сўмегес хызыл парған полған, піс төреели дее көр-беен аннаң даа пасха көп аймах-пасха нимелер анда пар полғаннар.

Прай пу нимелер мині паза пісті прайзыбысты тың хайхатханнар.

— Мына мында мин чуртапчам, хончам, — теен чалахай ўннең пістің ўгретчібіс, прайзыбысха иптіг кўлініп, пістің уятчылыбысты хыя иткен чіли.

Пістің сарибыстаң тіл чох чоох апарылғаны аны сидіксіндірген одыр: хайди пісті чоохтандырып алчаң за?

Ол пістең пірде тігізінең, пірде мынзынаң алынча сурағлап пастаңаң:

— Козлов, син ханча частығзың?

— Он ікі.

— Чайғыда чи син ниме иткезің?

— Мин ме?

— Я.

— Хыра тартхам, пороналаам.

— Анзы чахсы. Пабаңа полысхазың ма?

— Я, полысхам. Ол ўрен тастаан, мин пораналаам.

— Син чи, Макаров?

— Мин дее хыра тартхам.

— Син чи?

— Мин дее хыра тартхам, пораналаам, аттар хадарғам.

Прайзы улуғларының полысчылары полтырлар.

— Амды мин сірернің аттарыңны паза фамилияларыңны пасхлап алим. — Анаң ол перо, чаңын алып алған. — Че, Морозов, Макаров, Козлов, Фоканов, Воробьев, — аннаң даа пасхаларын адағлап алып. — Прайзыңарны пазып алды

одырбын, чибіргі ікі кізі. Таңда ирте арах киліңер. Ұгрeнeр-бістер. Амды анымчоxтар. Таңда киліңер. Мин саxтим.

Піс школадаң сыххабыс, аарлығ ұгретчібістең анымчоx-тазып, таңда ирте килерге сөс пиріп. Өрінізібіс пістің тың улуғ полған. Пістің піреебіс анда полбаан чіли, ол хайди сых килгенін, хайди сурағлаанын, хайди чоохтасханын, хайди кў-лінгенін піс удур-төдір чоохтап турғабыс.

— Хайдағ чахсы кізідір ол. Хайдағ кўстіг, чылбыраң, сіліг дее нимес. Ээк сағалы, цыганни ла осхас, хап-хара. Састары чи, пістиөк осхас, узун, пурны чалбах. Піссер чи хайди харах-сынған. Мин саx андох хорых парғам. Че хақан пістең сурағ-лап, кўлін сыхханда, ол минің көңніме тың кірген, мин хо-рыхпиныбысхан даа осхас полғам.

Іди чоохтаан Кирюшка, че сынаң даа прайзына андағ пілдірген.

— А ол пірее нинче ле путча пасча ни, — тіп чоохты тоос салған Макаров.

Пазағы иртенінде піс, пір сағбанаң на чіли, чөптіг чыылыс килгебіс... пасхысча пірсі пірсібістің соонча сығып, таныс комнатазар кіргебіс, анаң ікінчізінзер, анда хара чардыларда кицеегі буквалар ам даа чызылбаан полғаннар. Піс, андар чабарас парып, хара чардының хыринда тығылыстыра турып алып, ол букваларзар аңдыпчатхабыс. Ибіре сып-сымзырых, пірдеезі удур-төдір сыбыхтаспаан, полғаны ла поэзының ал-нынча сағынған. Кинетін оортахтыңоx, «А, Б, В, Д» тіп, чалахай, өтіг ўн истіле тўскен. Анаң пастағы комнатача табырах пазыстар истіле тўскен. Анаң кицеегі танызыбыс, пістің кўстіг, хара састығ ұгретчібіс піссер кір килген.

— Изеннер. Прайзы килді бе?

— Прайзы, — тіп, аның суриина полғаны ла поэзының ўчўн туртуғыстығ ўннең нандырған...

— Че, амды тоғын сығарбыс, ўгрeніп пастирбыс. — Ол, мел алып, прай пасха букваларын хоза пасхлап салған.

— Че, амды минің соомча чоохтаныңар. — Анаң, көзідіг ағазаан алып, анынаң пастағы буквазар хазаан. — Че, минің соомча адаңар: а, бе, ве.

Көзідіг ағазаанаң пасха букваларын хазап, ге, де, же, тохти тўскен, анаң пазох пастағы буквазар айланған.

— Мынзы а, бе... — паза аннаң андар пая тохтаан букваа теере.

Піс аның соонча сөө тартып адаглапчабыс, пастап ағырин, үн чох, че соонаңар үннер сыгып, тыңнаң тың на адапчабыс аның соонча.

Полғаны ла поэзияның үнін истілдіре адирға харасхан, іди пола-пола піс уядыбысты даа чідіргенче сарнас парыбыс-хабыс, — пастап Лев Николаевичсер орта көрерге дее хорыхчаңмыс, амды, тізең, аны хызып, ханча-да холлар аның көгенеене тыынғанча, сарнас парыбыстырбыс.

— Че, чахсы, чахсы. Кем хати адап полар? Мин сурып одырам, — теен Лев Николаевич, пастағы букваны ағазаанаң хазап. — Пу хайди адалча?

Піс алаң ас парғабыс, пастағы буква хайди адалчатханын пілчебіс, ундубаабыс, че нима-де үзіл парған на осхас, поэзиясы үнінең хорыххан на чіли полғабыс.

— Алай ундуп салғазар ба? Хайзыңар сірернің чоохтап пирер, кем ундубаан? — Анчада көрізін ол чардызар айландырыбысхан. Піске нандырығ пирерге аның көрізі харығ полчатханын ол сизін салтыр.

Сах ол туста мин поэзияны нимес, че кемнің-де пасха үнінең чіли табыраанча сыыхтабысхам:

— А.

Прайзы минің соомнаң чөптіг сөө тартханнар.

— Че, чахсы. Аннаң андар. Пу хайди адалча?

Пазох туртуғыс. Анаң мин пазох хысхырыбысхам, че саба:

— Би, — тіп.

Минің соомнаң үннер истіле түскен:

— Бе, — тіп.

Мин, сотраңнап, алчаас ит салғаным үчүн чоо уятхам. Сиргек харахтар аны сизін салғаннар. Аның үнүн пыролазым сах андох чіткен.

— Че, че, чахсы, чахсы. Кем пастап адаан? — чахсы күлінізінең минзер көріп ала, сурған Лев Николаевич.

Мин нандырбаам, туртухам. Олғаннарның хайзы-да, таң Кирюшка ба, мині сығар пирген:

— Анзын Морозкин алчаастаан, — тіп.

— Морозов, син хайди адаазың? Че, чахсы, чахсы. «Б» буквадаң аңдархызы чи хайди адалча?

Пазох ай-сымнар. Пірдеезі тапсабаан. Ол буква хайдаң-да сидік аттың чили пілдірген.

— Че, кем чоохтир? Морозов, син ундубаазың?
Мин, пазох алцаастабыспим тіп, хорығып, тапсабаам.
— Че, кем?

Прайзы ол буквазар табыс чох көр турғаннар, пірдеезі нандырбаан, прайзы ундуп салтыр.

— Че кем пілче, суғны хутухтаң нименең алчалар?

— Көнекнең (ведром), — теен Игнатка.

— Буква чи хайди адалча?

Пістің тілібіске сағыс ла кір парған осхас полған. Піс пір үннең нандырғабыс:

— Ве-э! — тіп.

Анаң аңдар пар сыххан. Сынап піс пірее букваны пазох адап полбиныбыссабыс, үгретчі, пірее нимені адап, сизіндірцең, көзідімге алза, «железо» тізе, піс «ж» тіп нандырцаңмыс...

Үгредігде пір неделя, анаң ікінцізі, соонаң пір ай иртіп парған. Күскүзі пілдіртпин тоозылған. Хысхызы читкен. Піс, школаның чуртазынаң чахсы танызып алып, Лев Николаевичке прай паары-чүреебіснең көнік парғабыс...

Үс ай даа ирткелекте, үгредиибіс хызына кірібіскен, үс айның аразында піс чапчаң хығырарына чидіп алғабыс.

Тынағ тузында піске иртенгізін азыранып аларына пір час пирілцең полған. Мында піс ойнирға, көглирге, хысхырып, чүгүріп, сохтанызарға маңнанцаңмыс. Турадаң сыхсох, удур-төдір харға аңдара сазысчабыс, кизек харларнаң тас-тасчабыс.

— Че, прайзыңар мағаа чапсыныңар. Аңдар поларзар ба, чох па? — тіпче Лев Николаевич.

Андада піс Лев Николаевичті ибірібісчебіс, ағаа алнынаң, кистінең чарбанчабыс, азағын хаарчабыс, харнаң аны мир-гелепчебіс, аны аңдарып аларға харазып, мойнына силбек-тенчебіс. Че ол пістеңөк артых сіренче, күстіг тазын на чили, пісті хаап, сөзір чөрче. Нинче-де тус пазынаң ол, майых

парып, че көбізін ойнап, харзар аңдарыл парча. Пістің өріні-зібістің сині чоғыл. Піс сах андох аны харға көм сыхчабыс, үстүне аңдарылып, хысхырысчабыс:

— Төңічек ам даа кічіг, төңічек ам даа кічіг! — тіп.

Іди пір час пістің пір минута ла чіли иртіп парчаң. Пірее-де, піс аны хаап алып, аңдарып аларға харасчатсабыс, ол тіцең:

— Тохтаңар, — анаң, позы тўндере чат пиріп, сурынчаң. — Че, амды мині мунзурухтарыңнаң арғамнаң улдурыңар.

Піс нинче-де мунзурухтарнаң аны улдур сыхчабыс, ол, тізең, хысхырып одырча:

— Че, чахсы! Че, чахсы! Че амды мыннаң! Мыннаң ам даа! Мынца ам даа. Сала индіре, сала чоғартын.

Піс, хатхырызып ала, мунзурухтарнаң аны тыңнаң тың на саапчабыс.

Анаң ол, тур киліп, чоохтанча:

— Чидер. Амды чахсы! Піди чахсы полды!

Че пір ле ойыннаң ирік парчазың. Аннаңар Лев Николаевич піске пір ойынны пасха ойыннаң алыстыр пирцең.

— Сірер пілчезер бе ниме? — тіпче Лев Николаевич піске.

— Нимедір, Лев Николаевич? — тіп сурчабыс піс, аның пірее хынығ ниме сағын таап алғанын сахтап.

— Тағдаң чыларға параңар...

— Нименең зе чыларбыс? Соорыцахтарыбыс чоғыл ноза.

— Параңар. Таап аларбыстар.

Анаң прай өөрнең сарайзар парчабыс.

— Мына соорыцах, алыңар, — тіп, ол соорзар көзітче.

— У, хайдағ чоондыр! Аны піс хайди читіріп аларбыс?

— Мында чи асхынах чон ма за? Чедек, пір чөпнең хабыңар, апарыңар. — Позы соор пазына чапсынча. — Чедек, пір чөпнең хабаңар!

Анаң позынзар сөзірче. Піс, хымысхалар ла чіли, соорға прай саринаң тыыныбысчабыс. Ол, оглобляларны піріктіре палғап, оларның аразынзар, көлігдегі ат чіли, кіріп алып, соорны тағзар сөзір сыхча. Піс, тыстан полбин, хатхырысчабыс. Париған омнаңох соорға одырыбысчабыс, ол, тізең,

хомуттыҥ ла ат чіли, уламох тың сіреніп, соорны сөзірчеен не сөзірче.

Тағзар соорны читіріп алдыбыс. Чікім тағ. Лев Николаевич оглобляларны, пик арах иде палғап, чоғар көдірібісче.

— Че, одырыңар! Асхынах үүнчек!

Піс, үстү үстүне чатхлап, соорға хыстылып алдыбыс. Соорны тағ үстүнең иніс индіре ідібістібіс, андартын, соған на чіли, учухчабыс.

Сабырығларда паза оймах-осхылларда піс, яблах ла чіли, тари чачыразып, харда тырбаңназып, чат халчабыс. Лев Николаевич, тағ үстүнде турып алып, піске хатхырып, чоо эрепче...

Школада пістің көгліг полчаң, хынып үгренцеңміс. Че пістинеңок артых улуғ хыныснаң піснең айғасчаң полған Лев Николаевич. Пірееде ол, иртенгізін азыранмин даа, піснең тіспен телісчең. Школада ол позын хатығ тудынчаң. Пістең ол арығ чөрерін, үгренцең нимелерні хайраллирын паза сынцых поларын кирексіцең. Үгренцілернің піреезі пірее хайди аласым сохтан салғанына хынмачаң.

Прай үс чылның аразында школада піс иптіг, көрімніг тудынғабыс.

Хачан пірее үгренці, уядып па алай өчезіп пе, сурығ нандырағға хынмин, уғаа сым на улыбысса, Лев Николаевич аны чоғар сегірерге сурынчаң. Сынап үгренці сегірерге хынминчатса, Лев Николаевич аны чөптечең:

— Сегірдек се, сегірдек!

Алай ба үгренціні холтыхтап алып, позы анынаң хада, үгренці дее, прай олғаннар даа хатхырызып пастаанча, сегірцең, алай ба пістің піреебіске ол үгренцінең хада сегірерге чахығ пирцең.

Піс, ол үгренціні хаап алып, сегір сыхчаңмыс. Прайзы хатхырызыбысса, үгренці тіл чох сым турғанынаң позып алчаң...

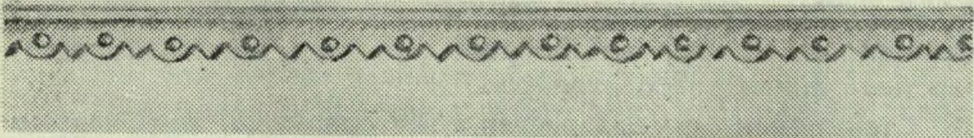
Андағ өріністерде, көгліг тустарда паза маңнаныстығ табырах үгреністе піс Лев Николаевичнең, чіпнең вар ла чіли, чағыннас парғабыс. Лев Николаевич чохта піс чобалчаңмыс, піс чохта — Лев Николаевич. Піс Лев Николаевичтең чарылбацаңмыс, пісті хараағы тўн не чарчаң полған.

Школабыс пістің өзіп ле өзіп, тығыаннаң тыып турған. Ұгрнерге ниик полған, ойнирға көгліг. Сағызыбыс тың пайыцаң, піс сурыға хынып нандырцаңмыс.

Лев Николаевич піснең пір дее чарылбин даа тоғынған осхас полған. Пастағы класстың ұгрнцілеріне ол тың паарсах полған. Ұгредіг хатығ парцаң. Ұгрнцінің паары-чүреенең ол хайдағ-да тирең піліс сығарып алцаң полған.

Ұгрнціснең піс пірееде орайға кір парцаң полғабыс. Ікінці паза үзінці класстар иблерінзер тарадыл парған туста даа, піс иирдегі тоғысха халцаңмыс. Лев Николаевич иирде піснең хада книга хығырарға хынцаң полған. Пірее чут күнде, книга хығырып, хынығ нимелер чоохтазып, орты харааға читіре одыр салзабыс, Лев Николаевич пісті поэнының аттарынаң иблерібіске тарат салцаң...

1863 чылда школабыс пістің чабыл парған. Аяс Ачыхтағы школанаң паза пістің ұгретчібіс Лев Николаевичнең чарылы-зарға мағаа уғаа сидік полған, чуртазымда аннаң сидік нимее паза урунмаам...

А. Сергеевко

ТУЛАДАҒЫ ТОҒЫСЧЫЛАРНЫҢ ОЛҒАННАРЫ Л. Н. ТОЛСТОЙДА ААЛЛААНЫ

Лев Николаевич Толстой Тула городтаң 18 километрдегі Аяс Ачых тіп аалда чуртаан полған. Тулада көп фабрикалар, заводтар пар полған паза иледе тоғысчы чон чуртаан. Туладағы тоғысчыларның палалары хара кічігдең сығара «Толстой ағадаңар» исчең полғаннар: хайди ол, мының алнында холында көп чирліг улуғ пай полып, соонаң, тізең, прай испайынаң хыя полып, олаңай кресен чіли чуртап сыххан — кресенөк чіли тонанчаң, хыра тартчаң, от сапчаң. Олғаннар ідөк исчеңнер, хайди ол істенці чон үчүн турысча паза, прайзына паарсап, чахсы хайча тіп. Школада Туладағы тоғысчыларның олғаннары орыс тіліне аның книгаңахтарынаң үгренцеңнер, аның хынығ чоохтарын хығырцаңнар. Толстой олардаң ырах ниместе ле чуртапчатханын, аныңзар чазағ кўне ле пар килерге чарапчатханын олғаннар пілгеннер. Иледе палалар ол «Толстой аға» хайдағ кізі полчатханын постың харағынаң көріп аларға хаңанох сағынчаң полғаннар. Іди 26 июньда 1907 чылда Туладағы тоғысчыларның олғаннары школадағы постарының үгретчілерінең хада, прайзы 900 кізі, Толстойзар ааллап парарға чол сығыбысханнар.

Пастап олар Козловка-Засека тіп станцияа читіре тимір чолнаң 15 километр парғаннар. Станциядаң сығара 3 километр чазағ парарға кирек полған. Иліглер кізінең алынча кизектерге чарылызып алғаннар. Полған на оолағастың паза хызычахтың холына сўбүрек палғап пиргеннер. Пір кизектегілернің сўбүректері прай пір өңніглер. Полған на кизекте

андағох өңніг флаг. Аның хоостыра олғаннарның кизектері адалқаңнар: көктер, көгілбейлер, сарығлар, сиңнелер, поралар паза аннаң даа пасхалары.

Станциядаң сығара пастап арығ аразынча, анаң чазыча парғаннар. Сарназып ала, көгліг парғаннар. Тозынның тарғынах городтың соонда арығ кииліг аллығ чазыча, чир-чаян аразынча парарға оларға өріністіг полған. Аннаңар, ол күн иртеннең сығара чөгіг ізіг дее полза, олар 3 километрні хайди иртіп алғаннарын сизинмин дее халғаннар. Иди төңічекке читкеннер. Аның үстүнде, арығ ла чили, пөзік ағастығ пурунғы парк. Ана ол полча Аяс Ачых теен аал, Толстой аға сах мында чуртапча. Таснаң салылған тегілек ікі башня-чахты иртіп, хазың ағаснаң ікі хыринча изерістіре одыртыл парған узун аллеяча парғаннар. Ікі хадыл улуғ тураның террасазы алнында тохтабысханнар. Толстойның сығарын сахтааннар. Прайзы аны табыраанча көріп аларға сағынған. Лев Николаевич террасазар сых килген. Анаң перила хыринзар пастырған, улуғ сағаллығ, ах көгенегін хаас хурыцахнаң хурчанып, олаңай ла тонан салған кирі апсағас. Чіке тудынча, көрізі ам даа өтіг, күлініп, прай саринзар пазын икіп, чоохтанча:

— Изеннер, изеннер! Алғыстапчам килгеніңер үчүн!

Пастағох көріснең ол олғаннарның көңніне кірген, хацанох таныс, чағын кізі осхас пілдірген. Прайзы хысхырыс сыхханнар:

— Изеннер, Лев Николаевич! Изен, ағацах! Ура!

Анаң ол, пасхысча чирзер түзіп, олғаннарзар чағын пас килген:

— Изеннер, изеннер, палалар! Алғыстапчам килгеніңер үчүн, алғыстапчам!

Ұні паарсастығ, күлінізі чахсы көңніліг, харахтары чалахай көрчелер.

— Изеннер, изеннер, ағацах! Изеннер, Лев Николаевич!

— Хайди за, сірер прайзыңар Туладаңзар ба?

— Туладаңмыс, прайзыбыс Туладаңмыс.

— Мының алнында чи аалда полқаңзар ба?

— Чох, хацан даа полбаан полғабыс. Пастағызын на.

— Станциядаң чи мындағ ізігде киліп, майых парды-
ңар ба?

— Чох, ағацах, майыхпаабыс, пір дее майыхпаабыс.

Ол, палалар аразынча чөріп, піреезінің пазына паарсас-
наң холын салча, иң кічіглерінзер, тізең, мөкейіп алып,
оларнаң чоохтасхан.

Пір оолағастаң сурған:

— Синің чи ноға наағың палғал парған?

— Минің тізім ағырча.

— Ноға за син, тізің ағырчадып, килгезің?

— Сірерні, ағацах, көріп аларға уғаа тың хынғам. Мин
сірернің книгацахтарыңны хығырғам. Жилиннең Костылин-
неңер — уғаа хынығ, минің хынчаң на книгацағым.

Ол прайзына күлінген, олғаннар даа күлінгеннер. Күлініс
оларны удур-төдір чағыннатхан.

Олғаннар аразынча ол пас чөрчеткенде, аннаң халбин,
соонча пір хызыцах хооп чөрген, тоғыс частығ Гоголева
Катяцах, апсактаң пір хаалаға даа халбин, ағаа ниме-де
чоохтирға иткен, че хорыххан. Хақан апсах, пір хатап соонзар
хайбағынып, аныңзар көрібіскенде, хызыцах, тідінібізіп,
ніскечек үніцеенең сурған:

— Лев Николаевич, чоохтап пириңердек се, чахсы идіп,
сірер ханча частығзар?

— Читон тоғыс, — тіп нандырған ол.

Катяцах, таңнап парып, хысхырған:

— Читон тоғыс па? Хайди читон тоғыс? Мин, тізең, то-
ғызон читі тіп сағынғам!

Толстой паза прай олғаннар хатхырызыбысханнар. Апсах
теен:

— Анзын син, иркецеем, путхап салғазың. Тоғыс санны
читінің орнына, читі санны, тізең, тоғыстың орнына турғыс
салғазың.

Прайзы паяғыдаңох тың хатхырыс сыхханнар, че Катя-
цах хатхырбаан, ол, харахтарын «ағацахтаң» хыя албин, аны
ситкіп, улуғ кізі ле чіли, көрглеп алып, анаң чоохтаан:

— А мин, Лев Николаевич, сірерні сомда көргем. Анда
сірер чиит тее, сағамғыдаң артых таа полғазар.

Л. Н. Толстой. Ясная Поляна.

Артых полбин за. Хайди даа артых полар, — тіп чалахай чоохтан салған Толстой.

Анчада олғаннар хысхырызы истіле тўскен. Прайзы андар хайбағыныбысхан. Ниме полтыр за? Тураның пулуңнарында, желобтар алтында, толдыра суғлығ сабаннар турғлааннар. Нинце-де оолағас аннаң сығара пос постарына суғ чачырат сыхтырлар. Аның хыниина хысхырыстырлар. Ізігде суға кіріп алза, хайдағ истіг поларцых!

Андада Лев Николаевич хысхырыбысхан:

— Хынчазар ба, суға сомарға парарбыстар?

— Хынчабыс, Лев Николаевич, хынчабыс, ағацах. Олғаннар, суға сомарға. Параңар суға сомарға! Суға сомарға!

Чўзер палалар Толстойны ибірібіскеннер, анаң апсах оларны Воронка тіп суғзар апар сыххан. Читон тоғыс частығ апсах кізее ізігде ікі километрдең ырағох парарға оой полбаан, че ол анзынаң санаспаан: олғаннарға ла хынығ ползын тіп. Чазы даа көп полза, чөгиг ізіг дее иреелезе, ол, көксін алнынзар идіп, чіке тудынып, чітіг, табырах пазытнаң парчатхан. Саңай нымахтағы ла алып чіли! Аның табырах пазыдына сыдас полбин, хай пірее оолағастар аның соонча парарға чадап ла маңнанчатханнар.

Яблоня садын ирткеннер. Ачыхха сыхханнар. Кўн сыдачаа чох өртеен. Лев Николаевич кинетін тохтабысхан, анаң ізебінең хайдағ-да аппағас тўўнчек сығарып алған. Аны ууп алған, анаң ағаа салаазынаң пазыбысханда, тўўнчек хайди хубул парцых са? Чалбах хырилығ улуғ-улуғ шляпа пол парған. Аны Лев Николаевичке Кавказтаң ызи пиргеннер. Сырайны кўн ізиинең ол уғаа чохсы арачылацаң; ах истең тігіліп, эмектең иділген пружиналығ киптеске тартыл парған полған.

Олғаннарға, тізең, Лев Николаевич анынаң фокус идібіскен осхас пілдір парған, аннаңар олар шляпазар улуғ таңнаснаң аңдааннар. Лев Николаевич, олғаннарны шляпазынаң хайхатханға чөпсініп, чалахай кўлін салчатхан.

— Ағацах, Лев Николаевич, че пазох іди ит көріңердек се!.. Хайдағ хайхастығ шляпа! — тіп хысхырысханнар олғаннар.

Лев Николаевич, шляпазын суурып, улуғ нимес кизегес

иде аны ныхти тудып, ізебіне сух салған, анаң аны, пазох сығарып, салаазынаң пазыбысхан, кизегес, пазох кинетін тарбайып, пазох чалбах хырилығ улуғ шляпаа айлан парған.

Оолағастарның өрінізі пу чир полбаан.

— Ағацах, ағацах, че пазох іди ит көрдек. Че ам даа пірее хатап.

Прайзы фокусты көріп аларға иткен. Лев Николаевич аны, майығыс пілбин, хатапчатхан.

Хақан прайзы көріп алғанда, Лев Николаевич, шляпазын кизіп алып, аннаң андар хаалап сыххан. Кизек хазыңнарға читкеннер, анаң хазыңнарны арали парып, пүгіцекке сыхханнар, аның аархы хыринда ікі пөзік хазың өскен.

— Тігі хазыңнарға кем прайзынаң пурнада чүгүріп чидер? — тіп хысхырыбызып, Лев Николаевич аяларын сапхан. — Пір, ікі, үс!

Илееде көп оолағастар, сыыхтазып, хысхырызып, алнынзар үкүс салғаннар. Олар, хуюн на чіли учуғып, табаннары ла хазаңнасханнар. Хазыңнарға читкендөк, Лев Николаевичсер айланып, оларның полғаны ла поэның көксін саабынған, поэ прайзынаң пурнада читкенін көзідіп.

— Нандыра. Нандыра! — тіп хысхырыбысхан апсах.

Оолағастар пазох, чил-хуюн на чіли, нандыра учухханнар.

— Мин!.. Мин!.. — тіп хысхырып, олар удур-төдір таласханнар, апсахха читіре ойлас киліп.

Анаң Лев Николаевич оларға «чехарда» ойнирға чөп пирген. Олғаннар пірсі пірсінең нинче-де хаалағда турғлап салчалар, сарсых азааның тізеене таянып, пастарын мөкейтіп салчалар, пасхалары, чүгүр парып, оларны азыра атыхчалар. Лев Николаевич, олғаннарзар көріп, хатхырчатхан.

— Күрезіп ойнирға чи пілчезер бе? — сурған ол, сах андох нинче-де олған удур-төдір тыынызыбысханнар.

— Э, чох, андағ нимес! Піди кирек! — тіп, Лев Николаевич, пір сарбах оолахты ікі холынаң хуцахти хаап, хайди аны аңдара силерін көзіт пирген.

Анзы удурласхан, Лев Николаевичті силібөк аларға харасхан. Че сил полбаан. Лев Николаевич аннаң поэып алған. Оолағастар, оларға Лев Николаевич көзіткен чіли, күрес

сыхханнар. Пасхалары, Лев Николаевичнең хости турып, хайди күресчеткеннерін көргеннер.

Анда хыйғылар истілгеннер:

— Колька, Колька, тудын, тудын! Сіренібіс! Маң пирбе! Чедек аны! Чедек аны! Игнатка хайдағ айдас оолах, поэ чымалчыхча ла, че хайдағ чоон оолағасты силібісті!

Күрес хайди парчатханы Лев Николаевичті дее чүрексіндірген.

Ол хысхырып одырған:

— Че пу сынаң даа кўстіг оол полтыр. Хайди махалығ поэп алчых. Азахнаң на хаарбаңар. Иди чарабас.

Сынап күресчилер салым силдірібіссе, Лев Николаевич пар-чох көңнінең хатхырчатхан.

— Че, аннаң андар параңар! — теен ол, хақан прайзы даа күреснең ирік парғанда.

Прайзы пазох алнынзар чөр сыхханнар.

Иди көгліг парып одырғаннар Воронка сууцахха читіре пір час артинаңох. Ойын тоозылзох, Лев Николаевич олғаннарнаң чоохтас сыхча, оларны чуртазынаңар сурағлапча алай ба поэ пірее хынығ ниме чоохтап пирче.

Хайди полза пўктер аразында нискечек толғалчых сууцах чалтыри тўскен. Пастап ўгретчилер суға сомарын тимніг иртірерге сағынған полғаннар: олғаннарны алынча кизектерге чарып алып, суғзар оларны тееснең кирерге. Хайдаң за анда! Оларны сағам хайдағ даа кўс тут полбасчых. Ізіге майығып, олар хызар парған, тирліг полғаннар. Аннаңар, суғны көр салғандох, олар «сомарға, сомарға!» тіп хысхырыстарнаң андар ўкўс салғаннар.

Өнетін тимнелген суға сомқаң орын тал ағастың хырцын-нарынаң ўрген улуғ корзинаа ла тōй полған. Ол суға кире саабылған столбалар ўстўнде турған. Ўгретчилер андар иң кічіг палаларны ла киргеннер, хайзыларына суғ уғаа тирең полған. Улуғ палаларға андар кірерге чаратпааннар.

Прай суғда чалаас палалар ла хыймырасханнар. Хайди ла полбаан олар! Пас азыра сегірчелер, суғ алтынзар сомчалар, аймах-пасха оңдайнаң чўсчелер. Туладаң килген олғаннар чахсы чўсчеңнер. Тула городты өтіре ікі улуғ суғ ахча: Упа паза Тулица, город хыринца, тізең, нинче-нинче кічіг сууцах-

тар ахчалар, аннаңар андағы олғаннар кічигдең сығара чахсы чўс пілцеңнер. Сағам олар Лев Николаевичке постарының узын көзіт пирерге харасханнар, аның алнында прайзы махта-нарға хынғаннар: хыйын, тўндере, кем паға чили, кем холнаң хуластап чўскен, кем суғ алтында азах-холынаң сапхланған, кем, холларын суғ ўстўне сығарып, аяларынаң суғны чачы-рада, көбіктендіре, улуғ суулас тарада пычлатхан. Лев Николаевич, чар хазында турып, оларнаң өкерсінчеткен. Илееде оолағастар чапчаң, тилбін, күстіг полғаннар. Лев Ни-колаевич, оларны көріп, ўгретчілерге сөлеен:

— Хайдағ сіліглердір олаңай ла орыс палалар! Хайдағ сіліглердір!

Улуғ палаларны көріп алып, Лев Николаевич суға сомчаң өнетін орынзар парған — анда ниме полчатханын көрерге. Анда суғдағыдаңох сууластығ полған. Кічіг палалар пірсі пірсінің учазына силбегестенген, іде сазысханнар, хуҗахтазып алып плесет салғаннар, сиих-саах тўскеннер, хатхырысханнар. Лев Николаевич оларға өкерсініп алған, че анаң сизін салған, пірее палалар, суғ алтынзар сомып, андартын ўр сыхпасха харасханнар. Ағаа чочып парып, ўгретчее ол чоохтаан:

— Хорыхчам, пірее саай-сууй пол парбазын. Палаларға суғ алтында ўр поларға чаратпаңар, пурлух парарға даа аябастар. Ситкіп арах көріңер.

Ўгретчі көрерге сөс пирген, Лев Николаевич, тізең, чар хазынча нандыра улуғ олғаннарзар пар сыххан. Суғда, тізең, оолағастар суғ тўбіне читіре сомарын сағын таап алтырлар.

Аалда олғаннар, іди сомып, удаа суға саайлан парадыр-лар. Лев Николаевич аны пілген, аннаңар чўрексеен. Амды ол, пір дее күлінмин, улуғ хыр көміскелерін пірге чыырыл-дырып, төбін тўзіріп, ўгретчее чоохтаан:

— Оларның суғ алтынзар іди сомчатханнары міні чо-чындырча, суғ алтында олар уғаа ўр полчалар. Сірердең сурынчам, чоохтаңардах оларға, іди поларға чарабас тіп!

Лев Николаевич, уғаа чобалып, анаң пазох кічіг палалар сомчатхан орынзар парған, анда ниме полчатханын көрерге, Анда суға сомыс чахсы парчатханын піліп алып, ол пазох улуғларзар чар хазынча парған. Іди ол нинче-нинче хати аар-пеер чөрген. Пір хатап парза, кічіг олғаннар чар ўстўнде

сегірісчелер. Олар, суғда сыырых парып, күнге сістеніп аларға сыххабыс, тееннер.

— Хынчазың ма, мин сағаа фокус көзіт пирем? — тіп сурған Лев Николаевич олғаннарның пірсінең.

— Хынчам, ағацах, көзіт пир!

— Че, андағда піди тур. Алныңзар мөкей, — теен Лез Николаевич.

Апсах оолағасты сырайынаң позынзар хыя турғыс салған, пазын төбін мөкейткен, азахтарын аллығ талтайта турғысхан, холларын азахтары аразынча учазынзар сундырған. Анаң, оолағастың холларын хаап, аны чоғар көдірібіскен, оолағас анчада кинетін, кииде пырлахтана түзіп, Лев Николаевичсер учазынаң азахтарына тура түскен.

Олғаннар хысхырыс сыхханнар:

— Мині дее! Мині дее! Хайдағ пасхачыл! Хайдағ хынығдыр!

Лев Николаевич ол фокузын кічіг олғаннарға прайзына даа сынатхан. Күстігөк полтыр ол, сынап нинце-нинце оолағасты изере хаапчатханда, оларның полғаны ла пірер пуд артинаңох пасхан полар, неке.

Хақан прай олғаннар, суға сомып алып, чар үстүне сыхханнарында, апсах оларға пазох пір ойын ойнирға чөп пирген: чирде чадып алып, азахтарнаң на күрезерге, холларнаң пір дее ағаа полиспин. Оолағастар көк отха чадып, уғаа күлкістіг күрезіг пасталған. Прайзы хатхырысханнар, че прайзынаң тың Лев Николаевич хатхырған.

Че анаң команда истілген:

— Тонанарға! Тонанарға!

Оолағастар ыстаныңахтарын, көгенегестерін кисклееннер. Че хайдар ла полза тастал парған кип-азахтарын турбинаң таап алары сидік полған. Маңзырағда чалаастанып, пасха-пасха саринзар тасталғлап парған өңніг сүбүректерні таап алары уламох сидік полған.

Палалар хысхырысханнар:

— Мағаа хызыл сарығны. Кемдір хызыл сарығ? Мағаа көгілбейні. Сарығлар хайдадыр?

Ұгретчілер сүбүректернөк тілеп чөргеннер. Лев Нико-

лаевич оларнаңоҳ хада. Кирек сўбўрегеске урунза, ол чоо
өрін парча.

Тимде-тимде апсах хысхыр салча:

— Кемге сиңне? Кемге ахты? Көгілбей, көгілбей! Кемге
көгілбей?

Олғаннарға постарына сўбўректі холға палғап алары
тигес полған. Аннаңар олар полыс пирерге удур-төдір алай
ўгретчее айланчаңнар, піреелері, тізең, Лев Николаевичсер.
Ол, сымдах тудынып, палғап пирцең, аннаңар көп палалар
ағаа ла палғадарға хыныбысханнар. Апсахсар олғаннарның
узун теезі турыбысхан.

Хайди полза прайзы нанчаң чолға сығыбысханнар. Арығ-
зар кіргенде, сарнас сыхханнар.

...Син, көөгічек, сөлеп пир,
Прай сыныңны чоохтап пир,
Нинче хатап часхызын
Сағаа ам даа тоғазарбын?

Арығда кинетін ікі ат көріне түскен. Пір адына кізі мўн
салтыр, ікінцізінде кізі чох полған, анзы пастағызының
соонча чидекте килчеткен. Атха мўн салған кізі ат азыраңаң
тоғысчы полтыр; Лев Николаевич, чазағ ўр чөріп, майых
парған полар тіп, ибдең ағаа ат ыза пиртірлер. Хаңан аттар
чағдас килгенде, Лев Николаевич поэына ысхан атсар чағын
пас парған. Ол ам даа сас, чочыңа ат полған, улұғ харахта-
рының пулиинаң хылчаңнап, поэынзар чағын пірдеезін ки-
рерге хынмаан, азахтарын тохтағ чох алыстырып, туйғахтары-
наң тохлада тепкленген.

Лев Николаевич ағаа сыдап полбас, ағаа аңдара састы-
рыбысхадағ осхас пілдірген. Че Лев Николаевич, атсар
табырах чағын пас парып, анзы аннаң хыя даа сегірерге маң-
нанғалахта, азағын изер ізеңезіне пазып, сах андох изер
ойиинда одыра түскен. Ады пырғырып, ікі азахха турып,
пірде пір саринзар толғаңнаан, че апсах тінін тартыбысхандоҳ,
ат амырап парып, мўнген кізінің көңнін истіп, алнынзар пар
сыххан. Толстой кічігдең сығара атнаң чөрерге көніктірі.
Чалаңа ол маңат чөрцең.

Оолағастар тың өрін парғаннар:

— Хайдағ айдас ағацах! Хайди чапчаң алтаныбысчых. Саңай хара хус ла осхас!

Лев Николаевич чөрібіскен, оолағастар ўгретчілерінең хада аннаң аңдар, Лев Николаевичтің чуртынзар алдыра, пастырғаннар.

Оолағастарың соонда суға сомарға хызыцахтар парыбысханнар. Оолағастар, тізең, тура хыринда, паркта, азыранып, чай іскеннер. Прайзына столлар даа, стуллар даа читпесчік. Аннаңар олар пөзік липа ағастарның алтында, отта, одырғлап алғаннар.

Күнөрткі ікі час полған. Олғаннар иртеннең пеер пір дее ниеме чібеең полғаннар. Олар илееде астап парғаннар. Пір саңай читі самовар турғысханнар. Ўгретчілер тимнеп ағылған аймах-пасха ас-тамахты илееде көп чіп салғаннар. Ағастар төзінде, отта одырып алып, азыранарға най чахсы полған! Тулада андағ чырғал таап полбассың хақан даа. Лев Николаевич, олғаннар аразынча чөріп, тосханча оларға ам даа өкерсін полбинчатхан.

Кинетін тигір харасхаа түзіп, күгүрт күзүри түскен. Улуғ наңмыр даа чабызарға аябас полған. Олғаннарны аннаң тымыхсар чазыр саларға кирек полған. Лев Николаевич сағысырап сыххан. Балконда ол столларны, стулларны табырах чылдырғлап пастаан, олғаннарға орын чайлат пирер ўчўн. Ағаа ўгретчілер улысханнар, че ол поэы прайзынаң сымдах сіренген. Маңзырағда ол, балконда хызыл парған лампаны даа сизінмин халып, ағаа пазын теертіп алған. Че анда даа, хамағын на холынаң чызып алып, ол столларны паза одырчыхтарны чылдырарына пазох чапсынған. Полған на минута аарлығ полған. Амох наңмыр сеели түзер. Че күгүрттіг наңмыр саадабаан. Күгүрт күзүреп, наңмыр иртіп парған, пазох амыр улыбысхан, пазох өтіг күн чарып сыххан, олғаннар чай ізеріне хатап чапсынғаннар. Анаң оолағастар парктың аллеяларынча паза сарсых азах чолыцахтарынча чўгүріс чөргеннер. Хай піреелері турадаң ырах ниеместе турған турниксер парғаннар.

Лев Николаевич андарох килген. Оолағастарның пірдеезі гимнастика көніктірістерін толдыр пілбеен. Оларның көбізі турникті дее хақан даа көрбеен полған. Лев Николаевич

Л. Н. Толстой Делирге мүн салган.

андада оларға пірее көніктіріс көзіт пирерге чаратхан. Ол мының алнында гимнастикадаң көп айғасхан полған, хақан аның, тізең, школазы тоғынғанда, ол поэнының үгрөңділерін дее гимнастиканаң айғазарға үгреткен. Ол чоохтачаң, гимнастикадаң кізінің иді-чүлі тыыпча, кізінің хазығы чахсыланча тіп.

Турниксер пас парып, Лев Николаевич тегілегестерге тудынып, чоғар тартынып, азахтарын пазынаң пөзігөк көдірібіскен, іди пазын төбін тудып, үсче хати чайхалып алған, анаң азахтарын түзіріп, чирзер сегірібіскен.

Олғаннарның, аны көріп, харахтары ла тозырайысхан. Анаң Лев Николаевич, чіке турғыза палғалған сыра ағасхатынып, холларын алыстыра пөзіктең пөзік ле көдірініп, аның ортызына читіре сыххан, анаң олох ағасча чирзер, табырах чылбырап, тўс килген.

Оолағастар ағаа хайхазып ла тооспинчатханнар, уламох ахсыларын азынып, турыбысханнар, хақан ол, трапециязар сығып, анда үсче хати, тегілек чіли, айлахтанып алып, чирзер тўс килгенде. Сырайы хызар партыр, аар тынча, че көңні өрчiлiг, күлiнче — поэы даа поэына чөпсiнчеткен осхас. Оолағастар турникте, олох чіли, ит көрерге сынанғаннар, че оларның пір дее ниме сыхпаан. Соонаң олар чоохтасханнар:

— Ух ағацах! Хайдағ айдас ағадыр! Чазағ чөрерге дее хайдағ күстіг! Атха чи хайди мўнібіскен! Турникте хайди айлахтанған! Хал ағацах, ам даа чітіг, чапчаң! Хайдар піске аның хыринда! Піс ағаа чит полбаспыс!

Аның соонда тура алнындағы ачыхта ойыннар пасталғаннар. Лев Николаевич ибдегі чонынаң паза аалқыларынаң хада, балконда турып, көрген.

Пастағы ойын «Чил-пораан» полған.

Палалар, оолағастар паза хызыцахтар, ибіре турып алып, холларын пулғастырып, пірде пір хыринзар чайхалысханнар: анзы чил-пораан полчатханын көзіткен; олар көглееннер:

Аал арали чил-пораан на хайынча,
Прай чолларны ол чох иде сыбырча.
Ай, өрте, ай, өрте, сөледек,
Прай чолларны ол чох иде сыбырча.

Анаң олғаннар, ниме-де кисчеткен, ниме-де ілбіктепчеткен
полып, холларынаң табырах пулғастырғаннар.

Атты соорға чапчаң көліп аларбыс,
Арығзар піс одыңа парарбыс.
Ай, өрте, ай, өрте, сөледек.
Арығзар піс одыңа парарбыс.

Палалар сегірізіп ала, табырахтаң табырах ла чүгүріс
сыхханнар.

Соон сүре піс чорыхнаң ойладарбыс,
Табыраанча арыға чит парарбыс.
Ай, өрте, ай, өрте, сөледек.
Табыраанча арыға чит парарбыс.

Кинетін тохтап, ағырин пастырғаннар — анзы олар
арығзар килгеннері полча.

Палтынаң піс пір тиңе саап сыхсабыс,
Тахпайлар ла ибіре чачыразар.

Холларынаң олғаннар көзіткеннер, хайди олар палтынаң
ағас узурғаннар, ағастар хайди аңдарыл турғаннар, салаалары
оларның хайди пыдыралғаннар. Тоғынып-тоғынып, прайзы
майых партырлар.

Арығдаң піс ағыринычах парарбыс,
Аяларыбысты піди тошладарбыс.
Азахтарнаң топладарбыс пір тине.
Че, амды хорғыстығ нимес соох піске.

Анаң плесет салғаннар, ол «Орыс ирен» тіп адалған.
Оолағастар пір саринда турғаннар, хызыцахтар, тізең, пасха
саринда.

Оолағастар сарнааннар:

Олаңай орыс иренмін,
Оскебін мин соохта,
Салда соонча чайғызын,
Хысхызын тартыста.
Суғ озаринзар чөргем,
Хызыл ис тее садып,
Тикке пірдеезіңең албаам
Пір ахча даа, парыстап.

Хызыцахтар, орныларынаң тибіребин, табыс чох турғаннар. Чалғыс оолағастар ла плесет салғаннар. Азахтарынаң олар хайди ла хайхатпааннар! Пірде пір орында ла чорбаңнасаннар, анаң тепклен сыхчалар, азахтарын алнынзар, кистінзер, оң паза сол сархынзар тастағлапчалар, одыра түсчелер, сығыр сыхчалар, хысхырысчалар: «Эх, чөргле!» тіп. Лев Николаевич пазох оларға өкерсініп ле тооспинча, күлінчеең не күлінче.

Оолағастар, хызар парып, постарына чөпсіне, хыя парыбысханнар, ачыхсар, тізең, хызыцахтар, сых киліп, сарнас сыхханнар:

Чайғызын от саап, хыра кичем,
Че маң полчам хысхызын.
Көглим дее, плесет тее сал пирем,
Көңніңер ле толзын.

Хызыцахтар, оолағастар чіли, чапчаңнарын, хал хылыныстарын көзітпееннер, пірее сүмеліг арах, күлкістіг арах ла нима сағын таап аларға хараспааннар, че, суғча өртегестер ле чүскен чіли, ипти-тапти, поғда тудыныстығ чылғаннар. Оларның піреезі, пладыцах тутхан оң холларын чоғар көдіріп, азахтарын ниик хаалағастарнаң алыстырғаннар, пасхалары ағырин айлахтанысханнар, үзінцілері пірде оң иңнічеең, пірде сол иңнічеең алнынзар айландыр турғаннар. Хызыцахтар амырынча, сөө тартып, арынцах, ирке үннең көглескеннер. Лев Николаевич оларның амыр тудынызына, сіліг чөрізіне өкерсінген.

Ойыннар пір часча парғаннар. Хақан олар тоозыл парғанда, Лев Николаевич, олғаннарзар ачыхсар сығып, оларның аразынча чөрген, чоохтасхлаан:

— Че алғыстапчам, сарнап, плесет сал пирдер, алғыстапчам. Син плесет чахсы салчаттырзың. Кем зе сині іди үгрет салған?

— А мин поэым үгренип алғам.

— Чахсы, чахсы! Син дее уғаа чапчаң тепкленчезің.

Анаң Лев Николаевич туразар кір парыбысхан, книгацахтар үзүріп аларға тіп. Пір оолағас аннаң книга сыйлап пирерге сурынған полған. Лев Николаевич поэының чоохтары

сыххан книгаҥахтарын прай олғаннарға үлестіріп пирерге чаратхан. Андаҥ книгаҥахтары прай 900 палаа чидер тіп сағынған. Че аның чыындызында 200 ле книгаҥах халған полтыр. Турадаң сығып, олғаннарға ол чоохтап пирген, ачырҥастыҥ, че книгаҥахтарны сыйлап полбаспын, прайзына читпеедег, олғаннарның чардығына ла сыйлаза, пасхаларына хомзыныстыҥ пол парар, мин, тізең, пірдеезін хыйыхтирҥа хынминчам тіп.

Аңада үгретчилернің хыйғызы истіле түскен:

— Ибзер тыхтанарҥа! Ікілернең турҥлаңар! Полғаны ла поэның флаҥынзар! Көк флаҥ алнынзар!

Олғаннар хайынызыбысханнар, полғаны ла, поэның орнын тілеп, чүгүр чөрген.

Лев Николаевич сурынған, иң кічіг палаларны үзүріп алып, алынча кизекти турғыс саларҥа. Күн тооза чөріп, олар майых парҥан поларлар, аннаңар оларны станцияа читіре хаңаалыҥ апар саларбыс теен. Кічіг палалар сынап таа тың майых парҥан полғаннар, Лев Николаевич оларны пасха олғаннарның аразында көрглеп алтыр. Ол уҥаа сизіктіг көрістіг полған, аның сиргек хараҥы прай нимее читчең.

Кічіг палалар оларны аттыҥ тартып парарларына чоо өрін парғаннар. Түрчедең пір ат көлген улуҥ хаңаа пеер чиде салған. Кічіг палаҥахтар, хаңааҥа сығып, одырҥлап алғаннар, анаң тура хыринаң хаңаа чөр сыхханда, Лев Николаевичке хысхырғаннар:

— Анымчоҳ, аҥаҥах! Алғыстапчабыс, алғыстапчабыс, хынчаң пістің аҥабыс!

Апсах, балконда турып, оларҥа күлімзіреен паза пазын икеен.

Пасха олғаннар ікілернең изерістіре турҥлап салған полғаннар. Лев Николаевич турчатхан балконның хыринча иртіп парирып, олар хысхырысханнар:

— Ура! Ура! Паза тоҥасханча, Лев Николаевич! Анымчоҳ, аҥаҥах! Алғыстапчабыс, алғыстапчабыс! Хазых чөріңер, аарлыҥ аҥаҥах! Паза тоҥасханча, хынчаң Лев Николаевич! Хаңан даа сині ундубаспыс, ундубаспыс хаңан даа. Ура-а! Ура-а! Ура-а!

Палалар пар-чоҳ күстерінең, арыҥ чүректерінең, прай.

көңілерінең хысхырғаннар. Полғаны ла поэзияның үнін Лев Николаевич иссін тіп хысхырған. Прайзының на сырайлары чалтырасханнар. Олғаннар холларынаң, пладыцахтарынаң пулғааннар, оолағастар картузтарын чоғар тастап турғаннар.

Олғаннар иртіпчеткенде, Лев Николаевич сыбыра балконда турған, холларын хурының кистінзер сух салып, пазын икіп, кўлімзіреп ала, чоохтанчатхан:

— Анымчоhtar! Анымчоhtar! Алғыстапчам!

Олғаннарның халғанчы кизегі ағастар кистінде чіт парған.

Кинетін прай арығ істін чоңнада пазох хатап сыңырада истіле тўскен:

— Ура! Анымчоx, ағацах! Алғыс сағаа! Сині хақан даа ундубаспыс!

Олғаннарның сынап таа Лев Николаевичтің омазы прай чуртастарына ундубас иде чўректерінде халған. Көп-көп чыллар иртіп парған, олғаннар өс парғаннар, че прайзы «ағацахты» сағысха кир турғаннар. Маша Гуреева, ағаа андада он час ла полған, улуғ өс парып, піске чоохтацаң: «Ол кўнде піс прайзыбыс ағаа уғаа тың хыныбысхабыс! Аннаң чарылызарға пір дее хынмаабыс! Хақан даа андартын парбасчыхпыс. Анынаң, иң не аарлығ, чағын кізідең чіли, анымчоxtасхабыс». Гусева Верацах, тізең, піди сағысха кирген: «Ол піске пір дее пасха кізілерге тўй нимес, хайдағ-да пасхацыл кізі пілдірген, кизее паарсах, чалахай, чахсы көңіліг... Пістің полғаныбысха ла ол хайди-да тың хыныбысхан осхас пілдірген. Аннаңар пістің полғаныбыс ла поэзияның өрінізін ағаа читір пирерге іди кўстенген, хақан Аяс Ачыхтаң парчатханыбыста».

А. Сергеевко

Л. Н. ТОЛСТОЙ ҮГҮРСҮДЕҢЕР НЫМАХТЫ ХАЙДИ ЧООХТАҘАҢ

Лев Николаевич Толстой прай чуртазында олғаннарға тың хынған: иң кічіглеріне дее, аннаң улуғларына даа, оларнаң хада көп тус иртірцең: хысхыда конькиліг чылқаң алай ба тағдаң соорыцахтығ, саналығ чөрцең, чайғыда чазыңа, арығларча чөрцең, оларнаң хада чахаяхтар үсчең, чистектер, мискелер теерцең. Оларға хақан даа ол пірее ниме чоохтачаң. Ниме ле чоохтабачаң! Позиыңар даа, хайдағ ол кічицек полғанын, чиит постаң тузында хайди ол Кавказта чуртаанын, позиың іце-пабазыыңар паза таныыстарыыңар, хайдағ ла полза историяларны, басняларны даа, нымыхтарны даа. Олғаннар аны нинце дее тыңнап одырчаңнар; истіп ле одырарцыхтар, іди ол уғаа хынығ, прай нимедеңер чапсых чоохтачаң полған.

Хынчаңнар олғаннар аның пір пасхацыл нымағына — үгүрсүдеңер.

Пу нымағын ол чиит тее туста, апсах пол парғанда даа чоохтачаң. Халғанчызын чоохтаан — хақан ағаа сигізон ікінці чазы парчатханда.

Ол кирек 18 сентябрьда 1909 чылда Москва хыринда Крекшино тіп аалда полған.

Лев Николаевич тура хыринда, садтағы узун скамейкада, одырған. Ол кўскў хара пальтолығ, пора шляпалығ полған, холында сағам на танға пас чөр киліп ағылған ағазын тудынған. Аннаң хости палазыың палацахтары одырғаннар,

харындас-туңма: тоғыс частығ Соняцах паза читі частығ Ильяцах. Апсах, оларзар көрібізіп, өтіг-чітіг үннең сурча:

— А хынчазар ба, мин сірерге нымах чоохтап пирем?

— Хынчабыс, ағаң, хынчабыс! Чоохтап пир, ағаң, чоохтап пир!

— Че чахсы, андағда чоохтап пирем! Истіңер! Ситкіп ле тыңнаңар!

Ол, сырайын хазыр арах тудыныбызып, пазын көмес көдіріп, тоғырли хылчаңнабысхан, нымахты сағысха кирчеткен чіли. Соняцахнаң Ильяцах китенібіскеннер.

— Пір оолағастаңар паза читі үгүрсүдеңер нымах, — тіп чарлаан Лев Николаевич.

Соняцахнаң Ильяцах тынмин даа одырыбысханнар.

Лев Николаевич харахтарын оларзар орталабысхан, анаң нымағы тоозылғанча харахтарын паза палазы палаларынаң хыя албин көрген.

— Ах чарых алтында пір оолағас чуртаан полтыр... — тіп, нымағын пастап алып, ол тохтап парған. — Пірсінде ол оолағас огородсар партыр... — мында Лев Николаевич пазох тохтап парған.

Соняцахнаң Ильяцахтың харахтары, че амды ниме ле пол парар ни тіп сахтап, тыңнаң тың на чалтыразыбысханнар.

— Пірсінде ол оолағас, огородсар парып, көрзе — чатча... чатча пір кічицек үгүрсүцек, кічи-и-цек! — тіп ніскецек, амыр үннең чоохтаныбызып, Лев Николаевич поэна чапсыра одырчатхан Ильяцахсар мөкейібіскен. Поэнының пүгүрел парған көрімінің ол үгүрсүцек хайдағ кічицек полғанын көзідерге иткен одыр.

Үгүрсүцек андағ кічицек полғанына Лев Николаевич уғаа тың хайхаан! Ол харахтарын чалбах азыбыстыр, көміскелерін көдір салтыр, ікі холының устығ салааларын пірсі пірсінең төрт сантиметрце ле ырахта тудып, ам даа хайхап ала, чоохтанған:

— Мынчацах ла!

Соняцахнаң Ильяцах аның салааларынзар мөкейіскеннер, салаалар аразында сынаң даа үгүрсүцекті көр тапхан чіли.

Лев Николаевич чооғын узаратхан:

— Оолағас, мөкейіп... үгүрсүцекті үзіп алған... — Лев Николаевич оң холын поэнының сырайынзар чағын иде көдір килген, сынаң даа анда үгүрсүцекті тутчатхан чілі. — Оолағас көрзе... — Лев Николаевич, холын пірде пір саринзар айлан-дырып, ирнілерінең чаплада сорыбысхан. — Үгүрсүцек чахсы-чахсы, көппегес-көппегес, нап-наа-зынаң!

Лев Николаевич, холын ахсынзар апарып, ирнілерін көмес азып, «Хап!» тіп, үгүрсүцекті ахсынзар суххан чілі, идібіскен; анаң, ахсын чаап, ирнілерін чапсыра тудып, хыймырабин даа, сым одырыбысхан.

— Іди ле тоозылча ба? — ачырғанып сурған Ильяцах.

— Тохта! Тапсаба, тыңна! — хатығ тібіскен Соняцах.

Лев Николаевич кинетін ахсын паза наахтарын хыймырат суххан, нима ле тайнаан чілі, анаң сынаң даа хайхастығ тапсағ истіл парған: хрум, сынап үгүрсү чіпчетсе, хайди «хрум! хрум!» тіп истіледір зе, сах андағох тапсағ.

— Ағаң, синің ахсыңда сын үгүрсү пит! — тіп хысхырыбысхан Ильяцах. — Ағаң, ахсың астах!

Лев Николаевич, пазын сілігіп, холынаң сизіндірген: чарабас ахсым азарға — үгүрсүм түс парар.

— Сынаң даа, сын үгүрсү! — теен Ильяцах. — Че хайдаң ал килді ни?

Лев Николаевич тайнирын тохтадыбысхан, кинетін өөзінең нима азырчатханы истіле түскен: үгүрсү чиил парған.

— Сынап таа, сын үгүрсү! Сын үгүрсү! — тіп хати-хати чоохтанған Илья.

Лев Николаевич чоохтанған:

— Оолағас аннаң аңдар парча, көрзе — чатча ікінчі үгүрсүзі. Оолағас мөкейген. Үгүрсүні үзіп алған... — Лев Николаевич холын төбін түзірібіскен, үгүрсүні үсметкен чілі. — Үгүрсүцек сіліг-сіліг, тыплама пик, ах миңіцектері топтайысхлапча! Мына мындағ! — теен Лев Николаевич, анаң салааларынаң тоғыс сантиметрче көзіт пирген, Ильяцахсар мөкейбіскен, үгүрсүцек хайдағ кічицек полғанын пазох прай поэнының көрімінең көзіт пирер үчүн.

Ильяцах чалахай паза ситкім көріснең, харах албин, Лев Николаевичтің салааларынзар аңдаан. Соняцах, тізең, холларынзар нимес, че ағазының сырайынзар көрген: ағазының

сырайы уғаа хынығ пол партыр — аның сырайы прай ла ойнапчатхан, хызыцах, аннаң харахтарын хыя ал полбин, көрген.

Лев Николаевич холын көдірібіскен, өрініске ол пүкүлее поэзы чалтыраан.

— Хап! — теен ол. Амды ол ахсынзар үгүрсүні пүкүлеезінең нимес, че чарымын на кизе хаап алып, ікінці чардығын холында тутчатхан осхас полған. Пазох тайнап сыххан, анаң пазох «Хрум-хрум!» тіп тапсағлар истіл сыхханнар.

— Оолағас хайди татхынның мычыратча! — теен Соняцах.

— Уғаа татхынның, минің дее үгүрсү тайнирым килібісті! Мин дее үгүрсее хынча номза! — тіп хысхырған Ильяцах.

— Хап! — тіп Лев Николаевич ахсынзар үгүрсүнің ікінці чардығын суғыбысхан.

— А мычырапча, сын үгүрсү ле чіли. Че чох, ол сын үгүрсү нимес! Ағам сын үгүрсүні суғыбыспазын тіп, мин аның соонча матап-матап көргем ноза. Чох, сухпаан, — теен Ильяцах.

Соняцах тарын парған:

— Ағам хаңыртыпча тіп сағынарға хайди уятпаазың! Иди сағынғаның ағама хомзыныстығ ноза.

Ильяцах, хорых парып, ағазынзар көрібіскен, че сах андох амырап парған: ағазы пір дее хомзынминча, арығ көңнінең тайнап, мычырадып ла одырча.

Ікінці үгүрсүзі чиил парғанда, Лев Николаевич теен:

— Оолағас аннаң аңдар парча, көрзе... — хайхаанына Лев Николаевич хысхырыбысхан даа, — чатча үзінці үгүрсү! Андағох маңат үгүрсү! Че мынзы чоон, иле-е-де чоон! Мына мындағ! — чоон үннең чоохтанып, Лев Николаевич салааларынаң чибіргіче сантиметр көзіт пирген.

Соняцахнаң Ильяцах таа үгүрсүнің андағ улиина уғаа тың таңнап парғаннар.

— Ха-ап! — теен Лев Николаевич, анаң пазох тайнап сыххан, пазох мычырааны истілген, анаң, тізең, азырыбысханы.

Лев Николаевич, пірееде үгүрсүні тумзинзар апарып, чыстап, ирнілерін тілнең чалғабысчатхан — үгүрсү ағаа андағ

татхынның пілдірген. Пір хатап Лев Николаевич хайди-да уғаа ўр тайнаан: алай ба тың улуғ кизекті ўзе ызырып алған ма, алай ба ўгўрсўзі уғаа хатығ пол парған ма.

«Хрум-хрум! Хрум-хрум! Хрум-хрум!»

— Оолағас хайдағ сыдамах полған — анца ўр тайнапча! — теен Сонячах.

Хайди полза ўзинці ўгўрсў чиилибўк парған.

— Оолағас аннаң андар парча, кўрзе — чатча тўртінці ўгўрсў! — тіп, паяғыдаңох артых хайхап, уламох тың хысхырыбысхан Лев Николаевич. — Мына му-у-ундағ! — сала бас ўнінең нимес сўў тартхан ол, анаң ойда арах одырыбысхан, позы даа улуғ пол парған чіли. Салааларынаң ол узунын илігче сантиметр кўзіт пирген. — Мына мындағ!

— О-ох! — теен хахап парған Сонячах.

— Я, андағ! Андағ! — киртіндірген Лев Николаевич.

— Чох, ағаң, андағ улуғ ўгўрсў полбинча, — тіп кинетін чарлаан Ильячах.

— Хайдағ син алығзың! — теен Сонячах. — Пу нымах ноза!

Ильячах уят парған.

— Э, я, нымах чізе, — тіп салған ол ағырин.

Лев Николаевич, салааларынаң ам даа илігче сантиметр узунны кўзідіп, Сонячахнаң Ильячахсар кўрчеткен. Андағ улуғ ўгўрсў табыл парғанға ол, ўрініп, уғаа тың чўпсінген. Узуны иліг сантиметр! Хандыра ўгўрсў!

— Тўртінці ўгўрсў чи тың чоон полған ма? — сурған Ильячах.

— Че, хайдағ синце чоон?

— Мына мынча полар! — тіп, Лев Николаевич оң холының чоон паза устығ салааларынаң чалбағы читі сантиметрче чарым тегілек сиип пирген.

Ильячах пазын чайхап салған.

— Тыңох чоон полтыр! Мин андағ чоонны албасчыхпын, олох тооза чіп полбассым: кўзім читпесчік, — теен Ильячах.

— Оолағас са чіп салар. Ол нинцені дее чіп салар.

— Хандыра оолах полтыр! — теен Ильячах.

— Ха-ап! — тіп хысхырыбызып, Лев Николаевич пазох ўгўрсўзін тайнап, мыңырат сыххан.

— Оолағас аннаң андар парча, көрзе — чатча пизінці үгүрсү! — чоон үннең чоохтанған Лев Николаевич, мынзында позы позының харағына киртінминчеткен чили.

— Пизінці чи аннаңох чоон ма? — сағысырап сурған Ильяцах.

— Чоон полбин за. Хай-хай чоон! — өрініснең чоохтаан Лев Николаевич.

— Че хай синце? — тіп сурған Ильяцах.

— Мына пу синце полар! — тіп, Лев Николаевич салааларынаң узунын сигізон сантиметрче көзіткен.

— Я, уламох чоон. Пір улуғ кизекке артых полар, — теен Ильяцах.

Лев Николаевич, ахсын улуғ азынып, үгүрсүнің улуғ кизегін кизе азырып алған чили, холынаң хыя тартыбызып, пазох ла тайнап сыххан. Пизінці үгүрсүзіне оолах табырах сыдан салған, килкім арах кизектер хаап, табырах тайнап, пір-ікі ле итсөк, азырыбысча.

Пизінці үгүрсү чиил парған.

— Оолах аннаң андар парча, көрзе — чадыр... чадыр...

— Алтынцы үгүрсү, — тіп полысхан ағазына Ильяцах, олох чили чоон үннең чоохтанып.

— Орта, алтынцы үгүрсү.

— Пу алтынцызы чи уламох чоон ма? — сурча Ильяцах.

— Син чи хайди сағынчазың?

— Чоон, неке, — сала ікінцілеснең нандырған Ильяцах.

— Чоон полбин за! Чоон, чоон!

— Че, хай синце? — киртінмин сурған Ильяцах.

— Мына мындағ! — теен Лев Николаевич, ікі холының устығ салааларынаң узунын пір метрче көзідіп.

— Ағаң, че андағ үгүрсү... — пазох талазып, чоохтап парған Ильяцах.

Соняцах, хатхырыбызып, аны тоғыр хапхан:

— Пазох «андағ үгүрсү»! Хайди оңнап полбинчазың, пу нымах ноза, алығ!

Ильяцах, уғаа уят парып, пыросынып, Соняцахсар паза Лев Николаевичсер көрібіскен... Позы поэтына, таң, сынап таа «алығ» пілдір парған ма.

Алтынцы үгүрсүдең оолах уламох килкім кизектер үзе

ызырғлаан. Тайнирын даа пизінцізінеңөк табырах тайнап, түрчедеңөк алтынчы үгүрсүдең пір дее ниме халбаан.

Лев Николаевич тапсабиныбысхан. Аның сырайы пүрүңкі полыбысхан.

— Читінці үгүрсү, тізең,.. читінці... түгенці, — тың нимес чоохтанған ол. — Читінці... — пазох хатап теен ол, читінці үгүрсүнің улиинаңар ниме чоохтирын даа пілбеен чіли. — Читінці... читінцізі... андағ улуғ... андағ улуғ полған, аның улиин көзіт пирер үчүн, холларны кистінзер хуластирға кирек, кистінзер...

Соняцахнаң Ильяцах Лев Николаевичтің холларынзар чидікпин көргеннер, олар хайди кистінзер хуластирларын сахтап. Аның холлары, тізең, хыймырабааннар. Оң холы таяғына чөлен салтыр, сол холын Лев Николаевич мунзурухти тут салтыр. Ол тапсабаан, Соняцахнаң Ильяцахсар, күлімзірел, көріп одырған. Олар, тізең, ам даа аның холларынзар көргеннер. Амды Соняцах таа ағазының сырайынзар нимес, че холларынзар көрген: читінці үгүрсү хайдағ улуғ полғанын піліп аларға хынығ полған ноза. Соняцахнаң Ильяцах постары даа сағыстарында көрчеткен одырлар, хайдағ ол улуғ полғанын. Ильяцах сурған:

— Арса, читінцізі оолағас осхас улуғ полған?

— Я, ол синце дее полар.

— Андағох чоон ма?

— А ноға син сағынчазың, оолах чоон полған тіп?

— Хайди за чоон полбас! Анча көп үгүрсү чіп салғанда — хайди даа чоон полар.

— Че чох, үгүрсү оолағас осхас чоон полбаан.

— Че андағ даа полза, уғаа чоон, я?

— Уға-а чоон! Кізі ахсына даа сыңмас чоон. Улуғ күснең не аны ахсыңзар кире суғып аларчыхсың.

— Оолағас чи аны, андағ даа полза, чіп салған, я?

— Я, чіп салған. Чіп салған! — тіп нандырған Лев Николаевич, позы даа таңнап парып.

— Ух, ол оолағас үгүрсее хайди тың хынцаң полған! Мин дее үгүрсее хынчам, че іди ле нимес.

— Ана іди нымаам тоозылча! — теен кинетін Лев Николаевич.

— Хайди — тоозылча? Оолағас чи хайди полған? — тіп сурған Ильяцах.

— А пір дее хайди полбаан, ойнирға чөрібіскен.

— Айдас оолағас! — теен Ильяцах, пазын чайхап.

— Я, уғаа күлкістіг чізе. Анца үгүрсү чіп саларға кирек, — теен Соняцах.

— Мин нымахты ам даа истерге хынғам, — теен Ильяцах.

— Хайди идерзің зе, — теен Лев Николаевич. — Нымах тоозыл парған, үгүрсү тоозыл парған, огородта паза халбаан.

— Алғыс ползын, ағаң, нымах піске чоохтап пиргенің үчүн, — теен Соняцах.

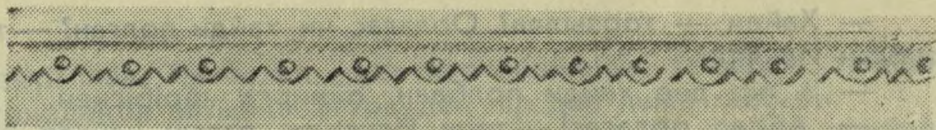
— Я, ағаң, алғыс, алғыс! — хоза хапхан Ильяцах. — Хандыра оолағас полтыр! Хандыра үгүрсүлер!

Лев Николаевичтең чарылып, олғаннар туразар чүгүріс сыхханнар, ағалары оларға хайдағ хынығ нымах чоохтап пиргенін искірерге. Анаң күн тооза кемге ле полза чоохтап чөргеннер паза холларынаң көзіт пир турғаннар, пастап хайдағ кічицек ле үгүрсүцек полған, соонаң, тізең, хайдағ улуғ үгүрсүлер полғаннар, үннерінең ағаларына көөгерге харасханнар, наахтарын топтайдырғаннар, үгүрсүні тайнаан чіли, мыцырадарға сынанғаннарох, че ханча даа күстензелер, анзынаң оларның ниме сыхпаан.

Пу нымахха олғаннар ноға іди хынған полқаң?

Аны Лев Николаевич уғаа хынығ чоохтачаң ноза. Паза, ағаа хоза, нымаан чоохтапчатса, ол уғаа көгліг-көгліг улыбысчаң, күлімзірецең, хатхырчаң. Олғаннарға даа анынаң ідөк көгліг улыбысчаң.

Улуғ нимес киректеңер дее чоохталған нымах полза, ол тузазы чох ниме нимес. Лев Николаевич хақан даа чоохтачаң полған, литературада тирең сағыстығ, улуғ тоғыс ла туза пирче нимес, че ідөк хайдағ даа нымах, хайдағ даа сарынычаң, күлкістіг сөспегес, олаңай ла хормачыланыс тузалығ ниме полча, сынап оларны истіп алған соонда кізінің көңніне көгліг паза чахсы пілдірчетсе. Үгүрсүдеңер нымахты истіп алған соонда, тізең, сах андағ пол парчаң ноза.

А. Бьюрков

ТОЛСТОЙНЫҢ САДЫ

Пістің семья Хамовниктердегі пиво заводының хыринда улуғ нимес турақхата чуртаан. Пістің хырибыстағы пөзік хана кистінде Толстойның сады полған... Мағаа тоғыс час полған. Піске, завод тоғысчыларының палаларына, Толстойның сады нымахтағы ла арығ осхас пілдірцең, хайзында абалар, пүүрлер, көйтік тұлгүлер паза чабал хуу-хатнаң Тонағчы-торчых чуртааннар...

Пісті тызы чох, сох олғаннар өөрін, Лев Николаевич пілді ни? Пілген не полар. Пістің аасха толдыра хысхырысхан үннерібіс аның кабинетінзер читчең не полар. Тасхар ойнап, переулочка адайларны сұр чөріп, піс ағаа тоғынарға харығ полқаң поларбыс, че анзын піс андада оңнабаан полғабыс, аннаңар, ағаа пірееде тоғас парза, пір дее туртухпин, чалахай паза пір чөптіг үннең хысхырқаңмыс:

— Изеннер, Лев Николаевич!

Ағаа нандырып, ол, шляпазын көдіріп, күлімзірецең.

Часхыда паза чайғыда піс Толстойның садынзар пахлабақаңмыс. Ол туста піс, бабка, лапта ойнап, «чылан» позыдып, голубьтар сұр чөріп айғасчаңмыс паза Москва суғда чарымар күн ээленцеңміс. Че мына ұр сахтаан август айның 6-чы күні читчік — худай сағынчатханнарның «яблоко спазы» үлүкүні, пу күнге яблоколар пыс парча тіп саналқаң полған. Андада пістің хайиыбыс Толстойның садынзар айланқаң. Аңдар піс пиво заводы саринаң кірбецеңміс, че хости турған Морозовтың психиатрия клиниказы садынзартын кірцеңміс. Азынада «сыныхтағ» идіп алқаңмыс, Афанасий ибде бе, адайлар кинчедең позыдылғаннар ба. Пістің иң не чалтанмас оолағыбыс, Саша, Толстойның оградазынзар кір пар киліп,

прай кирек нимелерні піл килцең. Хақан піске оң пол парза, умус сыбырцаң. Афанасий даа чох полза, адайлар даа поэдылбаан ползалар, піс сиденге сығып, анда, пораатайлар ла чіли, одырғлап салцаңмыс, ноо даа туста сах андох чирзер сегірібізерге тимде полып. Садта пір дее кізі чох полза, Саша андар сегірче, мөкейіп, яблоня ағазынзар чүгүр парып, иң чағынхы салаазын сілік сыхча. Отсар тоолапчатхан яблоколар тошлас сыхтылар. Піс Сашаныңох соонча сегірчебіс. Хорығып, пістің кічіг олған чүректерібіс хайди тўклесчең полды! Хорығарға, тізең, піске кирек полған. Афанасий пістің хулахтарыбысты аяғ чох сірбектецең, ибде дее пісті аябацаңнар, сынап пістің хал кирегібістеңер іце-пабабыс истіп салза. Хатығ чыртцаңнар. Че чарадылбаан чистек тадылығ, ағаа піс тідімненцеңміс, хайди тидірлер, «чуртазыбысты даа аябин».

Оң полғаны кізіні ханаттандырча. Пірсінде, піс садсар сегірерге олох таа ла тимнен салғаныбыста, аллеяда піске таныс нимес оолағас көрін парған. Көрімге ол он ікі частығча полған полар. Ол ибде соххан ыстаннығ, хоостаан мойдырыхтығ ах көгенектіг полған.

— Сірер ноға мында кізі яблоколарын оғырлапчазар? — тіп сурған ол, пістің алныбыста тохтап.

Піс удур-төдір көрізібіскебіс. Пістің переулокта мындағ «хуба чалаас педірең» чох полған.

— Син чи хайдаң учух килген хусхацахсың? — тіп удурласхан ағаа Саша. — Кирек пе, амох мин сағаа мойныңны таяхтап пирем? Оолағас кўліне тўскен:

— Сынап көр! Пабам тігіне! Амох хығырыбызам.

— Пабаң чи кемдір? — сурған Саша.

— Кем?.. Афанасий. Ол сірерге көзіт пирер, хайди кізі яблоколарын оғырлирға.

— Піс оғырлабинчабыс, — теен олғаннарның хайзы-да.

— Нимее зе сиденге сығып алғазар? — харахтарын қойтік көрібізіп, сұрағ иткен оолағас.

Сөстің соонча сөс алызып, піс піліп алғабыс, пістің алныбыста кичее ле іцезінең хада Аяс Ачыхтаң килген Васька оолах полтыр, Афанасийнің палазы.

— Оғырлирға чарабас, — теен ол хатығ үннең. — Пабамнаң сурзар, ол ідөк тее пирер. — Васяцах, піске пірер ябло-

конаң тасты пиріп, пістең тоғырхы скамейкада одырып алған, анаң Москвадаңар пістең сурғлап сыххан.

— Син чи хайдағы школада үгренгезің? — сурғабыс Васяцахтаң.

— Позыбыстинда. Аяс Ачыхта. Пастағы үгренці улып тоосхабын! — тіп, поғда үннең ол хосхан. — Махтағлығ чаңын алғам. Аннаң андарох үгренерге кирек полған, че хызығыс чаратпинча. — Васяцах улуғ тыныбысхан. — Амды міні пеер кип тікчеңзер үгренерге ағылғаннар. Сіер чи түзіңер, чоохтазып алаңар. Мағаа мында эрістіг. Ізем парыбысхан, пабам узирға чадыбысхан.

Піс, сиденнең түзе сегіріп, отта Васьканы ибіре одыр салғабыс. Яблоколарны амды піс хорғыс чох чіп парғабыс.

— Сіер, олғаннар, пасха кізінін албаңар, — тіп үгреде чоохтаан Васяцах. — Лев Николаевич іди идерге чаратпинча. Ол піске чоохтаңаң, чахсы кізі пасха кізінің нимезін хаңан даа албас.

— Син чи аны анда көргезің ме? — сурған Колька.

— Хайди көрбеспін, хаңан ол піснең хада чуртапчатханда.

— Сады чи аның анда пар ба?

— Улуғ сады пар. Аның хыринда мынзы сад па за!

— Сіер чи анда, — читіре сурағ иткен Колька, — яблоколарға... теепчезер бе?

— Пастап оғырлаңаңмыс, — тіп нандырған Васяцах, — че соонаң, ол піснең чоохтасхан соонда, тохтат салғабыс. Піс се хайди оғырлаңаң полғабыс. Маңзытта. Нинче салаалар сындыр салғабыс. Пірсінде пісті Лев Николаевич тудып алған. Пас киліп, чоохтапча: «Чажсы нимес кирек ол, олғаннар, оғыр идері. Кізінің нимезін хайраллабаан кізі поэинин даа хаңан даа көрбес, тіпче. Яблоко сіерге кирек полза, киліңер, сурыңар, хайзы даа сіерге пирер. Піди, тізең, сіер, көріңер, ние ит салғазар. Пу салаалар саңай сындырыл парғаннар, анда паза пір яблоко даа өспес».

— Сіерні сохпааннар ба? — тіп сурған Колька.

— Чох. Палаларға ол хынча. Сохпинча. Уяттырлача. «Ағас тіпче ол кізөк осхас ние. Ідөк чуртапча. Кізі, тіпче, тынча, ағас тыныбохча. Кізі өсче, ағас өзібөкче. Сіер, тіпче, ісчезер, чіпчезер, ағас ідөк чирнің сыхтарынаң азыранча». —

«Сынап синің салааңны ўзе тартыбысса, — сурған ол пістің Никишкадаң, — сағаа ағырсым полбас па? Сах идёк ағасха ағырсым». Ўр ол пісті ўгредіп, иреелеен. Анаң, хойныбысха толдыра яблоколар сал пиріп, позыдыбысхан. Піс, тізең, ағаа чоохтаабыс, ағастарны паза хыйыхтабаспыс тіп. Чуртазыннар. Аннаң пеер аның садынзар ікі чыл кірбин парирбыс. Ол піске ниме чоохтаанын сағынзабыссох, ноға-да уядыстығ по-лыбысча.

— Сағам чи пу яблоко ағазы исче бе, піс ниме чоохтан-чатханыбысты алай чох па? — тіп сурған Ваня, яблоко ағазын-зар көрібізіп.

— Хынза, истіпчеткен дее полар, — нандырған Вася-цах. — Чуртапчатхан на полза, пілінчеткен полар. Көріңердек, хайдағ салааны кем-де сындыр салған, — тіп, ол сиден төзінде хуруп салыхчатхан салаазар көзіткен. — Сіер сындыр салған поларзар?

— Андағны піс сындыр поларбыс па, — теен Саша. — Аны алай ба имнег туразындағылар, алай ба пістің пиво за-водындағылар полар.

— Сіер чи амды анда, Аяста, паза оғырлабинчазар ба? — тіп сурастырған Колька, позының хайдағ-да сағыстарын узарадып.

— Чох, піс Лев Николаевичке сөс пир салғабыс. Сіер чи тохтатпассар ба? — тіп сурған Вася.

Піс Саша ниме тирін сахтаабыс.

— Піс тее тохтадарбыс, — тіп нандырған ол, анаң, позы-ның арғыстарын ибіре көрглебізіп, теен: сынап піреезі кірзе, мына пу, көрдіңер бе? — тіп, ол прайзына пик мунзуруғын көзіт пирген.

— Арса, син позың сағын таап алғазың, ағас тынча тіп? — киртінмин сурған Ваня, клен ағассар көре.

— Обал-худай, Лев Николаевич чоохтаан. Ағасха даа, теен ол, ағырсым поладыр.

Піс ибіре турған садсар, аар чистектеріне ээлісчеткен салаалығ яблоко ағастарынзар көргебіс, піске олар андада тіріг ле турчатхан осхас пілдір парғаннар, пүрлері ле хыймы-расханнар. Садта амыр, чил чоғыл. Андағда олар тынчатхан поларлар.

Толстойның ағас, кізök чіли, тынчатханынаңар, ағасха даа ағырсым полчатханнаңар сөстері пістің прай чуртазыбыста чүреебісте халғаннар.

Хысхызы читкен. Морозовтың садында піс пөзік тағ идіп алғабыс. Аның үстүнең Толстойның сады көрінген. Пірсінде көрзебіс, Лев Николаевич оолғынаң паза ограда сыбырчаң тоғысчызынаң хада постарының төңі үстүнде тағ пүдірчелер. Пісті көр салып, Лев Николаевич хысхырыбысхан:

— Киліңер, полызарға, хада чыларбыстар!

Пис минута пазынаңох піс садта полғабыс. Позыбыстың соорыңахтарын, күрцектерін ағыл килгебіс, тоғыс хайнап сыххан. Піс, соорыңахтарнаң хар тартып, сүрнүгіп, тайлығып ала, аны тағ үстүнзер сығар турғабыс. Тағ өскен. Лев Николаевичке прайзынаң сымдах полысхан пістің майығыс пілбес Сашабыс. Түрчедең Лев Николаевичтің оолғы, майых парып, пілдіртпин чөрібіскен. Хости турып, чылығ тоныңахтар кис-клеп салған хызыңахтар чидікпин сахтааннар, хаңан тағ тимде поларын. Оларның иң не кічии Лев Николаевичтең тимде-тимде сурлачатхан, тағдаң чыларға үр сахтирбыс па тіп.

— Ұр нимес, палацах, ұр нимес, — тіп, паарсах үннең нандырған ағаа Толстой, сырайынаң тирін чызынып ала.

Тағ тимнеліп, типсел парғанда, аның үстүне суғ урыбызарға чаратханнар. Хутух мындох, садта, полған. Лев Николаевич, хутух ахсының көлбецегінзер көнек іліп алып, насоснаң суғ сығар сыххан. Піс тее хутухтың иңнезіне тынғабыс... Полызыға Афанасий килген, анаң пір час пазынаңох улуғ даа нимес соохта тағ пуснаң чаабыныбысхан.

Пазағы күнде поэрах полған. Иртен иртök піс, Толстойның ізігі хыринда чыылып алып, тағдаң чыларға хығырарын чидікпин сахтап турғабыс. Позыбыстың төңіцегінең амды чыларыбыс килбинібіскен.

— Хайдағдыр ол пүүн? — тіп, Саша чалтанып ала сурған Афанасийдең.

— Ниме чох, — тіп нандырған анзы. — Көгліг. Сахтаңар, түрчедең сығар, — тіп салып, поэы парыбысхан.

Лев Николаевичті піс үр сахтаабыс. Пурныларыбыс, холларыбыс көгергенче. Кинетін Афанасий, киліп, чоохтапча:

— Кіріңер, че сохтанмасха ла ползын. Истіпчезер бе?

Тағ хыринда піс Лев Николаевичті паза киңеегі хызыцахтарны көр салғабыс. Пістің хайхааныбысха, тағның ибіре сыбыцахтар одыртхлал парған полғаннар, оларның ікізі, Наа чылға чіли, чазал партырлар: чачын фонарьларнаң, флагыцахтарнаң, монцыхтарнаң. Сад істі пістің хатхыбысха, таластығ табыстарыбысха яңыланған, анаң тағдаң чылып пастаабыс. Лев Николаевич тее одырып тыстанмаан. Соорыцахха поэзияның алнына кічицек хызыцахты одыртып алып, анынаң хада тағдаң ікіңе хати чылған. Хақан оларны иртенгізін азыранарға хығырыбысханнарында, Лев Николаевич, пісті чыып алып, сөлеен:

— Махалығ тағ, олғаннар. Алғыстапчам сірерні. Мині мында сахтап алыңар.

Нинче-де тус пазынаң ол пір улуғ пакеттіг айланған, анаң пістің полғаныбысха ла ікі Крым яблоколары, пірер вяземскай пряник паза пірер улуғ шоколад конфеді пирген. Шоколад піске көр тее таппас нима полған. Піс аны садығының на холында паза магазин көзенектерінде ле көрцең полғабыс. Амды, тізең, пістің полғаныбыста ла пірер пүкүлее шоколад конфеталары. Піс аны, кічицек ле кизекнең хырты ызырып алып, тың хынып сор турғабыс. Тоғыртын көрерге пістің сырайларыбыс уғаа чүрек тибірестіг көрінген полар.

— Таңда, олғаннар, конькиліг чылқаң орын пүдірербістер, — теен Лев Николаевич, күлініп ала. — Сірернің кемнің конькизі чоғыл?

Кольканаң Ильяцахтың конькилері чох полған.

— Мин сірерге садып ал пирем, — тіп сөс пирген Лев Николаевич, анаң Кольканы наағынаң сыйбабысхан.

Ұс күн піс Толстойның садынаң сыхпаабыс. Шоколадаң чүгүр килбинең, сах андох аның садынзар учухчабыс чылқаң орын идерге. Хутухтаң суғ сығарып, садтың аллеяларын на суғлап алардаңар сағынып, киис маймахтарыбыс хайди суға өтікчеткенін дее сизінмин халқаңмыс. Аның үчүн ибде парзабыс ла хатығ теңцең. Чылқаң орынны Лев Николаевич тее суғлап тимнеен. Умус сыбырқаң даа аны ит саларцых, че Лев Николаевич прай нимені поэзия ла идерге хынқаң. Піске дее кізее полызарында, хайдағ даа тоғыстаң төдір пазынмастаңар чоохтаңаң.

— Киректің иң өөні, олғаннар, үгренері полча, — тіңең ол піске. — Пічік пілген кізее чуртирға даа ниик.

Пістің прайзыбыстың аразынаң Лев Николаевич тоғысха кўс паза чапчаң Сашаны алынча таныхтачаң. Ікөлең хада олар одың чарчаңнар, садты сыбырчаңнар, харны арығлачаңнар.

Хайди полза конькиліг чылчаң орын тимге сых парған. Кольканаң Ильяға апсах конькилер сыйлап пирген. Ол ағастаң чазап иткен ўс хырлығ чарды полған, алтындағы хырына чітіг молат чолыцах саабыл парған.

Анда Толстойның прай даа ибдегі чоны чылчаң. Піс тее, пірсі пірсібісті азарға чўгүріп, тирге өтігіп ала, кўзібісті аябин, аллеяларча айлахтаныс чөрцеңміс. Піс прайзыбыс, Лев Николаевичтең ас полбаза даа, соона ла чат халбасха сіренцеңміс. Че хайди даа кўстензебіс, холларыбыснаң хайди даа сапхланзабыс, пірдеебіс ағаа чит полбачаң.

Наа чыл алнындағы неделя парчатхан. Піс, Толстойның садында чыл чөрчедіп, сарызыбысхабыс, килер бе ол алай чох па тіп. Кинетін көрзебіс — тура пулии кистінең ол сығып одыр, кўлініп ала, че конькиліг нимес, велосипедтіг. Піс таңнап парғаныбысха, ахсыбыс ла азынып, тур салғабыс, Толстой, тізең, піске дее хайығ салбин, садты ибіре ойлат парир, піс аны хайди чидіп аларға харасханыбысха, кўлініп ала, көр салча. Колька, тыып ла парған поэынаң турып, көріп, сахтаан, хақан на Лев Николаевич аңдарыл парар ни тіп. Аның аңдарыл парарын Колька пір дее ікінчілебеен. Тегілектері табырах айлахтанчатхан машинадаң амды Лев Николаевич хайди түзіп аларын ол пір дее сағын таап полбинчатхан. Хақан Толстой сад ибіре ікі хати айлан пар киліп, чөрізін тохтадып, турыбысханда, Колька өрін парған, че сах олох туста ачырған парған іди оп-оой ла тохтапчатханына. Ол кўннең пеер Колька велосипеднең не улар сыххан.

Харасхы полыбысханда, Лев Николаевич пісті, нинце-де кізіні, паза артельщик Румянцевтің палаларын поэының хынчаң оолғы Ванячахсар сыбы ойынына хығырған. Конфеталарнаң, тошлаастарнаң паза фруктарнаң чазалған сыбы аалчыларны көрцең ўстўндегі турада турған. Сағызыма кірче, хайди піс анда сарнасхабыс, Лев Николаевич Софья

Андреевнанаң хада піске полысханнар сарнирға. Саша «орыс» плеседін салған, Ванячах прайзынаң хада аяларынаң ташлатхан. Анаң Лев Николаевич хайдағ-да ойыннар пастабысхан. Көгліг, сууластығ полған. Ойыннар соонда прайзыбысты, чачын пөріктерібісті суурбинох, стол кистінзер одыртханнар, чай ізірткеннер, пирожнайларнаң сыйлааннар...

Хамовник переулогында, тиксі Зубовта чуртаан, Смоленск рыногында хайынған олаңай кізілер тіп адалчатхан чон: нымысчылар, садығчылар, ремесленниктер, тоғысчылар Лев Николаевичке хайди хайчаңнарын даа сағысха киргені артых полбас.

Лев Николаевичті көр салып, олаңай ла иртіп парифан кізі алай ба садығчы, картузын суурып, пазырынчаң полған. Иди полбаан чалғыс таа кізіні мин ол аразында көрбеем. Смоленск рыногында хара халаснаң паза селёдканаң садығ итчең ипчілер дее, одырчыхтарынаң чадап ла көдіріліп алып, ағаа чабыс иде пазырынчаңнар. Садығчыларның паза ремесленниктернің көбізі, тізең, грамоталары хысха кізілер полғаннар ноза, Толстойның книгаларын олар хайдаң хығырарлар.

Ат тартып чөрцең травмайның кондукторлары, пір чолда ла нинце-нинцелер чыл тоғын салып, кўннең кўнге трамвайға одыр чөрчеткен кізілерні прайзын даа сырайға танычаңнар. Че Толстой осхас саблығ паза көрімніг кізіні зе хайди таныбастар.

Москваның ортызынзар Толстой пірееде трамвайнаң парчаң. Ол трамвай тохтачаң орынзар парчатса, кондуктор, аны көр салзох, сах андох вагонын тохтадып, Лев Николаевич одырып аларын кўлініп ала сахтачаң полтыр. Вагонда полған на кізі ағаа позының орнын пирцең. Толстой ибзер айланчатса, кондуктор, прай правиларны сайбап, вагонын аның переулогынаң тоғыр өнетін тохтат пирцең полтыр. Лев Николаевич, аарын парып, кондукторны алғыстап, чонның алнында пырозын тастирға сурынза, вагондағы прай чон ағаа нандырчаң полтыр:

— Піс көппіс ноза, сірер, тізең, пістің чалғызаанназар.

С. Толстой

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙНЫ КӨРГЕНИМ ПАЗА ОЛ МИНИ НИМЕЕ ҮГРЕТКЕНІ

Палазының палазы сағысха киргені

Людмила паза Лена Позняковтарға чарыдылча.

Минің улуғ ағам Лев Николаевич Толстой үреп парғанда, мағаа он үс час полған. Сағам даа мин аны алнымда ла көр-четкен осхаспын: іди өтіг халған ол минің сағызымда.

Че уламох өтіг сағысха кірче аның миннең чоохтасханы.

Илеede тустың аразында мин ол мағаа ниме чоохтаанын сағын чөрцең полғам. Че соонаң мин сағын салғам: ол мағаа чоохтаан прай ниме чуртазыма үгредіг полған ноза! Ол мағаа іди чоохтаңаң полар, мині сын кізі иде өскіреп үчүн!

Сынап аның үгредии мағаа — алты, читі, он, он ікі частығ оолахха, килісчең полза, ол үгредіг андағох частығ пасха даа палаларға, хынза, тізең, аннаң даа улуғларға тузалығ полар.

Аннаңар, мин улуғ ағамны Лев Николаевич Толстойны сағысха кіріп, пу пічиимні пас саларға чаратхам.

Позымның чуртазында пастағызын на мин Лев Николаевичті піди көр салғам: ол туста мин тай ағамда Константин Александрович Рачинскийде чуртапчатхам. Ол Аал-хоных Академиязының директоры полған (сағам Тимирязевтің Аал хонииның адынаң Академиязы). Мағаа ол туста 5 час полған. Тай ағамның К. А. Рачинскийнің чуртас оңдайы илеede пай полған: ол директорның алынча туразында чуртаан. Ұстүн-дегі хадылында аның квартиразы полған, алтындағы хадылында кухня полцаң паза нымысчылары чуртаңаңнар.

Анаң пір күнде мағаа чоохтааннар, синің ағаң, пабаңның пабазы, килген тіп. — «Хайдадыр за ол?» тіп сурчам. Нандыр-чалар: «Ол алтында, кухняда» тіп. Алтынзар түзіп, көрчем:

Лев Николаевич кухняда одырча, пістің чіцең ниме итчең ипчінең чоохтас парча.

Мин сах андох сизінгем, анзы хайдағ хайхастығдыр! Килбинең, чоғар сығып, профессор Рачинскийнең чоохтазар орнына, Лев Николаевич, олаңай ла ипчінең чоохтазып алар үчүн, кухняда тохтабыстыр: Пасхалары мынча иртіпчетсе, пу ипчее хайығ даа салбақаң полғаннар.

Лев Николаевич, тізең, көзіткен, пу ипчіні мин, прай пасха кізілерөк чілі, кізее санапчам тіп.

Ас-тамах тимнецең ипчінең чоохтазарын тоозып алып, миннең пір-ікі сөс алысхан соонда, Лев Николаевич К. А. Рачинскийзер, чоғар, сых парыбысхан, анда ол пір час чарымқа чоохтазып одырған.

Мин хақан даа ундубинчам Лев Николаевичті анда иң пастығызын на хайди көргенімні: тирең өтіре көрістіг харахтығ, наах сөөктері пілдірчеткен сырайлығ, тың даа улуғ нимес ээк сағаллығ. Аалдағы ла осхас, олаңай тонанцыхтығ: халын сикпен киптіг. Салаазы аның ноға-да сүбүрекнең палғал партыр. Мині ол көбізін хайдағ ойын ойнапчатханымнаңар сурған.

Паза мындағ киректі сағысха кирчем. Мин тоғыс частығ полғам. Ол туста мин ағамда, Аяс Ачыхта, полғам. Хайхастығ часхы кўн турған. Андағы ағастар аразынча пастыр чөріп, көр салғам, кўн сузына чарыпчатхан улуғ липа ағастың төзінде стол турча, Лев Николаевич, аның кистінде одырып, ниме-де пасча. Андада ол тың киіп парған полған. Соонаң искем, чылығ часхы паза чайғы кўннерде ол, ағастар аразынзар чалғызаан парып алып, анда тоғынқаң полтыр. Мин, ағамзар пас парып, изеннескем.

«Мындағ кирек, Серёжа, — теен ол мағаа, изеннезіме паарсап нандырған соонда, — пар Илья Васильевичсер, чоохта, мағаа пасха перо ағыл пирзін, мынзы хомай пасча». Илья Васильевич Сидорков аның нымысчызы полған, че Лев Николаевич аны поэтының «полюсчызы» тіп адақаң. Илья Васильевич Лев Николаевичтің полған на көңнін прайзынаң артых сизінцең: хақан паза хайдағ перо ағаа кирек, хайдағ чачын паза аннаң даа пасха нимелер. Чоохха киліскенде, Илья Васильевич узах час чазаан: ол Аяс Ачыхта 1940 чылда

үреен. Позының чуртазының прай халғанчы чылларында ол Аяс Ачыхтағы музей-тураны экскурсияа килгеннерге көзіт чөрцең полған.

Мин ағамның чахиин толдыр салғам. Илья Васильевич кирек нимені ит салған: пасха перо ағыл пирген, анаң парыбысхан. Лев Николаевич, тізең, миннең не хада халғанда, мағаа чоохтаан: «Көрчезің, Серёжа, мин ибіре пыролығбын, мағаа пасха кізілер тоғынчатхан үчүн, син көр, улуғ өзіп алзаң, поэңда нымысчы хақан даа тутпа».

Мағаа ол туста тоғыс ла час полған, че пу сөстерні ол хайди туных үннең чоохтааны, аның хайдағ-да пыросыныстығ көрімі минің сағызымда ам даа өтіг көрінчелер.

Позының чуртазының түгенці чылларына читіре Лев Николаевич прай нимені поэи идерге харасчаң: Аяс Ачыхтағы туразында аның суғ ағысчаң труба даа, канализация даа чох полған, Лев Николаевич поэи суғ тазычаң, кірліг суғлығ көнектерні сығарчаң, поэиның комнатазын арығлачаң. Уғаа кирі паза чазығ пол парғанда за, поэиның түгенці чылларында ағаа поэиның «полысчызынзар», Илья Васильевичсер, хабазыға айланарға килісчең, че анзын даа ол асхынах идерге харасчаң.

Мағаа «мин ибіре пыролығбын»... тіп сөстерін чоохтап, Лев Николаевич сизіндірерге иткен: көр, улуғ өссең, пасха кізілерні нымзанма, прай ит полар нимені поэың на ит тур!

Сағамғы олғаннарға мында хайдағ үгредіг пар! Амды үгречеткеннернің илееде сабазы таңда производства, аал хониинда, транспортта, аннаң даа пасха тоғыстарда устағылар пол парарлар, оларның холында илееде кізілер тоғынарлар, че хақан даа, совет чоны сині хайдағ даа пөзікке турғыс салза, поэыңның холындағы кізілерге сиргек, чахсы хайып, айлан турарын сағаа ундубасха кирек. Анзы таңдағызына. Сағам, тізең, прай нимені пос идерге харас турар кирек: хайдағ даа тоғысты іцеңе дее, пицеңе дее, туңмаңа даа халғыспа, поэың ит салчат. Иб аразында даа, чонда даа прайзына хабас чөрерге кирек.

Паза пір киректеңер чоохтап пирим. Пірсінде мин хайда-да Аяс Ачыхсар килгем. Мағаа андада он часча полған полар. Иртен иртөк, читі час тустарындох, турып алып, тура

хыринда ла айлахтан чӧргем. Кӧрзем, турадаң Лев Николаевич сығып одыр. Ол часхызын полған; поэтының хынцаң олаңай ла пора блуказын кис салтыр, поэтик сапогың. Мин ағаа айланчам: «Ағаң, мағаа чарир ба синнең хада ағастар аралы пас чӧр килерге?» Ол, тізең, нандырча: «Часхы, Серёжа, пар миннең хада, че тапсабин на. Мин иртен танға пас чӧрчетсем, сағысха тӱсчем, син, тізең, мағаа харығ полба». Мин соонаң иskem, Лев Николаевич хақан даа иртен, сигісче час тузында, узах нимес чӧріске чалғызаан парцаң полтыр, андағ туста ол поэтының тоғыстарынаңар, тиксі чуртастаңар сағын чӧрцең полтыр. Мин, уят парып, Лев Николаевичнең хада парбаам. Мин сизін салғам: кізее чархастығ полба! Улуғ кізілернің постарының аарлығ киректері парлар, олғаннар оларға харығ полбас кирек! Олаңай даа пірдеезіне хақан даа харығ поларға чарабас. Харығ полчатханыңны чи хайди піліп алцаң? Сизіктіг полар кирек — сағаа искір пирерлерін сағыба, че поэтың сағынып одыр. Сағынчам, пу үгредіг мағаа хайди тузальығ полған, сах ідӧк ол пасха даа олғаннарға тузальығ полар.

Паза пір мындағ кирек. Аяс Ачыхсар пірсінде часхызын наа велосипедтіг чиде салғам. Наада ла аны мағаа сыйлап пиргеннер, амды аныаң чӧрерге үгречеткем. Велосипедке мин уғаа тың ӧрінгем. Ол улуғ нимес, мин осхастарға ла сығарылтыр. Аяс Ачыхтың чолларыңа мин улуғ ӧрчиде ойлат чӧргем. Пір ле нименең чочынчатхам, оодыл парбазын на тіп. Ол туста мында чағында тыхтағ мастерскойы чох полған ноза.

Хайди-да орты кӱн азыранызы соонда мин аны тура хабырғазына чӧлеп салғам, поэым, тізең, ӱр нимеске хыя парыбысхам. Паза ла кӧрер ползам, Лев Николаевич, велосипедімзер парып, сарсых азағын кӧдіріп, ағаа мӱніп аларға чӧр. Мин чоо хорых парғам. Велосипедім кічицек ноза, Лев Николаевич, тізең, — улуғ: ол аны талап салар полза чи! Ағаа хоза, сағынчам, ол чӧрерге дее пілбинче полар! Соонаң мағаа чоохтааннар, Лев Николаевич велосипеднең уғаа маңат чӧр пілче тіп. Ағамзар чӱгӱр пардым, хысхырчам: «Ағаң, ниме итчезің син? Велосипед кічіг ноза! Син аны талап саларзың!» Лев Николаевич велосипедтең тӱскен, минзер ситкіп, хатығ паза хомзыныстығ арах кӧріснең кӧріп, теен: «Че, ча-

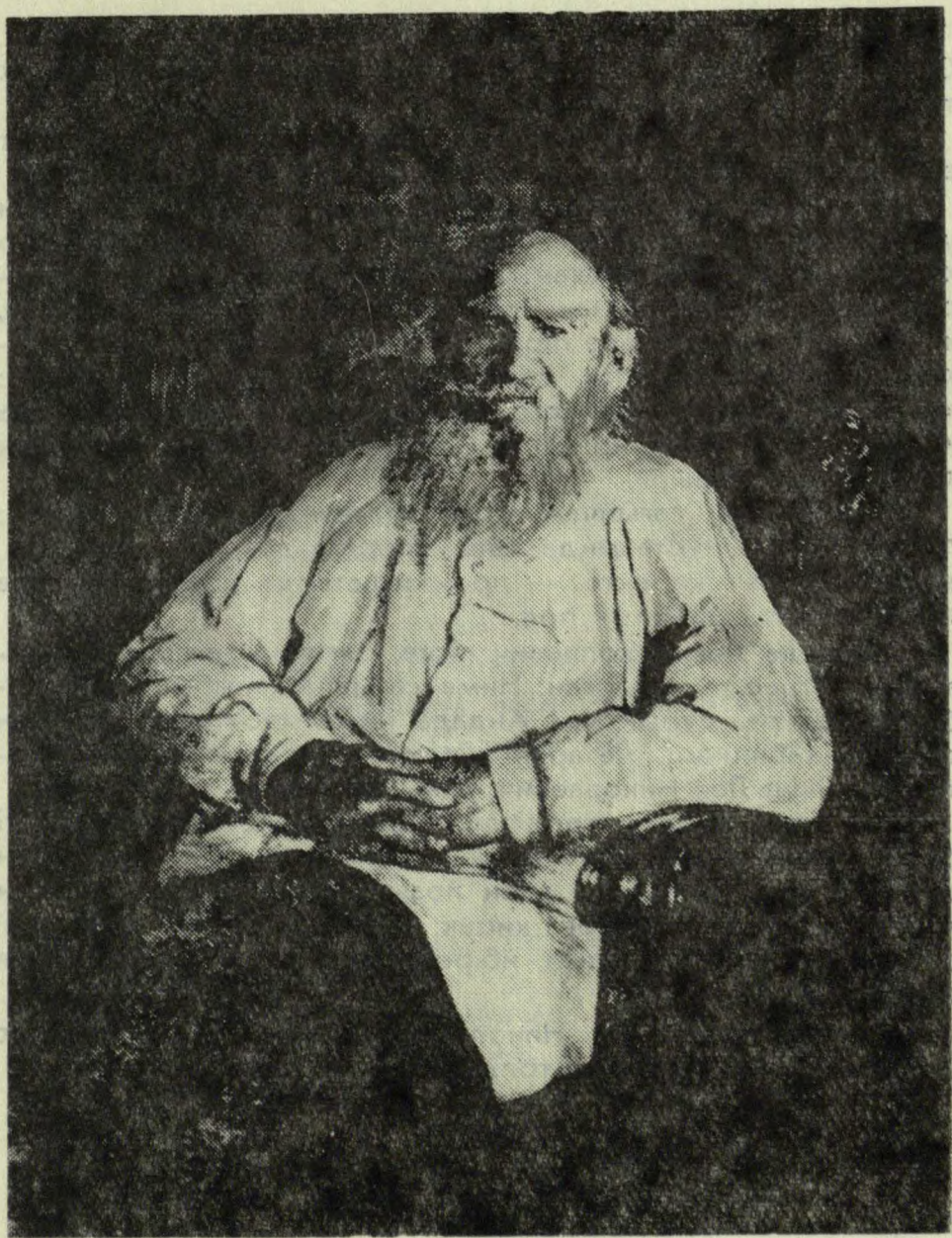
рабас полза, чарабас». Паза пір сөс тее хоза чоохтанмин, ағастар аразынзар пастыра халған. Мин хайди уят пардым андада! Мин, Лев Николаевичті чидіп алып, чоохтирға иткем ағаа: «Одырып ал, ағаң, ойлат көр!» тіп. Че, хайди-да алаң ас парып, турған орнымдох тур халғам.

Харамнанарға чарабас, постин на харбанчаң хылыныс чох полар кирек. Аяп, пирбин саларзың, соонаң, тізең, поэңаох уядыстығ пол парар. Ағам минзер андада хайдағ ачығ пыроласнаң көрібіскенін мин ам даа ундубинчам. Ана хайдағ үгредіг пирген мағаа Лев Николаевич!

Че, хынза, мында паза пір үгредіг парох полар: Лев Николаевич «чарабас полза, чарабас» тіп, поэңның алынча мағаа күлгенінең ол міні істімдегі хатығ хылиим үчүн, кізее, уламох улуғ кізее чағ паарлығ, сиргек хайбааным үчүн пыролаан полар. Хайди тілім айланып, мин ағаа хысхырған полчаңмын: «Ағаң, ниме итчезің син?» тіп. Анаң ағаа хоза «Син аны талап саларзың!» тирге. Анзы уят чох хылыныс полған. Мағааох өктеніп, Лев Николаевич андада теен: «Чарабас полза, чарабас». Міні үгредерге харасчазың, поэңдох алығда халарзың теен чіли.

Пірсінде мин Аяс Ачыхсар Москвадаң школадағы экзаменнер тоозылғандох чиде салғам. Ол мінің пастағы ла экзаменнерім полған, аннаңар мин тың сағысыраам, чүрексеем. Аяс Ачыхта ол чүрексіс ам даа ирткелек полған. Аңдар килген хараазын мин оңнап узуп таа полбаам. Иртен, хаңан прайзы кофе ізерге чыылыс парғанда, мин сала сабыхсып-чатхан полғам. Кинетін Лев Николаевич кір килген. Пірдеезінзер көрбин, ол кинетін минзер айланған: «Син, неке, хараа тооза узубаан поларзың!» Аның көрізіне мағаа сала хорғыстығ даа пілдір парған. Хайди ол сизін салчаң сырай хоостыра ла!

Хайдағ мында үгредіг сағынчазың! Че мин анзын андадох сис салғам: чүрексібе, поэңны холда тут! — ана ниме тирге иткен Лев Николаевич. Че ол анзын сизіндір ле салған; міні уяттырбас үчүн, чооғын паза узаратпаан: поэңның иптіг хылиим үчүн ол іди иткен. Аның алнында ол искен, міні экзаменнер үчүн чүрексеен тіп, иртен, тізең, мінің сырайымнаң на прай сах андох оңнап салған.

Л. Н. Толстойның түгенчі сомнарының пірсі.

Пу үгредіг дее, мин сағынчам, олғаннарға тузалығ полар. Сала ла ползох, ылғаңнаба! Хақан даа пик паза сыдамах тудын!

Хайхастығ даа, че пірсінде Лев Николаевич мағаа спорт саринаң даа, істеніске дее хайчаң саринаң үгредіг пирген.

Мин пасха олғаннарнаң хада волан ойнапчатхам. Мин улуг көдірімнең ойнаам. Лев Николаевич пастап минзер хынып, көңнінде полысхан чіли көрчеткен, че анаң хысхырыбысхан: «Ханча кирек чох чөрістер!» тіп. Мин, сынаң даа, кинетін атығып, пірееде пірде пір саринзар тик ле сабылчатхам. Лев Николаевичтің сағызын мин сағам піди оңнапчам: «Ойында, спортта, істеністе дее, неке, сағынып тоғынарға кирек, артых чөрістер итпин, кирек ле чөріс идіп, позың позыңны сағындыр».

Анзы, мин сағынчам, прай олғаннарға тың тузалығ: позың алынча чуртазыңда даа, спортта даа, үгредігде дее, уламох аарлығ киректе — производства даа хақан даа тимніг, иптіг, сағыстығ пол.

Пірсінде Лев Николаевич піске, олғаннарға позының тоғызын истілдіре хығырған. Ниме сағынчатханыбысты чазырбин чоохтирға сурынған. Андада ниме чоохтаанымны мин сағам оңнабинчам, че арығ чүрекнең позым сағызын чоохтааным үчүн Лев Николаевич міні махтаанын ундубинчам.

Мында чи хайдағ үгредігдір? Школада истіпчеткен пілісті пасха механической ла оңдайнаң тыхтабасха, че аны тирең оңнап аларға харазарға, анаң позың хайди сағынчатханың хоостыра чоохтап турарға кирек. Книгада хығырған нимені постың пазында хайнадып, ибіре саринаң чахсы сағынып ал турарға кирек.

Андағ полған Лев Николаевич мағаа пирген чуртас үгредіглері. Мин оларны толдырарға ла харасчаңмын.

ТА П Т Ы Р Г А С

Л. Воронкова. Хайхастыг үгретчи. Мих. Чебодаев тілбестеен	3
--	---

ЧООХТАР

М. Чебодаев тілбестеен

Хузыцах. Полған ние.	12
Інек. Полған ние.	15
Ние тігерге үгренип алғанынаңар пір ипчи хайди чоохтаан. Чоох.	18
Филибічек. Полған ние.	19
Өрт үзірчең адайлар. Полған ние.	23
Арыгда күгүрттіг наңмырға пастыр салғанынаңар оолағас хайди чоохтаан. Полған ние.	24
Өрт. Полған ние.	25
Ағазына аар маткаларын таап пиргенінеңер оолағас хайди чоохтаан. Чоох.	27
Слөн. Полған ние.	29
Улуғ харындазына ол ноға хынчатханынаңар пір иреннің чооғы	30
Хоосха палазы. Полған ние.	31
Чистек сөйгі. Полған ние.	32
Хызыцах паза мискелер. Полған ние.	33
Хара хус. Полған ние.	34
Палаларын пүүр хайди үгретче. Чоох.	35
Тірігезек тіп пораатайны холнаң азыраанынаңар пір ипчи хайди чоохтаан. Чоох.	36
Ала парыс паза адайыцах. Полған ние.	38

Хастар хайди Римні арачылап халғаннар. История	40
Талайның суу хайдар парча? Сағыныс.	41
Оттағы арчы хайдаг поладыр. Сӧснең хоостааны.	42
Нымырт. Чоох.	43
Агастар хайди чӧрчелер. Чоох.	44
Хозаннар. Сӧснең хоостааны.	45
Пора хозан. Сӧснең хоостааны.	46
Чалаң чӧргенінеңер пір ирен хайди чоохтаан. Чоох.	48
Яковтың адайы	50
Абаны хайди тудып алғаннар	52
Булька. Офицернің чооғы.	54
Булька паза кабан. Чоох.	55
Мильтон паза Булька. Чоох.	57
Черепаха. Чоох.	58
Булька паза пӱӱр. Чоох.	60
Пятигорскта Бульканаң ниме полған. Чоох.	62
Бульканаң Мильтонның тоозылғаны. Чоох.	65
Кӧннің не парда, кӱстееннең дее артых. Анчының чооғы	66
Акула. Чоох.	75
Сегіріс. Полған ниме.	76
Кавказтағыларның холында	79

БАСНЯЛАР ПАЗА НЫМАХТАР

С. Карачаков тілбестеен

Кӱркӱ паза тӱлгӱчек. Нымах.	110
Пӱӱр паза тин	112
Кӱскелер	114
Пӱӱр паза адай	115
Хызычах паза тонағчылар. Нымах.	116
Ұс аба. Нымах.	117
Обезьяна паза горох. Басня.	120
Липунячах. Нымах.	121

Ўғреділігі оол. Басня.	124
Артынчах. Басня.	125
Адай паза анын көлегі. Басня.	—
Шат паза Дон. Нымах.	126
Пўўр тозын аразында. Басня.	—
Сад өскірчең кізі паза ооллары. Басня.	127
Ўс халазычах паза пір баранка. Басня.	128
Хозаннар паза пағалар	—
Паба паза ооллары. Басня.	129
Волга паза Вазуза. Нымах.	130
Ікі харындас. Нымах.	131
Пўўр паза өскі. Басня.	134
Хайди ирен хастар үлестірген. Нымах.	135
Ікі арғыс. Басня.	136
Ирен паза суг ээзі. Басня.	137
Чар ханат.	138

ЛЕВ ТОЛСТОЙ ПАЗА ОЛҒАННАР

М. Чебодаев тілбестеен

Л. Н. Толстойның олған тузы. (Писательнің сағысха киргенінең)	140
В. Морозов. Аяс Ачыхтағы школа. (Аяс Ачыхтағы школаның үгренцізі сағысха киргенінең)	147
А. Сергеевко. Туладағы тоғысчыларның олғаннары Л. Н. Толстойда ааллааны	157
А. Сергеевко. Л. Н. Толстой үгүрсүденер нымахты хайди чоохтаң	174
А. Вьюрков. Толстойның сады. («Пасха кізілернің иркіннері» тіп книгадаң)	182
С. Толстой. Лев Николаевич Толстойны көргенім паза нимее ол міні үгреткені. (Палазының палазы сағысха киргені)	190

ДЛЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО И МЛАДШЕГО
ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Лев Николаевич Толстой

ДЛЯ ДЕТЕЙ

Перевод на хакасский язык

Михаила Чебодаева и Сергея Карачакова

Редактор **Т. Г. Тачеева**. Художественный редактор **Г. Н. Сагалаков**.
Технический редактор **Е. Д. Сунчугашева**. Корректор **Е. Е. Меткижекова**.

ИБ № 1085

Сдано в набор 12.11.84. Подписано к печати 13.02.85. Формат 70 x 90 1/16.
Бумага тип. № 1. Гарнитура журнальная рубленая. Высокая печать.
Усл. печ. л. 14,62. Усл. кр.-отт. 14,91. Уч.-изд. л. 10,0. Тираж 3000 экз.

Заказ 6998. Цена 60 коп.

Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 662600,
г. Абакан, ул. Щетинкина, 32. Укрупненное полиграфпредприятие «Хака-
сия», 662600, г. Абакан, ул. Щетинкина, 32.

